

भगवान बुद्ध

(पूर्वार्ध)

लेखक: धर्मानन्द कोसम्बी

श्रेय

टंकन: आशा दादुडे

मुद्रित शोधन: विद्या कदम

प्रस्तावना

पालि वाङ्मयांत तिपिटक (त्रिपिटक) नावाचा ग्रंथसमुदाय प्रमुख आहे. त्याचे सुत्तपिटक, विनयपिटक आणि अभिधम्मपिटक असे तीन भेद आहेत. सुत्तपिटकांत बुद्धाच्या आणि त्याच्या अग्रशिष्यांच्या उपदेशाचा प्रामुख्याने संग्रह केला आहे. विनयपिटकांत भिक्षूंनी कसे वागावे यासंबंधाने बुद्धाने केलेले नियम, ते करण्याचीं कारणे, वेळोवेळीं त्यात केलेले फेरफार आणि त्यांच्यावर केलेली टीका, यांचा संग्रह केला आहे. अभिधम्मपिटकांत सात प्रकरणे आहेत. त्यांत बुद्धाच्या उपदेशांत आलेल्या कित्येक मुद्द्यांचा ऊहापोह करण्यांत आला आहे.

दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुत्तनिकाय, अंगुत्तरनिकाय आणि खुद्दकनिकाय असे सुत्तपिटकाचे मोठे पाच विभाग आहेत. दीघनिकायांत मोठमोठाल्या चौतीस सुतांचा संग्रह करण्यात आला आहे. दीर्घ म्हणजे मोठी (सुते) त्यांचा यांत संग्रह असल्यामुळे याला दीघनिकाय म्हणतात.

मज्झिमनिकायांत मध्यम प्रमाणाचीं सुते संगृहीत केलीं आहेत, म्हणून त्याला मज्झिम- (मध्यम)-निकाय हें नाव देण्यांत आलें. संयुत्तनिकायांत गाथामिश्रित सुते पहिल्या भागांत आलीं आहेत आणि नंतरच्या भागांत निरनिराळ्या विषयांवरील लहानमोठी सुते संगृहीत केलीं आहेत. यामुळे याला संयुत्तनिकाय, म्हणजे मिश्रनिकाय, असे नाव देण्यात आलें. अंगुत्तर म्हणजे ज्यांत एका एका अंगाची वाढ होत गेली तो. त्यांत एकक निपातापासून एकादसक निपातापर्यंत अकरा निपातांचा संग्रह आहे. एकक निपात म्हणजे एकाच वस्तूसंबंधाने बुद्धाने उपदेशिलेलीं सुते ज्यांत आहेत तो. त्याचप्रमाणे दुक-तिक-निपात वगैरे जाणावे.

खुद्दकनिकाय म्हणजे लहान प्रकरणांचा संग्रह. त्यांत पुढील पंधरा प्रकरणे येतात---- खुद्दकपाठ, धम्मपद, उदान, इतिवृत्तक, सुत्तनिपात, विमानवत्थु, पेतवत्थु, थेरगाथा, थेरीगाथा, जातक, निद्देस, पटिसंभिदामग्ग, अपदान, बुद्धवंस व चरियापिटक. हा सुत्तपिटकाचा विस्तार. विनयपिटकाचे पाराजिका, पाचित्तियादि, महावग्ग, चुल्लवग्ग व परिवारपाठ असे पाच विभाग आहेत.

तिसरें अभिधम्मपिटक. याचीं धम्मसंगणि, विभंग, धातुकथा, पुग्गलपञ्जत्ति, कथावत्थु, यमक व पट्टान अशीं सात प्रकरणे आहेत.

बुद्धघोषाच्या समकालीं म्हणजे इसवी सनाच्या सरासरी चौथ्या शतकांत या सर्व ग्रंथसमुदायांतील वाक्यांना किंवा उताऱ्यांना पालि म्हणत असत. बुद्धघोषाच्या ग्रंथांत तिपिटकांतील वचनाचा निर्देश 'अयमेत्थ पालि (ही येथे पालि)' किंवा 'पालियं वुत्तं (पालींत म्हटलें आहे)' अशा

शब्दांनी केला आहे. पाणिनि जसा 'छंदसि' या शब्दाने वेदांचा आणि 'भाषायाम' या शब्दाने स्वसमकालीन संस्कृत भाषेचा उल्लेख करतो, तसाच बुद्धघोषाचार्य 'पालियं' या शब्दाने तिपिटकांतील वचनांचा आणि अट्ठकथायं' या वचनाने त्या काळीं सिंहली भाषेत प्रचलित असलेल्या 'अट्ठकथां'तील वाक्यांचा उल्लेख करतो.

अट्ठकथा म्हणजे अर्थासहित कथा. त्रिपिटकांतील वाक्यांचा अर्थ सांगावयाचा व जरूर असेल तेथे एखादी गोष्ट द्यावयाची असा परिपाठ सिंहलद्वीपांत होता. कालांतराने ह्या अट्ठकथा लिहून ठेवण्यांत आल्या. पण त्यांत बरेच पुनरुक्तिदोष होते; आणि पुन्हा त्या सिंहलद्वीपांबाहेरील लोकांना फारशा उपयोगी पडण्याजोग्या नव्हत्या. यास्तव बुद्धघोषाचार्याने त्यांपैकी प्रमुख अट्ठकथांचें संक्षिप्त रूपान्तर त्रिपिटकाच्या भाषेत केलें. तें इतकें चांगले वठलें की, त्याचा मान त्रिपिटक ग्रंथाइतकाच होऊं लागला. ('पालि विय तमग्गहं'). अर्थात त्या अट्ठकथांना देखील पालिच म्हणूं लागले. खरें म्हटलें तर 'पालि हें भाषेचें नावच नव्हे. या भाषेचें मूळचें नाव मागधी असें आहे; आणि हे नवें नाव अशा रीतीने तिला मिळालें.

वर सांगितलेले त्रिपिटकाचे विभाग राजगृह येथे भरलेल्या पहिल्या सभेंत ठरविण्यात आले, असें बुद्धघोषाचार्याचें म्हणणें आहे. भगवान बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर भिक्षु शोकाकुल झाले. तेव्हा एक सुभद्र नावाचा वृद्ध भिक्षु म्हणाला, "आमचा शास्ता परिनिर्वाण पावला, हें बरें झालें. तुम्ही अमुक केलें पाहिजे आणि तमुक करतां कामां नये, अशा प्रकारें तो आम्हांस सतत बंधनांत ठेवीत होता. आता वाटेल तसें वागण्यास मोकळीक झाली." हें ऐकून महाकश्यपाने विचार केला की, जर धर्मविनयाचा संग्रह केला नाही, तर सुभद्रासारख्या भिक्षूंना स्वैराचार करण्यास मुभा मिळेल, म्हणून ताबडतोब भिक्षुसंघाची सभा बोलावून धर्म आणि विनय यांचा संग्रह करून ठेवला पाहिजे. त्याप्रमाणें महाकश्यपाने राजगृह येथे त्या चातुर्मासांत पाचशे भिक्षूंना गोळा केलें, आणि त्या सभेंत प्रथमतः उपालीला विचारून विनयाचा संग्रह करण्यांत आला; आणि नंतर आनंदाला प्रश्न करून सुत्त आणि अभिधम्म या दोन पिटकांचा संग्रह करण्यांत आला. कित्येकांच्या मतें खुद्दकनिकायाचा अंतर्भाव अभिधम्मपिटकांतच केला गेला होता. पण इतर म्हणत की, त्याचा अंतर्भाव सुत्तपिटकांतच करावयास पाहिजे.

हा सुमंगलविलासिनीच्या निदानकथेंत आलेल्या मजकुराचा सारांश आहे. हाच मजकूर समन्तपासादिका नावाच्या विनय अट्ठकथेच्या निदानकथेंतही सापडतो. पण त्याला तिपिटक ग्रंथांत कोठेच आधार नाही. बुद्ध भगवंताच्या परिनिर्वाणानंतर राजगृहांत भिक्षुसंघाची पहिली सभा झाली असेल; पण तीत सध्याचे पिटकाचे विभाग किंवा पिटक हें नाव देखील आलें असेल असें दिसत नाही. अशोककालापर्यंत बुद्धाच्या उपदेशाचे धर्म आणि विनय असे दोन विभाग करण्यांत

येत असत; पैकी धर्माचीं नऊ अंगें समजलीं जात असत, तीं अशीं:-सुत्त, गेय्य, वेय्याकरण, गाथा, उदान, इतिवृत्तक, जातक, अब्भुतधम्म आणि वेदल्ल. या अंगांचा उल्लेख मज्झिमनिकायांतील अलगददूपमसुत्तांत, आणि अंगुत्तरनिकायांत सात ठिकाणीं सापडतो.

सुत्त हा पालि शब्द सुक्त किंवा सूत्र या दोनही संस्कृत शब्दांबद्दल असूं शकेल. वेदात जशीं सुक्ते आहेत, तशींच हीं पालि सुक्ते होत, असें कित्येकांचें म्हणणें. परंतु महायानसंप्रदायाच्या ग्रंथात यांना सूत्रें म्हटले आहे; आणि तोच अर्थ बरोबर असावा. अलीकडे सूत्रें म्हटलीं म्हणजे पाणिनीचीं आणि तशाच प्रकारचीं इतर सूत्रें समजलीं जातात. पण आश्वलायन गृह्यसूत्र वगैरे सूत्रें या संक्षिप्त सूत्रांहून थोडींशी विस्तृत आहेत; आणि तशाच अर्थाने पालि भाषेतील सूत्रें आरंभीं रचलीं गेलीं असावीं. त्या सूत्रांवरून आश्वलायनादिकांनी आपल्या सूत्राची रचना केली किंवा बौद्धांनी त्यांच्या सूत्रांना अनुसरून आपल्या सूत्राची रचना केली, या वादांत शिरण्याची आवश्यकता नाही. एवढें खरें की, अशोककालापूर्वी जीं बुद्धाचीं उपदेशपर वचनें असत त्यांना सुत्ते म्हणत; आणि तीं फार मोठीं नव्हतीं.

गाथायुक्त सूत्रांना **गय्य** म्हणतात, असें अलगदसुत्ताच्या अडकथेंत म्हटलें आहे आणि उदाहरणांदाखल संयुक्तनिकायाचा पहिला विभाग देण्यात आला आहे. परंतु जेवढ्या म्हणून गाथा आहेत त्या सर्वांचा गेय्यामध्ये संग्रह होतो; तेव्हा गाथा नावाचा निराळा विभाग का पाडण्यांत आला हें सांगतां येत नाही. गय्य म्हणजे अमुकच प्रकारच्या गाथा अशी समजूत असल्यास नकळे.

वेय्याकरण म्हणजे व्याख्या. एखादें सूत्र घेऊन त्याचा थोडक्यांत किंवा विस्तारपूर्वक अर्थ सांगणे याला वेय्याकरण म्हणतात. (अर्थात या शब्दाचा संस्कृत व्याकरणाशीं काही संबंध नाही.)

धम्मपद, थेरगाथा आणि थेरीगाथा हे तीन ग्रंथ गाथा सदराखाली येतात, असें बुद्धघोषाचार्याचें म्हणणें आहे. परंतु थेर आणि थेरी गाथा बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर तीन चार शतकें अस्तित्वांत असतील असें वाटत नाही; आणि धम्मपद तर अगदीच लहानसा ग्रंथ. तेव्हा गाथा म्हणजे तो एकच ग्रंथ होता किंवा दुसऱ्या काही गाथांचा या विभागांत समावेश होत असे हें सांगणे कठीण आहे.

वर दिलेल्या खुद्दनिकायाच्या यादींत उदानाचा उल्लेख आलाच आहे. त्यातील उदानें व तशाच प्रकारचीं सुत्तपिटकांत इतर ठिकाणीं आलेली वचनें यांना **उदान** म्हणत, असें बुद्धघोषाचार्यांचे म्हणणें आहे. परंतु त्यांपैकी अशोकसमकालीं किती उदानें अस्तित्वांत होती, हें सांगतां येणें शक्य नाही. मागाहून त्याच्यांत भर पडत गेली यांत शंका नाही.

इतिवृत्तक प्रकरणांत ११२ इतिवृत्तकांचा संग्रह आहे. त्यांपैकी काही इतिवृत्तकें अशोककालीं किंवा त्यानंतर एखाद्या शतकांत अस्तित्वांत होती; मागाहून त्यांची संख्या वाढत गेली असावी.

जातक नावाच्या कथा सुप्रसिद्ध आहेत; आणि त्यांपैकी काही कथांतील देखावे सांची आणि बर्हुत येथील स्तूपांच्या आजूबाजूला कोरलेले आढळतात. यावरून अशोकसमकालीं जातकाच्या बऱ्याच कथांचा बौद्धवादःमयांत प्रवेश झाला होता, असें अनुमान करतां येतें.

अब्भुतधम्म म्हणजे अदभूत चमत्कार. बुद्धभगवंताने आणि त्याच्या प्रमुख श्रावकांनी केलेल्या अदभूत चमत्कारांचें ज्यांत वर्णन होतें असा एखादा ग्रंथ त्या काळीं अस्तित्वांत होता असें दिसतें. परंतु आता या अद्भुत धर्माचा मागमूस राहिला नाही. त्यातले सर्व भाग सध्याच्या सुत्तपिटकांत मिसळून गेले असावेत. बुद्धघोषाचार्याला देखील अद्भुतधर्म काय होता, हें सांगणें कठीण पडलें. तो म्हणतो, “चत्तारोमे भिक्खवे अच्छरिया अब्भुता धम्मा आनन्दे ति आदिनयपवत्ता सब्बे पि अच्छरियब्भुतधम्मपटिसंयुता सुत्तता अब्भुतधम्मं ति वेदितब्बा ।” (भिक्षुहो, हे चार आश्चर्य अद्भुतधर्म आनन्दामध्ये वास करतात, इत्यादि प्रकारें अद्भुतधर्माने सुरू झालेलीं आश्चर्य-अद्भुतधर्मांनी युक्त असलेलीं सर्व सूत्रें अब्भुतधम्म समजावीं.) पण या अद्भुतधर्माचा आणि मूळच्या अब्भुतधम्म ग्रंथाचा काही संबंध दिसत नाही.

महावेदल्ल व चळवेदल्ल अशीं दोन सूत्रें मज्झिमनिकायांत आहेत. त्यांवरून वेदल्ल हें प्रकरण कसें होतें याचें अनुमान करतां येतें. त्यांपैकी पहिल्या सुत्तांत महाकोटित सारिपुत्ताला प्रश्न विचारतो आणि सारिपुत्त त्या प्रश्नांची यथायोग्य उत्तरें देतो. दुसऱ्यांत धम्मदिन्ना भिक्षुणी आणि तिचा पूर्वाश्रमांतील पति विशाख या दोघांचा तशाच प्रकारें प्रश्नोत्तररूपाने संवाद आहे. ही दोन्ही सुतें बुद्धभाषित नव्हत. परंतु तशाच रीतीच्या संवादांना वेदल्ल म्हणत असत. श्रमण, ब्राह्मण आणि इतर लोकांबरोबर बुद्ध भगवंताचे जे संवाद झाले असतील, त्यांचा एक निराळा संग्रह करण्यांत आला होता व त्याला वेदल्ल हें नाव देण्यांत आलें होतें, असें दिसतें.

हीं नऊ अंगे अस्तित्वांत येण्यापूर्वी सुत्त आणि गेय्य ह्या दोनच अंगांत बाकीच्या अंगांचा समावेश करण्यात येत होता असें महासुज्जतासुत्तांतील खालील मजकुरावरून दिसून येतें:— बुद्ध भगवान आनंदाला म्हणतो, “न खो आनन्द अरहति सावको सत्थारं अनुबन्धितुं यदिदं सुत्तं गेय्य वेय्याकरणस्स हेतु । तं किस्स हेतु । दीघरत्तं हि वो आनन्द धम्मा सुता धाता वचसा परिचिता...” [‘हे आनन्द, सुत्त आणि गेय्य यांच्या वेय्याकरणासाठी (स्पष्टीकरणासाठी) श्रावकाने शास्त्या (गुरूच्या) बरोबर फिरणें योग्य नाही. कां की, तुम्ही या गोष्टी ऐकल्याच आहेत; आणि तुम्हांला त्या परिचित आहेत.'] म्हणजे सुत्त आणि गेय्य एवढ्यांतच बुद्धोपदेश होता आणि वेय्याकरण किंवा स्पष्टीकरण श्रावकांवर सोपविण्यांत आलें होतें. होतां होतां त्यांत आणखी सहा अंगांची भर पडली, आणि पुढे त्यांतील काही अंगांची भेसळ करून सध्याचीं बरींच सुतें बनविण्यांत आलीं. त्यांत बुद्धाचा खरा उपदेश कोणता व बनावट कोणता हें सांगणें जरी कठीण जातें, तरी अशोकाच्या भाब्रा किंवा भाब्रू शिलालेखाच्या आधारें पिटकांतील प्राचीन भाग कोणते असावेत याचें

अनुमान करतां येणें शक्य आहे.

अशोकाच्या भाबू शिलालेखांत खालील सात बुद्धोपदेश भिक्षूंनी, भिक्षुणींनी, उपासकांनी आणि उपासिकांनी वारंवार ऐकावे व पाठ करावे अशी सूचना केली आहे. ते उपदेश असे:---

(१) विनयसमुक्से, (२) अलियंवसानि, (३) अनागतभयानि, (४) मुनिगाथा, (५) मोनेयसूते, (६) उपतिसपसिने, (७) लाघुलोवादे मुसावादं अधिगिच्य भगवता बुद्धेन भासिते.

या सातांपैकी नंबर ७ मज्झिमनिकायांतील राहुलोबाद, सुत (नं ६१) आहे असें ओल्डेनबर्ग आणि सेनार या दोन पाश्चात्य विद्वानांनी दाखवून दिलें. बाकीच्यांची माहिती देण्याचा प्रयत्न प्रो. व्हिस डेविड्स यांनी केला. पण सुत्तनिपातांतील मुनिसुत्त याच्याशिवाय त्यांनी जीं दुसरीं सुत्ते दर्शविलीं तीं सर्व चुकीचीं होतीं. नंबर २, ३, ५ आणि ६ हीं चार सुत्ते कोणतीं असावीत याचा ऊहापोह मी १९१२ सालच्या फेब्रुवारीच्या 'इंडियन अँटिक्वेरी'च्या अंकांत केला आहे. त्यात दर्शविलेलीं सुत्ते आता सर्वत्र ग्राह्य झालीं आहेत. फक्त पहिल्या सुत्ताचा मला त्या वेळीं थांग लागला नव्हता. 'विनयसमुक्से (विनयसमुत्कर्ष)' याचा विनयाग्रंथाशी काही तरी संबंध असला पाहिजे असें वाटलें आणि तशा तऱ्हेचा उपदेश कोठेच न सापडल्यामुळे तें सूत्र कोणतें हें मला सांगतां आलें नाही.

परंतु विनयशब्दाचा अर्थ विनयग्रंथ करण्याचें काही कारण नाही. 'अहं खो केसि पुरिसदम्मं सण्हेन पि विनेमि फरुसेन पि विनेमि।' (अंगुत्तर चतुक्कनिपात, सुत्त नं. १११); 'तमेनं तथागतो उत्तरि विनेति।' (मज्झिम, सुत्त नं. १०७) 'यन्नूनाहं राहुलं उत्तरिं आसवानं खये विनेय्यं ति ।' (मज्झिम, सुत्त नं. १४७). इत्यादि ठिकाणीं विपूर्वक नी धातूचा अर्थ शिकविणें असा आहे; आणि त्याच्यावरूनच नंतर विनयाच्या नियमांना विनयपिटक म्हणण्यांत येऊं लागलें. बुद्धाने ज्या वेळीं भिक्षु गोळा करण्यास आरंभ केला, त्या वेळीं विनयग्रंथाचें अस्तित्व मुळीच नव्हतें. जी काही शिकवणूक होती ती सुत्ताच्या रूपानेच. पहिल्याप्रथम पञ्चवर्गीय भिक्षूंना बुद्धाने आपले शिष्य केले ते 'धम्मचक्क-पवत्तन-सुत्त' उपदेशून. तेव्हा विनय शब्दाचा मूळचा अर्थ शिकवणूक असाच घेतला पाहिजे, आणि त्या विनयाचा समुत्कर्ष म्हणजे बुद्धाचा उत्कृष्ट धर्मोपदेश. 'समुक्कंस' हा शब्द जरी पालि वाडःमयांत बुद्धोपदेशवाचक आढळत नाही. तथापि 'सामुक्कसिका धम्मदेसना' हें वाक्य अनेक ठिकाणीं सापडतें. उदाहरणार्थ, दीघनिकायांतील अम्बड्वसुत्ताच्या शेवटीं आलेला हा मजकूर पहा, ---- "यदा भगवा अज्जासि ब्राह्मणं पोक्खरसातिं कल्लंचित्तं मुंदुचित्तं विनीवरणचित्तं उदग्गचित्तं पसन्नचित्तं, अथ या बुद्धानं सामुक्कंसिका धम्मदेसना तं पकासेसि दुक्खं समुदयं निरोधं मग्गं।" ('जेव्हा भगवंताने जाणलें की पौष्करसादि ब्राह्मणांचें चित्त प्रसंगाला उचित, मृदु, आवरणांपासून विमुक्त, उदग्र आणि प्रसन्न झालें आहे, तेव्हा बुद्धाची जी सामुत्कर्षिक धर्मदेशना ती त्याने प्रगट केली. ती कोणती? तर दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध आणि दुःखनिरोधाचा मार्ग.)

याच सुत्तांत नव्हे, तर मज्झिमनिकायांतील उपालिसुत्तासारख्या दुसऱ्या सुत्तांत, आणि विनयपिटकांत अनेक ठिकाणीं हेंच वाक्य आलें आहे. फरक एवढाच की येथे हें पोक्खरसाति ब्राह्मणाला उद्देशून आहे आणि तेथे उपालि वगैरे गृहस्थांना उद्देशून आहे. यावरून विनयसमुत्कर्ष याचा अर्थ असा होतो की, विनय म्हणजे उपदेश आणि त्याचा समुत्कर्ष म्हणजे ही सामुत्कर्षिका धर्मदेशना. एका काळीं ह्या चार आर्यसत्यांच्या उपदेशाला विनयसमुत्कर्ष म्हणत असत, यात शंका राहत नाही. 'धम्मचक्क-पवत्तन-सुत्त' हें नाव अशोकानंतर बऱ्याच काळाने प्रचारांत आलें असावें. चक्रवर्ती राजाच्या कथा लोकप्रिय झाल्यानंतर बुद्धाच्या ह्या उपदेशाला असें भपकेदार नाव देण्यांत आलें.

'विनयसमुत्कर्ष' हेंच धम्मचक्कपवत्तनसुत्त आहे असें गृहीत धरलें, तर भाबू शिलालेखांत निर्देशिलेले सात उपदेश बौद्ध वाडःमयांत सापडतात, ते येणेंप्रमाणे:—

- (१) विनयसमुत्कर्ष = धम्मचक्कपवत्तनसुत्त
- (२) अलियवसनि = अरियवंसा (अंगुत्तर चतुक्कनिपात)
- (३) अनागतभयानि = अनागतभयानि (अंगुत्तर पञ्चकनिपात)
- (४) मुनिगाथा = मुनिसुत्त (सुत्तनिपात)
- (५) मोनेयसूते = नाळकसुत्त (सुत्तनिपात)
- (६) उपतिसपसिने = सारिपुत्तसुत्त (सुत्तनिपात)
- (७) लाघुलोवाद = राहुलोवाद (मज्झिम, सुत्त नं. ६१)

या सातांपैकी धम्मचक्कपवत्तन जिकडे तिकडे सापडतें. तेव्हा त्याचें महत्त्व विशेष आहे हें सांगावयालाच नको; आणि त्याप्रमाणे तें अशोकाने अग्रभागी दिले आहे. बाकीच्यांपैकी तीन एका लहानशा सुत्तनिपातांत आहेत. त्यावरून सुत्तनिपाताचें प्राचीनत्व सिद्ध होतें. त्याच्या शेवटल्या दोन वर्गांवर व खग्विसाणसुत्तावर निद्वेस नावाची विस्तृत टीका असून तिचा समावेश ह्याच खुद्दकनिकायांत करण्यांत आला आहे. सुत्तनिपाताचे हे भाग निद्वेसापूर्वी एकदोन शतकें तरी अस्तित्वात होते असें समजलें पाहिजे, आणि त्यावरून देखील सुत्तनिपाताचें प्राचीनत्व सिद्ध होतें. त्यात सर्वच सुत्तें अतिप्राचीन असतील असें नव्हे. तथापि त्यांतील बहुतेक सुत्तें निःसंशय फार जुनीं आहेत. प्रस्तुत ग्रंथांत बुद्धचरित्रासंबंधाने किंवा बुद्धाच्या उपदेशासंबंधाने जी चर्चा करण्यांत आली आहे ती अशाच प्राचीन सुत्तांच्या आधारेने.

आता आपण खास बुद्धचरित्राकडे वळूं. त्रिपिटकांत एकाच ठिकाणी संबंध बुद्धचरित्र नाही. तें जातकट्ठकथेच्या निदानकथेंत सापडतें. ही अट्ठकथा बुद्धघोषाच्या समकालीं म्हणजे पाचव्या शतकांत लिहिली असली पाहिजे. त्याच्यापूर्वी ज्या सिंहली अट्ठकथा होत्या त्यांतील बराच

मजकूर ह्य अडकथेंत आला आहे. हें बुद्धचरित्र मुख्यत्वे ललितविस्तराच्या आधारे लिहिलें आहे. ललितविस्तर इसवीसनाच्या पहिल्या शतकांत किंवा त्यापूर्वी काही वर्षे लिहिला असावा. तो महायानाचा ग्रंथ आहे; आणि त्यावरूनच जातकडुकथाकाराने आपली बुद्धचरित्राची कथा रचली आहे. ललितविस्तर देखील दीघनिकायांतील महापदानसुताच्या आधारे रचला आहे. त्या सुतांत विपस्सी बुद्धाचें चरित्र फार विस्ताराने दिलें आहे; आणि त्या चरित्रावरून ललितविस्तरकाराने आपलें पुराण रचलें. अशा रीतीनें गोतम बुद्धाच्या चरित्रांत भलत्याच गोष्टी शिरल्या.

महापदानसुतांतील काही भाग निराळे काढून ते गोतमबुद्धाच्या चरित्राला सुत्तपिटकांतच लागू केलेले दिसून येतात. उदाहरणार्थ, तीन प्रासादांची गोष्ट घ्या. विपस्सी राजकुमाराला राहण्यासाठी तीन राजवाडे होते, ह्या कथेवरून गोतमबुद्धाला राहण्यासाठी तसेच प्रासाद असले पाहिजेत, अशी कल्पना करून गोतमबुद्धाच्या तोंडीच असा मजकूर घातला आहे की, त्याला राहण्याला तीन प्रासाद होते; आणि तो त्या प्रासादांत अत्यंत चैनीने राहत असे. ह्या कथेची असंभवनीयता मी दाखवून दिलीच आहे (पृष्ठ १०४). परंतु ती कथा अंगुत्तरनिकायांत आली आहे, आणि त्याच निकायात अशोकाच्या भाबू शिलालेखांतील दोन सुत्ते येतात. तेव्हा मला ती कथा एके काळीं ऐतिहासिक भासली. पण विचारान्तीं असें दिसून आलें की ह्या अंगुत्तरनिकायांत पुष्कळ भाग मागाहून घातले आहेत. तीन वस्तूंसंबंधाने ज्या गोष्टी असतील त्यांचा तिकनिपातांत संग्रह केला. त्यांत अर्वाचीनतेचा आणि प्राचीनतेचा विचार करण्यात आलेला दिसत नाही.* (* महापदान सुतांतील विपस्सी बुद्धाच्या दन्तकथा गोतमबुद्धाच्या चरित्रांत खण्डशः कशा शिरल्या व त्यांपैकी सुत्तपिटकांत कोणत्या सापडतात, हें दुसऱ्या खंडाच्या शेवटीं पहिल्या परिशिष्टांत पाहावे.)

अशा कथांतून बुद्धचरित्रासंबंधाने विश्वसनीय गोष्टी कशा काढतां येतील, हें दाखविण्याच्या उद्देशानेच मी हें पुस्तक लिहिलें आहे. अशा काही उपयुक्त गोष्टी दृष्टोत्पत्तीला आल्या नसतील; आणि ज्या काही गोष्टींना महत्त्व देऊं नये त्यांना माझ्याकडून महत्त्व दिलें गेलें असेल. पण संशोधन करण्याच्या पद्धतींत माझी चूक असेल, असें मला वाटत नाही. ह्या पद्धतीचा अवलंब केल्यास बुद्धचरित्रावर आणि त्या काळच्या इतिहासावर विशेष प्रकाश पडेल, असा मला भरवसा वाटतो; आणि त्याच उद्देशाने मी हें पुस्तक लिहिलें आहे. यातील काही लेख काही वर्षांमागे 'पुरातत्त्व' नावाच्या त्रैमासिकांत आणि 'विविधज्ञानविस्तारांत' छापले होते. पण ते जशाचे तसे या पुस्तकांत घेतले नाहीत. त्यांत पुष्कळच फेरफार केला आहे. त्यातला बराच मजकूर या पुस्तकांत दाखल केला असला, तरी हें पुस्तक अगदी स्वतंत्र आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रस्तुत ग्रंथाचें हस्तलिखित नवभारत ग्रंथमालेच्या संपादकांनी वाचून पाहिलें तेव्हा ग्रंथांमध्ये ज्यांचें विशेष विवेचन आलेलें नाही असे काही मुद्दे माझ्या नजरेस आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. त्याचा येथेच थोडक्यांत विचार करणें योग्य होईल असें वाटल्यावरून तसें करीत आहे.

(१) बुद्धाच्या जन्मतिथीसंबंधाने निरनिराळ्या मतांचा उपन्यास करून साधकबाधक प्रमाणानिशीं ऊहापोह प्रस्तुत ग्रंथांत करावयास नको होता काय? आपल्या प्राचीन अथवा मध्ययुगीन इतिहासांतील राज्यकर्ते, धर्मगुरू, ग्रंथकार, इत्यादिकांचें चरित्र वर्णन करावयाच्या अगोदर त्यांचा काल ठरविण्यासाठी विद्वानांना पुष्कळच मजकूर खर्ची घालावा लागतो, तसें या ग्रंथांत केलेलें दिसत नाही.

या मुद्द्यासंबंधाने माझें म्हणणें असें: मध्ययुगीन कवि आणि ग्रंथकार हे शककर्ते नव्हते. त्यांच्या जन्मतिथीसंबंधी कितीही वाद केला, तरी त्या नक्की ठरवितां येतील असें वाटत नाही. बुद्धाची गोष्ट तशी नाही. त्याच्या परिनिर्वाणापासून तहत आजपर्यंत त्याचा शक चालू आहे. मध्यंतरी पाश्चात्य पंडितांनी वादविवाद करून ह्या तिथींत 56 पासून 65 वर्षांपर्यंत फरक आहे, असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. पण अखेरीस जी परंपरा सिंहलद्वीपांत चालू आहे, तीच बरोबर ठरली. पण समजा, बुद्धाच्या जन्मतिथींत थोडासा कमीजास्त फरक पडला तरी त्यापासून त्याच्या चरित्राला काही गौणत्व येईल असें वाटत नाही. मुद्द्याची गोष्ट जन्मतिथि नसून त्याच्या पूर्वीची स्थिति काय होती आणि त्या स्थितीतून बुद्धाने नवीन धर्ममार्ग कसा शोधून काढला ही होय; आणि ती जर विशद करतां आली, तर आजकाल बुद्धासंबंधाने प्रचलित असलेल्या अनेक भ्रामक कल्पना नष्ट होतील व आम्हाला त्या काळाचा इतिहास नीटपणें समजेल. तेव्हा तिथीवर पुष्कळ पानें खर्ची न घालतां बुद्धाच्या चरित्रावर प्रकाश पडेल अशांच गोष्टींकडे मी विशेष लक्ष दिलें आहे.

(२) बुद्धाने उपदेशिलेल्या अहिंसेने हिंदी समाज नेभळट झाला व त्यामुळेच परकियांकडून तो जिंकला गेला, असें मत कित्येक ठिकाणीं प्रतिपादिलें जातें. त्याला या ग्रंथांत उत्तर असावयास पाहिजे होतें.

उत्तर—बुद्धाच्या चरित्राचा आणि या प्रतिपादनाचा काही संबंध आहे, असें मला वाटत नाही. बुद्धाचें परिनिर्वाण इ.स. पूर्वी ५४३ व्या वर्षी झालें. त्यानंतर दोन शतकांनी चंद्रगुप्ताने साम्राज्य स्थापन केलें. स्वतः चंद्रगुप्त जैनधर्मी होता असें म्हणतात. पण ग्रीक लोकांना या देशांतून हाकून देण्याला अहिंसाधर्म त्याला आड आला नाही. त्याचा नातू अशोक पूर्णपणे बौद्ध झाला, तरी तो मोठें साम्राज्य चालवीत होता.

महमंद इब्न कासीम याने इ.स. ७१२ सालीं सिंध देशावर स्वारी केली, तेव्हा बौद्धधर्म पश्चिम हिंदूस्थानांतून लोप पावला होता; आणि ब्राह्मणी धर्माचें वर्चस्व वाढत गेलें होतें. असें असतां खलिफाच्या या अल्पवयी सरदाराने सिंध देश हा म्हणतां पादाक्रांत केला, आणि तेथील हिंदु राजाला ठार मारून त्याच्या मुली आपल्या खलिफाला नजराण्यादाखल पाठवून दिल्या.

मुसलमानांनी सिंध आणि पंजाब देशाचा काही भाग ताब्यात घेतल्यानंतर शंभर वर्षांनी शंकराचार्य उदयाला आले. त्यांच्या वेदान्ताचा सर्व रोख म्हटला म्हणजे शूद्रांनी वेदाध्ययन करतां कामा नये हा! जर शूद्रांनी वेदवाक्य ऐकले, तर त्याचे कान शिशाने किंवा लाखेने भरावे; वेदवाक्य उच्चारले तर त्याची जीभ कापावी; आणि वेदमंत्र धारण केला तर त्याला ठार मारावे. हा त्याचा वेदान्त! मुसलमान जेत्यांपासून तरी हे आमचे सनातनी धडा शिकले काय? बुद्ध तर त्याचा शत्रूच, त्याच्यापासून शिकण्यासारखे होतें काय?

रजपूत लोक चांगले सनातनी. ते अहिंसेला निखालस मानीत नसत. प्रसंग पडेल तेव्हा आपसांत यथेच्छ लढाया करीत. हिंसेच्या ह्या शूर भक्तांना महमूद गझनीने घोड्याच्या पायाखालच्या धुळीसारखे उध्वस्त कसे केले? ते बुद्धाची अहिंसा मानीत होते म्हणून की काय?

आमची पेशवाई तर खास ब्राह्मणाच्याच हाती होती. शेवटला बाजीराव कर्मठपणाबद्दल प्रसिद्ध आहे. हिंसेची तर पेशवाईत परमावधि झाली. इतरांशी लढाया तर राहूच या, पण घरच्या घरीच एकदा दौलतराव शिंद्याने पुणे लुटले तर दुसऱ्यांदा यशवंतराव होळकराने लुटले! अशा या निस्सीम हिंसाभक्तांचे साम्राज्य सर्व हिंदूस्थानावर व्हावयास नको होतें काय? त्यांना त्यांच्यापेक्षा शतपटीने अहिंसक असलेल्या इंग्रजांना शरण का जावे लागले? एकामागून एक मराठे सरदार इंग्रजांचे अंकित का झाले? ते बुद्धाचा उपदेश मानीत होते म्हणून काय?

जपान आजला हजार बाराशे वर्षे बौद्धधर्मी आहे. १८५३ साली त्यांच्यावर कमोडोर पेरीने तोफा रोखल्याबरोबर त्यांची जागृति होऊन एकी कशी झाली? बौद्धधर्माने त्यांना नेभळट कां बनविले नाही?

या प्रश्नांची उत्तरे लब्धप्रतिष्ठित टीकाकारांनी अवश्य द्यावीत. 'मिरविसि सुज्ञत्व वृथा अन्याला स्वकृत ताप लावूनि,' हें आर्यार्थ मोरोपंताने जणू काय ह्या लब्धप्रतिष्ठित लोकांना उद्देशूनच लिहिले असावे! त्यांनी आणि यांच्या पूर्वजांनी जीं पापे केलीं, त्यांचे सर्व खापर बुद्धावर फोडून हे खुशाल सोवळेपणाचा शहाणपणा मिरवीत फिरत आहेत!

(३) बुद्धाच्या संबोधिज्ञानानंतर त्याच्या चरित्राचा कालक्रमपूर्वक आराखडा का देण्यात आला नाही?

उत्तर—सध्या उपलब्ध असलेल्या प्राचीन वाङ्मयाच्या आधारें तसा आराखडा तयार करतां येणें शक्य नाही. बुद्धाचे उपदेश कालक्रमपूर्वक दिलेले नाहीत. इतकेंच नव्हे, तर जे उपदेश आहेत त्यांत पुष्कळच भर पडलेली आहे. त्यांतून सत्य शोधून काढणें बरेंच अवघड जाते. तो प्रयत्न मी या ग्रंथांत केलाच आहे. पण कालक्रमानुसार बुद्धचरित्राचा आराखडा तयार करणें शक्य झालें नाही.

(४) 'वैदिक संस्कृति' आर्यांचे भरतखंडांत आगमन झाल्यानंतर उपस्थित झाली; त्यापूर्वी 'दासांची' म्हणजे ब्राह्मणांची संस्कृति होती; याला आधार कोणते?

उत्तर—याचा विचार मी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा'- या ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणांत केला आहे. तो ग्रंथ या पुस्तकाबरोबर वाचल्यास पुष्कळ गोष्टींचा नीट खुलासा होईल. माझं म्हणणं सर्व लोकांनी स्वीकारावं असा मुळीच आग्रह नाही. तें विचारणीय वाटल्यामुळे वाचकांसमोर मांडलं आहे. ह्या दासांच्या आणि आर्यांच्या संस्कृतीचा बुद्धाच्या चरित्राशी फार थोडा संबंध येतो. त्या दोन्ही संस्कृतींच्या संघर्षाने उत्पन्न झालेली वैदिक संस्कृति बुद्धाच्या वेळीं प्रतिष्ठित होऊन बसली होती, एवढे, दाखविण्यासाठी पहिले प्रकरण या ग्रंथांत घातलं आहे.

(५) उपनिषदे व गीता बुद्धानंतर रचलीं गेलीं याला आधार कोणते?

उत्तर—याची देखील सविस्तर चर्चा 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' या ग्रंथात येऊन गेली आहे,* (* पृष्ठ ४८-५. आणि १७०-१७२ पहा.) म्हणून त्या विषयाची पुनरुक्ति या पुस्तकांत केली नाही; उपनिषदेच काय, तर आरण्यके देखील बुद्धानंतर लिहिलीं गेलीं हें मी सबळ पुराव्यानिशीं दाखवून दिलं आहे. शतपथ ब्राह्मणांत आणि बृहदारण्यक उपनिषदांत जी वंशावलि दिली आहे, तिच्यावरून बुद्धानंतर ३५ पिढ्यांपर्यंत त्यांची परंपरा चालू होती, असें दिसतें. हेमचंद्र रायचौधरी दर पिढीला तीस वर्षांचा काळ देतात. पण कमीत कमी पंचवीस वर्षांचा काळ दिला तरी बुद्धानंतर ८७५ वर्षांपर्यंत ही परंपरा चालली होती, असें म्हणावं लागतें. म्हणजे समुद्रगुप्ताच्या काळापर्यंत ही परंपरा चालू होती; आणि तेव्हा ब्राह्मणें आणि उपनिषदे स्थिर झालीं. त्यापूर्वी त्यांत यथायोग्य ठिकाणीं फेरफार झाले नसतील, असें नाही, पालि वाङ्मयाचा देखील असाच प्रकार झाला आहे. बुद्धघोषापूर्वी सरासरी दोनशें वर्षे पालि वाङ्मय स्थिर झालें; आणि बुद्धघोषाने अट्टकथा (टिका) लिहिल्यावर त्याच्यावर शेवटचा शिक्का बसला. उपनिषदांची टीका तर शंकराचार्यांनी नवव्या शतकांत लिहिली. त्याच्यापूर्वी गौडपादाच्या माण्डूक्यकारिका लिहिल्या गेल्या. त्यांत तर जिकडे तिकडे बुद्धाची स्तुति आहे. फार कशाला, अकबराच्या कारकीर्दीत लिहिलेल्या अल्लोपनिषदाचा देखील उपनिषदांत समावेश करण्यात आला आहे!

उपनिषदांनी आत्मवाद व तपश्चर्या श्रमणसंप्रदायाकडून घेतली त्यांत शंका बाळगण्याचें कारण नाही. कां की, ह्या दोन गोष्टींचा यज्ञयागांच्या संस्कृतीशी काही एक संबंध नाही. आजकाल जसे आर्य आणि ब्राह्म समाज बायबलाचा एकेश्वरी वाद वेदांवर किंवा उपनिषदादिक ग्रंथांवर लादू पाहतात, तशाच रीतीने आत्मवाद आणि तपश्चर्या वेदांवर लादण्याचा उपनिषदांचा प्रयत्न दिसतो. मात्र त्यांनी श्रमणांची अहिंसा स्वीकारली नाही. तेवढ्याने ते वैदिक राहिले. असें असतां कर्मठ मीमांसक आजला देखील उपनिषदांना वैदिक म्हणण्यास पार नाहीत!

ज्यांना पालि वाङ्मय किंवा त्याचीं इंग्रजी भाषान्तरें वाचणें शक्य असेल, त्यांना बौद्धकालीन इतिहाससंशोधनाच्या कामीं ह्या पुस्तकाचा उपयोग होईल अशी मी आशा बाळगतां. पण ज्यांना तशी सवड नसेल, त्यांनी निदान खाली दिलेलीं पाच पुस्तके अवश्य वाचावीं.

१. बुद्ध, धर्म आनि संघ. २. बुद्धलीलासारसंग्रह. ३. बौद्धसंघाचा परिचय. ४. समाधिमार्ग. ५. हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा.

हें पुस्तक लोकप्रियता संपादण्यासाठी लिहिलें नाही; केवळ सत्यान्वेषणबुद्धीने लिहिलें आहे. तें लोकादराला कितपत पात्र होईल याची शंका आहे. असें असतां सुविचार प्रकाशन मंडळाच्या संचालकांनी या पुस्तकाला आपल्या ग्रंथमालेंत स्थान दिलें, याबद्दल मी त्यांचा फार अभारी आहे. निर्विकार मनाने प्राचीन इतिहासाचा विचार करणारे पुष्कळ महाराष्ट्रीय वाचक आहेत आणि ते ह्या ग्रंथाला आश्रय देऊन सुविचार प्रकाशन मंडळाचा प्रयत्न सफल करतील असा मला भरवसा वाटतो.

प्रा. श्रीनिवास नारायण बनहट्टी यांनी प्रुफें वाचण्याच्या कामीं मदत केल्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो.

धर्मानन्द कोसम्बी

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

अनुक्रमणिका

ग्रंथकारपरिचय

प्रकरण पहिलें: आर्यांचा जय

प्रकरण दुसरें: समकालीन राजकीय परिस्थिति

प्रकरण तिसरे: समकालीन धार्मिक परिस्थिति

प्रकरण चवथें: गोतम बोधिसत्त्व

प्रकरण पाचवे: तपश्चर्या व तत्त्वबोध

प्रकरण सहावे: श्रावकसंघ

ग्रंथकारपरिचय

नवभारत ग्रंथमालेला आजवर लाभलेले ग्रंथकार आपल्या विद्वत्तेने व कर्तृत्वाने महाराष्ट्र समाजांत मान्यतेस पावलेले असेच होते; त्यांपैकी बरेच जण अखिलभारतीय कीर्ति संपादन केलेले आहेत, हेंही सहज लक्षांत येण्याजोगें आहे. श्री. धर्मानंद कोसम्बींचा ग्रंथ मिळवून नवभारत ग्रंथमालेने ग्रंथकारांच्या कीर्तिमतेच्या बाबतींत उच्चांक गाठला आहे. पालिभाषा व बौद्ध धर्म यांत निष्णात म्हणून त्याचें नाव जगांतील विद्वन्मंडळास परिचित आहे.

धर्मानंद कोसम्बी यांचें पूर्वायुष्य हें आधुनिक काळांत अत्यंत विरलत्वाने आढळणाऱ्या धर्मजिज्ञासेचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण आहे. केवळ तेवीस वर्षांच्या वयांत तरुण पत्नीला सोडून व संसाराला लाथ मारून कल्याणकारक अशा धर्माचे ज्ञान करून घेण्याच्या तीव्र तळमळीने घराबाहेर पडलेल्या धर्मानंदांची हकीकत वाचली म्हणजे जगतांतील दुःखाचा नाश करणाऱ्या धर्ममार्गाच्या संशोधनार्थ गृहत्याग करणाऱ्या गोतमाचें चित्र डोळ्यांपुढे आल्याखेरीज राहत नाही. सांसारिक आपत्ति कुणावर येत नाहीत? हजारों लाखों लोकांवर त्या येतात. त्या प्रसंगी मनुष्य ज्या तऱ्हेने वागतो, त्यावरूनच त्याची किंमत ठरते. गोवें प्रांतांत एका लहानशा गावीं १८७६ सालीं जन्मलेल्या धर्मानंदावर तरुणपणीं काही सांसारिक आपत्ति आल्या आणि त्याचे “चित्त प्रपंचांत रमेनासें झाले.” “वृद्धावर माझी अधिकाधिक श्रद्धा जडत चालली. प्रपंचाचा जसजसा वीट येत गेला, तसतशी माझी श्रद्धा दृढ होत गेली. माझे सर्वस्व बुद्ध आहे असें वाटूं लागलें. कितीहि संकट येवोंत, कितीहि विपत्ति भोगाव्या लागोत, बुद्धोपदेशाचें ज्ञान मला झाले म्हणजे माझ्या जन्माचें साफल्य झाले असे मला वाटूं लागलें.” असे धर्मानंदांनीच त्या काळांतल्या आपल्या मनःस्थितीचें वर्णन केलें आहे.

प्रबल धर्मजिज्ञासेच्या पायी इ.स. १८९९ सालच्या अखेरीस निष्कांचन स्थितींत गृहत्याग केल्यानंतर या तरुणाने जें पर्यटन केलें व ज्या अतर्क्य हालअपेष्टा सोसून बौद्धधर्माचें ज्ञान व त्याबरोबरच आत्मसमाधान संपादिले त्याचा वृत्तांत अतीव अद्भुत व विस्मयकारक आहे. धर्मज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी आरंभी संस्कृत शिकण्याचे धर्मानंदांनी ठरविलें. त्यासाठी प्रथम पुण्यास, तेथून ग्वालेरीस व तेथून काशीस त्यांनी गमन केलें. संस्कृत विद्येच्या या माहेरघरांत त्यांची अध्ययनाची सोय सहज व चांगल्या रीतीने लागली. जेवणाच्या सोयीसाठी मात्र अन्नछत्रच त्यांना पाहावें लागलें; व तेथे प्रवेशही कष्टानेच मिळाला. सुमारे दीड वर्ष व्याकरण (कौमुदी) व साहित्य यांचे अध्ययन केल्यानंतर धर्मजिज्ञासेने धर्मानंदांना नेपाळांत जाण्यास प्रवृत्त केलें. बुद्ध भगवानाच्या धर्माचे जिवंत अवशेष, भगवंताची जन्मभूमि असण्याचा मान ज्या राज्यास मिळाला

आहे, त्या नेपाळच्या राज्यांत काही तरी पाहावयास मिळतील या आशेने नेपाळांत गेलेल्या या आत व जिज्ञासु तरुणांस तेथील विपरीत परिस्थिती पाहून अत्यंत विषण्णता प्राप्त झाली. तेथून ते बुद्धगयेला गेले. बौद्धधर्मग्रंथांचे सम्यक ज्ञान सिंहलद्वीपांत गेल्याने होईल असे तेथील एका भिक्षुने सांगितल्यावरून धर्मानन्द तेथून तडक सिलोनास जाण्यास निघाले. अपरिमित त्रास, कष्ट व संकटे सोसून ते एकदाचे सिलोनास पोचले. तेथे त्यांस अखेर जे पाहिजे होतें तें म्हणजे बौद्ध धर्माचे ज्ञान मिळाले. कोलम्बो शहराजवळ असलेल्या विद्योदय विद्यालय नावाच्या विहारात भिक्षुधर्माने राहून त्यांनी महास्थविर सुमंगलाचार्य यांच्या हाताखाली पालि ग्रंथांचा अभ्यास केला. परंतु सिलोनांत खाण्याची आबाळ होऊ लागल्यामुळे त्यांची प्रकृति नीट राहीना, म्हणून ते सुमारे एक वर्षाने परत फिरले व मद्रास येथे आले. तेथे सहा महिने राहून अधिक अध्ययन करण्याच्या उद्देशाने ब्रह्मदेशांत गेले. तेथे विहारांत राहून ध्यानमार्गाचा अभ्यास केला; परंतु तेथेही प्रकृति चांगली न राहिल्यामुळे ते पुनः हिंदुस्थानांत आले. भिक्षुवेषातच सारनाथ, कुसिनारा, लुम्बिनीवन, कपिलवस्तु इत्यादि भगवान गौतमाच्या आयुष्यांतील चिरस्मरणीय घटनांनी पावन झालेल्या बौद्ध क्षेत्रांच्या यात्रा त्यांनी केल्या. नंतर पुनः ब्रह्मदेशांत जाऊन मंदाले शहराजवळ निरनिराळ्या विहारांत राहून एक वर्षभर बौद्ध धर्मग्रंथांचा व ध्यानमार्गाचा अभ्यास केला व तेथून १९०६ च्या आरंभी हे धर्मानन्द भिक्षु पुनः कलकत्त्यास आले.

यानंतरचा कोसम्बीचा आयुष्यक्रम सार्वजनिक स्वरूपाचा झाला असल्यामुळे त्यांत इतकी अद्भुतरम्यता व लोकविलक्षणता अनुभवास येत नाही. तथापि त्यांचे यापुढील सर्व आयुष्य स्वदेशसेवेच्या हेतूने प्रेरित झालेलें असल्यामुळे ते पूर्वीच्या आयुष्याइतकेंच उदबोधक व उदात्त भासते. स्वतः एवढ्या कष्टांनी मिळविलेल्या बौद्ध धर्माच्या (व पालि-वाङ्मयाच्या) ज्ञानाचा स्वदेशबांधवांमध्ये प्रचार करावयाचा या ध्येयाने यापुढील त्यांच्या क्रिया प्रेरित झालेल्या दिसतात. वंगभंगाच्या चळवळींतून निघालेल्या कलकत्त्याच्या नॅशनल कॉलेजांत व कलकत्ता युनिवर्सिटींत पालि भाषेच्या अध्यापकाची जागा त्यांनी पतकरली. परंतु कोसम्बीची विशेष इच्छा आपल्या महाराष्ट्र बांधवांमध्ये बौद्ध धर्माच्या ज्ञानाचा प्रसार करावी अशी होती. त्यांनी श्रीमत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांची गाठ घेतली. त्या उदारधी नृपतीने थोड्याच अवकाशांत तारेने पुढील संदेश पाठविला, "तुम्ही महाराष्ट्रांतील कोणत्याहि शहरी रहात असाल तर तुम्हांला बडोदे सरकारांतून दरमहा ५० रु. मिळतील व ही मदत तीन वर्षेपर्यंत चालू राहील. मात्र वर्षांतून एखादे पुस्तक बडोदे सरकारासाठी तुम्ही लिहून तयार केलें पाहिजे." बरीच भवति न भवति करून अखेर कोसम्बींनी गायकवाड सरकारचा हा आश्रय पतकरला. यासंबंधाने खुद्द कोसम्बी म्हणतात:—"द. म. २५० रु.ची (कलकत्ता युनिवर्सिटीची) नोकरी सोडून श्रीमत गायकवाड महाराजांनी दिलेल्या ५०

रु. वेतनाचा स्वीकार केल्याबद्दल मला कधीही पश्चात्ताप झाला नाही. हें वेतन स्वीकारलें नसतें तर डॉ. वुड्स यांची गाठ पडली नसती आणि अमेरिकेला जाण्याची संधि सापडली नसती. पुण्याला येऊन राहिल्यामुळे डॉ. भांडारकर यांचा निकट संबंध जडला व त्यांच्या प्रयत्नाने मुंबई युनिवर्सिटीत पालि भाषेचा प्रवेश करण्यांत आला."

डॉ. जेम्स एच. वुड्स हे अमेरिकेंतील सुविख्यात हार्वर्ड युनिवर्सिटीचे प्रोफेसर होते. त्यांनी पालि शिकविण्याच्या निमित्ताने कोसम्बीचा त्यांच्याशी परिचय झाला. परिचयाचे रूपांतर स्नेहांत होऊन 'विशुद्धिमार्ग' नामक बौद्ध तत्त्वज्ञान ग्रंथाच्या संशोधनाच्या कामी मदत करण्याकरिता डॉ. वुड्सनी कोसम्बींना अमेरिकेत पाचारण केलें. सयाजीराव महाराजांची परवानगी घेऊन कोसम्बी यांनी १९१० च्या एप्रिल महिन्यांत अमेरिकेस प्रयाण केलें. हार्वर्डमधील संस्कृत प्रभृति पौरस्य भाषांचे प्रमुख आचार्य प्रा. ल्यानमन यांच्या सहकार्याने कोसम्बी यांचे काम सुरू झाले. कोसम्बींनी कसून काम करून 'विशुद्धिमार्ग'चे संशोधन १९११ च्या अखेरपर्यंत संपविलें. परंतु ल्यानमनशी त्यांचे पटेना. कोसम्बीचे प्रयत्न गौण लेखून झालेलें सर्व संशोधन आपल्याच नावे प्रसिद्ध व्हावे असा ल्यानमन यांचा मानस दिसला व तो आपला बेत साधत नाही असें दिसतांच ते चिडले व संतापले. तेव्हा कोसम्बींनी अमेरिकेहून परत फिरण्याचा निश्चय केला व ते जानेवारी १९१२ मध्ये न्यूयॉर्कहून स्वदेशी यावयास निघालें.

हिंदूस्थानांत आल्यानंतर प्रा. कोसम्बींनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या चालकांच्या निमंत्रणावरून फर्गसन कॉलेजात पाच वर्षांच्या कराराने पालि भाषेच्या प्राध्यापकाची नोकरी पतकरली. त्यांच्या अध्यापकत्वाच्या कारकीर्दीत बौद्धधर्माचे व पालिभाषेचे पुष्कळ विद्वान त्यांच्या हातून तयार झाले. कै. चिंतामण वैजनाथ राजवाडे, डॉ. पु. वि. बापट (फर्गुसन कॉलेजांतील सध्याचे पालिभाषेचे प्राध्यापक), प्रा. चिंतामणराव जोशी (बडोदा कॉलेजांतील पालीचे प्राध्यापक), प्रा. ना. के. भागवत (सेंट झेवियर कॉलेज, मुंबई, येथील पालीचे प्राध्यापक) ही सर्व कोसम्बींच्याच शिष्यमालिकेंतील चमकदार रत्ने होत.

सहा वर्षे फर्गसन कॉलेजांत प्राध्यापकाचें काम केल्यानंतर डॉ. वुड्स यांनी अमेरिकेत येण्याबद्दल फार आग्रह केल्यावरून ते १९१८ साली पुनः अमेरिकेस गेले. "विशुद्धिमार्गाचें संस्करण प्रो. ल्यानमनच्या दुराग्रहामुळे तसेच पडून राहिलें हें मला कधीही आवडलें नाहीं. काही तडजोड करून वॉरनच्या मृत्युपत्राप्रमाणें ते छापून प्रसिद्ध करतां येईल अशी आशा दिसली व माझा (अमेरिकेला जाण्याचा) बेत नक्की करण्याला हीच आशा प्रामुख्याने कारणीभूत झाली." अमेरिकेला पुनः जाण्याच्या संबंधांत असा 'खुलासा' त्यांनी केला आहे.

त्या वेळीं महायुद्ध सुरू असल्यामुळे अमेरिकेचा हा प्रवास कोसम्बींनी पूर्वेकडून पॅसिफिक महासागरांतून केला. त्यांजबरोबर त्यांची मुलें व श्री. पार्वतीबाई आठवले या होत्या. या खेपेस अमेरिकेंत कोसम्बींचा मुक्काम सुमारे ४ वर्षे झाला. १९२२ च्या आगस्टमध्ये ते परत आले. त्यांनी तेथे संशोधनाकार्य बरेंच केलें, परंतु ल्यानमनच्या दुराग्रहामुळे त्यांना या खेपेसही त्रास झालाच.

कोसम्बींच्या विचारांना नवी दिशा १९११ सालच्या अमेरिकेच्या पहिल्या सफरीपासूनच लागत चालली होती. अमेरिकेंत त्यांनी समाजशास्त्रावरील ग्रंथांचें—विशेषतः समाजसत्तावादार्थें—खूप वाचन केलें. भांडवलशाही नष्ट करून समाजाची रचना साम्यवादाच्या पायावर केल्यानेच सामान्य जनतेला सुख मिळेल व समाजांतील स्पर्धा, कलह, इत्यादिकांचे मूळ नाहीसें होईल, अशी त्यांची खात्री होत चालली होती. परंतु पाश्चात्य देशांत साम्यवाद मूळ धरूं शकत नव्हता व सर्व राष्ट्रांचे हात हिंसा व अत्याचार यांनी बरवटलेले होते, हें त्यांस सहन होत नव्हतें. “जगांतील श्रमजीवी वर्गाने अशा प्रकारचा प्रेमाचा मार्ग स्वीकारल्याशिवाय मनुष्यकृत मनुष्यहत्या बंद होणार नाही. परंतु देशाभिमानाने उन्मत्त झालेल्यांना तो सापडणार कसा?”

अशा मनःस्थितींत भांडवलशाहीचें आगर बनलेल्या अमेरिकेंत अस्वस्थ चित्ताने कालक्रमणा करीत असतां १९२०-२१ सालच्या गांधीजींनी सुरू केलेल्या सत्याग्रहाच्या बातम्या तेथे एकामागून एक येऊन पोचूं लागल्या. त्या वाचून कोसम्बींचें अंतःकरण धन्यतेने भरून गेलें. “राष्ट्रद्वेषाच्या आणि वर्णद्वेषाच्या रोगांतून पार पडण्याला याच्याशिवाय दुसरा मार्ग कोणताही असूं शकत नाही,” असा त्यांचा ठाम ग्रह झाला.

“अमेरिकेंतील बातमीदार सत्याग्रहाची चळवळ पाहण्यासाठी हिंदुस्थानात गेले. तेथून ते कॉलमचे कॉलम बातम्या पाठवीत असत. हीं वर्णनें वाचून माझें अंतःकरण सदगदित होत असे आणि कंठ दाटून येऊन डोळ्यांतून नकळत आसवें गळत.” अशा रीतीने कोसम्बी अमेरिकेहून आले ते मनाने साम्यवादी, सत्याग्रहाचे पुरस्कर्ते बनून आले. हिंदुस्थानांत आल्यावर १९२२ ते १९२५ पर्यंत गांधीजींनी काढलेल्या गुजरात विद्यापीठाच्या पुरातत्त्वमंदिर शाखेंत पालिभाषाचार्य या नात्याने त्यांनी काम केलें. या अवकाशांत मराठींत व गुजरातींत त्यांनी अनेक पुस्तकें लिहिलीं. प्रा. ल्यानमन सेवानिवृत्त झाल्यामुळे ‘विसुद्धिमग्गा’चें संस्करण पूर्ण करण्याची संधि आता मिळेल या अपेक्षेने १९२६ च्या प्रारंभास धर्मानन्द पुनः अमेरिकेस गेले व सप्टेंबर १९२७ पर्यंत सर्व संस्करण छापून तयार झाल्यानंतर ते स्वदेशीं परतले.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर पत्नीला घेऊन त्यांनी सर्व क्षेत्रांच्या यात्रा केल्या व गुजरात विद्यापीठांत ते पूर्वीप्रमाणे राहूं लागले. १९२९ सालीं लेनिनग्राड (रशिया) येथील बौद्ध संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी स्थापिलेल्या संस्थेंत काम करण्यास ते रशियांत गेले. रशियांतील अनुभवांचा

त्यांच्या अगोदरच साम्यवादी बनलेल्या मनावर बराच अनुकूल परिणाम झाला. रशियांतील हवा, राहणी व अन्न न मानवल्यामुळे ते एका वर्षाच्या आतच, म्हणजे १९३० च्या प्रारंभी, हिंदुस्थानास परत आले. येथे आले तो सर्व देश सत्याग्रहयुद्धासाठी सज्ज झालेला त्यांस दिसला. मार्चमध्ये सुप्रसिद्ध दांडीकूच झाले. धर्मानंदांनी या स्वातंत्र्ययुद्धांत उडी घेतली. खेड्यापाड्यांतून प्रचार केला, शिरोडें, (रत्नागिरी) येथील मिठाच्या सत्याग्रहांत भाग घेतला व अखेर विलेपार्ले येथील सत्याग्रह-छावणीचें प्रमुखत्व स्वीकारलें. तेथे त्यांना पकडल्यानंतर लवकरच हायकोर्टाने सोडून दिले. आक्टोबर १९३१ मध्ये ते डॉ. वुड्सच्या आग्रहावरून चवथ्यांदा अमेरिकेस गेले व तेथून १९३२ साली परत आले. त्यानंतर "१९३४ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत मी बनारसला जाऊन राहिलों. तेथे सहा महिने हिंदु युनिवर्सिटीचा पाहुणा होतों. त्यानंतर काशी विद्यापीठांत आठ नऊ महिने राहिलों. विद्यापीठाच्या चालकांनी माझ्यासाठी एक लहानसें घर बांधून दिलें. त्या घरांत राहून मी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' हें पुस्तक लिहिलें."

श्रमजीवी वर्गामध्ये बुद्धाच्या अहिंसा तत्त्वज्ञानाच्या प्रचाराने स्पृश्यास्पृश्य भेद नष्ट करून समता स्थापतां येईल की काय हें पाहण्याच्या हेतूने परळच्या वस्तींत एक आश्रय स्थापन करण्याचें कार्य कोसम्बींनी यानंतर हाती घेतलें. त्यांच्या हेतूनुसार १९३७ च्या जानेवारींत 'बहुजनविहारा'ची स्थापना झाली. तेथे आपल्या उद्देशानुसार ते कार्य करीत असतात.

येणेप्रमाणे या महाभागाचें चरित्र आहे. दुःखनिरोधक व कल्याणकारक असा मार्ग जो आपणास पराकाष्ठेच्या कष्टांनी व श्रमसायासांनी प्राप्त झाला, व ज्यास आपल्या आयुष्यांतील विविध अनुभवांनी पुष्टि मिळाली, त्या मार्गाची शिकवण समाजबांधवांना देण्यासाठी त्यांनी आपलें जिवित वाहिलें आहे.

फेब्रुवारी १९१० मध्ये सयाजीराव महाराजांच्या सांगण्यावरून बडोदें येथे बौद्ध धर्मावर कोसम्बींनी व्याख्याने दिली. त्यांचें पुस्तक लगेच 'बुद्ध, धर्म आणि संघ' या नावाने प्रसिद्ध करण्यांत आलें. पुढे १९१४ साली त्याचें 'बुद्धलीलासारसंग्रह' हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. या ग्रंथाचे तीन भाग असून गोतम हा बुद्ध होण्याच्या पूर्वीच्या जन्मांतील काही कथा पहिल्या भागांत, खुद्द गोतम बुद्धाच्या कथा दुसऱ्या भागांत व बुद्धाचा उपदेश व परिनिर्वाण वर्णन करणाऱ्या कथा तिसऱ्या भागांत दिलेल्या आहेत. 'समाधिमार्ग' (१९२५) व 'बौद्धसंघाचा परिचय' (१९२६) ही पुस्तके गुजरात विद्यापीठांत असताना लिहिली. त्यानंतर 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' (१९३५) हें पुस्तक काशी येथे असतांना लिहिलें. यांत त्यांनी प्राचीन भारतासंबंधीचे आपले परिणतावस्थेंतील विचार व आपलें सामाजिक तत्त्वज्ञान प्रकट केलें आहे. 'विसुद्धिमग्गा'च्या संशोधनासंबंधी वर अनेकवार उल्लेख केलाच आहे. या ग्रंथाचें संस्करण अंधेरी (मुंबई) येथील 'भारतीय विद्याभवन' या संस्थेने नागरी लिपींत नुकतेंच प्रसिद्ध केलें आहे. गुजराती भाषेंतही त्यांची कित्येक पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत.

धर्मानन्दजींनी आपल्या पूर्वयुष्याचा वृत्तान्त लिहिला, तो 'निवेदन' या नावाने पुस्तकरूपाने १९२४ सालीं प्रसिद्ध झाला. अगदी अलीकडे १९३७-३८ सालीं त्यांनी 'खुलासा' या नावाने आपल्या उत्तर आयुष्याचा वृत्तांत लिहिला आहे, तो मुंबईच्या 'प्रकाश' पत्रांत क्रमशः प्रसिद्ध झाला आहे. या दोन्ही आत्मचरित्रात्मक प्रबंधांवरून प्रस्तुत 'परिचय' लिहिला आहे.

---प्रकाशक.

भगवान बुद्ध

प्रकरण पहिलें

आर्यांचा जय

उषोदेवीचीं सूक्तें

ऋग्वेदांत जी उषा देवीचीं सूक्तें आढळतात, त्यांच्या अनुरोधाने लो० टिळक यांनी आपल्या *The Arctic Home in the Vedas* या पुस्तकांत आर्य उत्तर ध्रुवाकडे राहत होते, असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'सदशीरय सदशीरिदु श्वो दीर्घ सचन्ते वरुणस्य धाम।' ऋ. १।१२३।८ (आज आणि उद्या ह्या सारख्याच आहेत. त्या दीर्घकालपर्यंत वरुणाच्या गृहांत जातात.)* (* 'Arctic Home in the Vedas' पृष्ठ १०३ पहा.) लोकमान्यांच्या मतें ही आणि अशा तऱ्हेच्या दुसऱ्या ऋचा उत्तर ध्रुवाकडील उषःकालाला उद्देशून लिहिलेल्या आहेत; दीर्घकालपर्यंत उषा वरुणगृहांत जातात, म्हणजे तिकडे सहा महिनेपर्यंत अंधार असतो, असा अर्थ असला पाहिजे.

परंतु याच सूक्ताच्या बाराव्या ऋचेंत 'अश्ववतीर्गोमती-विश्ववारा' हीं उषा देवीचीं विशेषणें सापडतात. 'ज्यांच्याकडे पुष्कळ घोडे आणि गाई आहेत, आणि ज्या सर्वांना पूज्य आहेत' असा त्यांचा अर्थ.* (* येथे उषा बहुवचनान्त आहे.) उत्तर ध्रुवाकडे सध्या घोडे आणि गाई नाहीतच; आणि ते प्राणी हजारां वर्षांपूर्वी तिकडे होते यालाही काहीच आधार सापाडलेला नाही. ह्या एकाच सूक्तांत नव्हे, तर उषोदेवीच्या इतर सूक्तांतून देखील ती घोडे आणि गाई देणारी, गाईची जन्मदात्री, इत्यादि विशेषणें भरपूर सापडतात. यावरून ह्या ऋचा किंवा हीं सूक्तें उत्तर ध्रुवाकडे रचलीं नाहीत हें सिद्ध होतें.

इशतर

तर मग दीर्घकालपर्यंत उषा पाताळांत जातात याचा अर्थ कसा करावा? बाबिलोनियन लोकांत फार प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेल्या इशतर देवतेच्या दंतकथा लक्षांत घेतल्या म्हणजे याचा अर्थ सहज जाणतां येतो. तम्मूज किंवा दमुत्सि (वैदिक दमूनस) या देवावर इशतरचें प्रेम जडतें. पण तो एकाएकी मरण पावतो. त्याला जिवंत करण्यासाठी अमृत आणण्याच्या हेतूने इशतर पाताळांत प्रवेश करते. तेथील राणी अल्लतु ही इशतरची बहीण. तरी ती इशतरचा भयंकर छळ करते; क्रमशः तिचे सर्व दागिने काढून घ्यावयास लावून तिला रोगी बनवते

आणि कैदेंत टाकते. चार किंवा सहा महिने अशा रीतीने दुःख आणि कैद भोगल्यावर अल्लतूकडून इशतरला अमृत मिळतें; आणि ती पुन्हा पृथ्वीवर येते. इशतरच्या दुसऱ्या अनेक दंतकथा आहेत, पण त्यांत ही दंतकथा प्रमुख दिसते. हिचें वर्णन सर्व बाबिलोनियन वाङ्मयांत आढळतें. ऋग्वेदांतील वरच्या सारख्या ऋचांचा संबंध या दंतकथेशी आहे यांत संशय बाळगण्याचें कारण नाही.

इशतर पाताळांतून वर येते, तेव्हा तिचा त्या ऋतूंत उत्सव मानण्यांत येत होता; तांबड्या बैलांच्या गाडींतून तिची रथयात्रा काढीत असत. घोड्यांचा शोध लागल्यानंतर तिचा रथ घोडे ओढीत. 'एषा गोभिररुणेभिर्युजाना' ऋ० ५।८०।३ (ही उषा, जिच्या रथाला तांबडे बैल लावले आहेत.) 'वितद्ययुररुणयुग्भिरश्वैः' ऋ. ६।६५।२ (अरुणवर्ण घोड्यांच्या रथांतून उषा देवी आल्या.)

घोड्यांचा लढाईत उपयोग

इ. स. पूर्वी दोन हजार वर्षे बाबिलोनियांत घोड्याचा उपयोग मुळीच माहीत नव्हता. रथाला बैल किंवा गाढवें जुंपीत असत; आणि ते लोक घोड्यांना जंगली गाढवें म्हणत. बाबिलोनियाच्या उत्तरेस डोंगरी प्रदेशांत राहणारे केशी लोक प्रथमतः माल वाहून नेण्याच्या कार्मीं घोड्यांचा उपयोग करूं लागले. या जंगली गाढवांना लगामांत आणून आणि त्यांच्यावर स्वार होऊन धान्य गोळा करण्याच्या वेळीं ते बाबिलोनियांत येत; आणि तेथील शेतकऱ्यांना मदत करून मजुरीबद्दल मिळालेलें धान्य आपल्या घोड्यांवरून वाहून नेत. केशी लोकांना युद्धकला मुळीच माहीत नव्हती. ती कला ते बाबिलोनियन लोकांपासून शिकले, आणि त्यांनी प्रथमतः लढाईत घोड्याचा उपयोग केला.* (* L. W. King : A History of Babylon, (1915). P. 125.)

आपल्या घोडदळाच्या बळावर केशींच्या गंदश नावाच्या राजाने इ. स. पूर्वी १७६० या वर्षी बाबिलोनियांत सार्वभौम राज्य स्थापन केलें. आणि त्यानंतर त्याच्या वंशजांची परंपरा *** राहिली.* (* L. W. King: A History of Bablon, (1915), P. 214.) मुद्याची गोष्ट ही की, इ. स. पूर्व अठराशें वर्षांमागे घोड्याचा लढाईत उपयोग केला गेल्याचा दाखला कोठेच सापडत नाही आणि वेदांत तर जिकडे तिकडे घोड्याचें महत्त्व वर्णिलें असून केशींचा आणि घोड्यांचा निकट संबंध दाखविलेला आहे. यावरून आर्यांची सप्तसिंधूवरची स्वारी इ. स, पूर्वी सतराशें वर्षांपलीकडे जाऊ शकत नाही, हें स्पष्ट होतें.

दास

आर्य येण्यापूर्वी सप्तसिंधूप्रदेशांत (सिंध आणि पंजाब प्रांतांत) दासांचें राज्य होतें. दास या शब्दाचा अर्थ गुलाम असा होऊन बसला आहे. परंतु वेदांत दास् आणि दाश् या दोन धातूंचा प्रयोग 'देणें' या अर्थी होतो; आणि तसाच तो अलीकडच्या कोशांतही देण्यांत आला आहे. म्हणजे दास शब्दाचा मूळचा अर्थ, दाता उदार (Noble) असा असला पाहिजे. आवेस्तांतील फर्वदीयस्तमध्ये या दास देशांतील पितरांची पूजा आहे. त्यांत त्यांना 'दाहि' म्हटलें आहे. (We worship the Fravashis of the holy men in the Dahi countries)

प्राचीन पर्शियन भाषेत संस्कृत स चा उच्चार ह होत असे. उदाहरणार्थ, सप्तसिंधूला आवेस्तांत हसहिंदू म्हटलें आहे. त्यालाच अनुसरून दासी किंवा दास याचें रूपांतर दाहि असें झालें आहे.

आर्य

आर्य हा शब्द ऋ धातुपासून साधला आहे; आणि निरनिराळ्या गणांत जे ऋ धातु सापडतात ते बहुतेक गत्यर्थ आहेत म्हणजे आर्य या शब्दाचा अर्थ फिरस्ते असा होतो. आर्यांना घरेदारें करून राहणें आवडत नसे असें दिसतें. मोगल लोक जसे तंबूमध्ये राहत असत, तसेच आर्य लोक तंबूंतून किंवा मंडप घालून राहत असावेत. एका बाबतींत त्यांची ही परंपरा अद्यापि कायम राहिली आहे. बाबिलोनियांत यज्ञयागाच्या जागा म्हटल्या म्हणजे मोठमोठ्या मंदिराचीं आवारें असत. आणि हरप्पा व महिंजो-दारो या दोन ठिकाणी जे प्राचीन नगरावशेष सापडले आहेत, त्यांत देखील दाहि लोकांचीं मंदिरें यज्ञयागाच्या जागा असत असें तज्ज्ञांना वाटतें. ही परंपरा आर्यांनी मोडून टाकली. यज्ञयाग करावयाचा म्हटला म्हणजे तो मंडपांतच केला पाहिजे अशी त्यांनी वहिवाट पाडली. आर्यांचे वंशज तंबूंतली राहाणी सोडून कालक्रमाने घरे बांधून राहू लागले, पण यज्ञाला मंडपच पाहिजे ही प्रथा अद्यापि टिकून राहिली आहे.

दासांचा पराजय का झाला?

अशा या फिरस्त्या लोकांनी दासांसारख्या पुढारलेल्या लोकांचा पराजय केला कसा? याचें उत्तर इतिहासाने-विशेषतः हिंदूस्थानच्या इतिहासाने-वारंवार दिलें आहे. एका राजवटीखाली लोक आरंभी सुखी आणि सधन झाले, तरी अखेरीला एका लहानशा वर्गाच्या हातांत सत्ता एकवटते,

तो वर्ग तेवढा चैनीत राहतो, आणि आपसांत अधिकारासाठी भांडत असतो. त्यामुळे लोकांवर कराचा भार वाढत जातो; आणि ते या सत्ताधाऱ्यांचा द्वेष करतात. अशा वेळीं मागासलेल्या लोकांना चांगले फावते. एकजूटीने असल्या साम्राज्यशाहीवर हल्ला चढवून ते ते पादाक्रांत करतात. तेराव्या शतकाच्या आरंभी जगली मोंगलांना एकवटून झगिशखानाने किती साम्राज्ये लयाला नेली? तेव्हा आर्यांनी आपसांत भांडणाऱ्या दासांना अनायासे जिंकले असल्यास त्यांत मुळीच नवल नाही.

शहरें तोडणारा इन्द्र

दास लहान लहान शहरांतून राहत असत. आणि या शहरांचे एकमेकांत वैर चालत होते असे दिसते. कां की, दासांपैकी दिवोदास हा इन्द्राला सामील झाल्याचा उल्लेख ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणी आढळतो. दासांचे नेतृत्व वृत्र ब्राह्मणाकडे होते. त्याचाच नातलग त्वष्टा; त्याने इन्द्राला एकप्रकारचे यंत्र (वज्र) तयार करून दिले. त्याच्या साहाय्याने इन्द्राने दासांची शहरे तोडली व अखेरीस वृत्र ब्राह्मणाला ठार मारले. पुरंदर म्हणजे शहरे तोडणारा हे विशेषण इन्द्राला ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणी लावले आहे.* (* विशेष माहितीसाठी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' पृष्ठ १७-१९ पहा)

इन्द्राची परम्परा

इन् आणि द्र या दोन शब्दांच्या समासाने इन्द्र शब्द बनला आहे. इन् म्हणजे योद्धा. उदाहरणार्थ, 'सह इना वर्तते इति सेना'. द्र शब्द शिखर किंवा मुख्य अशा अर्थी बाबिलोनियन भाषांत सापडतो. तेव्हा इन्द्र म्हणजे सैन्याचा अधिपति किंवा सेनापति. होतां होतां हा शब्द राजवाचक बनला. जसे देवेन्द्र, नागेंद्र, मनुजेंद्र इत्यादि. पहिल्या इन्द्राचे नाव शक्र होते. त्यानंतर त्याची परंपरा बरीच वर्षे चालली असावी. नहुषाला इन्द्र केल्याची दन्तकथा पुराणांत आलीच आहे. 'अहं ससहा नहुषो नहुषः' असा उल्लेख ऋग्वेदांत (१०।४९।८) सापडतो. अर्थात् या दन्तकथेत काही तथ्य असले पाहिजे.

इन्द्रपूजा

सार्वभौम राजांना यज्ञांत बोलावून आणून त्यांना सोम देण्याचा विधि बाबिलोनियांत होत असे. त्या प्रसंगी स्तुतीने भरलेली त्यांची स्तोत्रे गाण्यांत येत. इन्द्राची बहुतेक सूक्ते अशाच प्रकारची आहेत. इन्द्राची संस्था नष्ट झाल्यानंतर देखील हीं स्तोत्रे तशींच राहिलीं आणि त्यांचा अर्थ भलताच होऊ लागला. इन्द्र आकाशांतील देवांचा राजा आहे, अशी कल्पना होऊन बसली; आणि ह्या सूक्तांचा अर्थ अनेक ठिकाणीं कोणाला काहीच समजेनासा झाला. त्यांच्या नुसत्या शब्दांत मांत्रिक प्रभाव आहे असें लोक गृहीत धरून चालू लागले.

इन्द्राचा स्वभाव

सप्तसिंधूवर स्वामित्व स्थापन करणारा सेनापति इन्द्र मनुष्य होता याला पुरावा ऋग्वेदांत भरपूर सापडतो. त्याच्या स्वभावाचें थोडेंसें दिग्दर्शन कौषीतकि उपनिषदांत आढळते, तें येणेंप्रमाणें.-

दिवोदासाचा पुत्र प्रतर्दन युद्ध करून आणि पराक्रम दाखवून इन्द्राच्या आवडत्या वाड्यांत गेला. त्याला इन्द्र म्हणाला, 'हे प्रतर्दना, तुला मी वर देतो.' प्रतर्दन म्हणाला, 'जो मनुष्याला कल्याणकारक होईल असा वर दे.' इन्द्र-वर दुसऱ्याकरतां घेत नसतात. स्वतःसाठी वर मागून घे.' प्रतर्दन- 'माझ्यासाठी मला वर नको.' तेव्हा इन्द्राने सत्य गोष्ट होती, ती सांगितली. कारण इन्द्र सत्य आहे. तो म्हणाला, 'मला जाण. तेंच मनुष्याला हितकारक आहे, की जेणेंकरून मला तो जाणेल. त्वष्ट्याच्या मुलाला-त्रिशिर्षाला-मी ठार मारलें. अरुर्मग नावाच्या यतींना कुत्र्यांकडून खावले. पुष्कळ तहांचे अतिक्रमण करून दिव्यलोकीं प्रह्लादाच्या अनुयायांना, अंतरिक्षांत पौलोमांना आणि पृथ्वीवर कालकाश्यांना मी ठार मारलें. त्या प्रसंगीं माझा एक लोम देखील वाकला नाही. अशा प्रकारें जो मला ओळखील, त्याने मातृवध, पितृवध, चौर्य, भ्रणहत्या इत्यादि पापें केलीं असतां किंवा तो करीत असतां त्याला दिक्कत वाटणार नाही, किंवा त्याच्या तोंडाचा नूर पालटणार नाही.'

आपले साम्राज्य स्थापण्याच्या वेळीं इन्द्राने ह्या उताऱ्यांत दिलेले बरेच अत्याचार केल्याचा निर्देश खुद्द ऋग्वेदांतच आढळते. पण इन्द्रच कां, कोणत्याही मनुष्याला साम्राज्य स्थापावयाचे

असल्यास आपपरभाव, दयामाया ठेवतां येत नाही; तह मोडण्याचें भार बाळगतां येत नाही. शिवाजीने चन्द्रराव मोऱ्यांना ठार मारलें, तें न्याय्य होतें की अन्याय्य होतें, हे वाद निरर्थक

आहेत. न्याय न्यायाचा विचार करीत बसला असता, तर शिवाजी साम्राज्य स्थापू शकला नसता. साम्राज्यान्तर्गत लोक देखील असल्या क्षुल्लक पापपुण्यांचा विचार करीत बसत नाहीत. ते एवढेंच पाहतात की एकंदरीत या साम्राज्याच्या स्थापनेपासून सामान्य जनतेचा फायदा झाला आहे की काय?

आर्यांच्या सत्तेपासून फायदे

ह्या दृष्टीने विचार केला असतां इन्द्राच्या किंवा आर्यांच्या साम्राज्यापासून सप्तसिंधूतील जनतेचा फार मोठा फायदा झाला असला पाहिजे. लहान लहान शहराशहरांमधून जीं वारंवार युद्ध होत असत, तीं बंद पडल्यामुळे लोकांना एक प्रकारचें सुखस्वास मिळालें. पेशव्यांच्याच नातलगांनी शनवार वाड्यावर इंग्रजांचा झेंडा लावला; आणि पेशवाई बुडाल्यावर इतर हिंदूंनी तर मोठाच उत्सव केला म्हणतात. त्याचप्रमाणें वृत्र जरी ब्राह्मण होता, तरी त्याला मारून सप्तसिंधूतील अंतःकलह बंद पाडल्याबद्दल इन्द्राचे देव तेथील प्रजेने माजविणें अगदी साहजिक होतें. तेव्हा दासांच्या आणि आर्यांच्या संघर्षापासून जे काही सुपरिणाम घडून आले, त्यांत पहिला हा समजला पाहिजे की, सप्तसिंधूमध्ये एक प्रकारची शांतता नांदू लागली. दुसरी गोष्ट, ब्राह्मणांचें जें वर्चस्व राजकरणांत होतें ते नष्ट झालें. इन्द्राने त्वष्ट्याच्या मुलाला-विश्वरूपाला-पुरोहितपद दिले आणि तो बंड करील या भयाने त्यालाही ठार मारलें, असा उल्लेख खुद्द ऋग्वेदांत आणि यजुर्वेदांत सापडतो.* (हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा, पृ० १९-२० पहा.) तथापि पुरोहिताची पदवी कोणत्या ना कोणत्या ब्राह्मणाकडे राहिली. राजकरणापासून अलिप्त राहिल्यामुळे ब्राह्मणसमाजाला वाङ्मयाची अभिवृद्धि करतां आली.

वैदिक भाषा

दासांच्या आणि आर्यांच्या संघर्षाने एक नवीन भाषा उत्पन्न झाली. हीच वैदिक भाषा होय. मुसलमानांच्या आणि हिंदूंच्या संघर्षाने जशी हिंदुस्थानांत उर्दू नावाची नवीन भाषा उत्पन्न झाली, तशी ही भाषा होती. पण वैदिक भाषेइतकें उच्च स्थान उर्दूला कधीही मिळालें नाही आणि मिळण्याचा संभव नाही. वैदिक भाषा निव्वळ देववाणी होऊन बसली !

या वैदिक भाषेचा नीट अर्थ लावावयाचा असल्यास बाबिलोनियन भाषांच्या ज्ञानाची फार आवश्यकता आहे. काही मूळच्या शब्दांचे अर्थ कसे उलटले आहेत हें दास आणि आर्य या दोन शब्दांवरूनच दिसून येतें. दास शब्दाचा मूळचा अर्थ दाता असून सध्या गुलाम असा होऊन बसला आहे; आणि आर्य शब्दाचा मूळचा अर्थ फिरस्ता असतां थोर, उदार, श्रष्ट असा झाला.

आर्यांच्या जयाने झालेली हानि

दासांच्या आणि आर्यांच्या संघर्षणाने जी मोठी हानि झाली, ती ही की, दासांचीं घरे आणि नगरं बांधण्याची कला नष्टप्राय होऊन गेली. सिंध आणि पंजाब प्रांतांत सापडलेल्या प्राचीन नगरांची आणि घरांची परंपरा हिंदुस्थानांत राहिली नाही. दुसरी गोष्ट ही की, जंगलांत राहणारे यति कशा रीतीने वागत, हें समजण्याचा मार्ग राहिला नाही. वरच्या उताऱ्यांत इन्द्राने त्यांना कुत्र्यांकडून खावले असं उल्लेख आला आहे. मूळचा शब्द 'सालावृक'. ह्याचा अर्थ लांडगे किंवा कुत्रे असं होऊ शकतं. टीकाकाराने सालावृक म्हणजे लांडगे असं अर्थ केला आहे. परंतु इंद्राजवळ पुष्कळ शिकारी कुत्रे होते आणि त्याने ते यतींच्या अंगावर घातले, हें अधिक संभवनीय दिसतं. या यतींचे वजन समाजावर फार असल्याशिवाय इन्द्राने त्यांना मारण्याचे काहीच कारण नव्हतं. पण ते वागत होते कसे, लोक त्यांना कां मानीत, इत्यादि गोष्टी समजण्याला काही मार्ग राहिला नाही.

आर्यांच्या संस्कृतीला कृष्णाचा विरोध

सप्तसिंधूच्या प्रदेशावर इन्द्राची पूर्ण सत्ता स्थापन झाल्यावर त्याचा मोर्चा मध्य हिंदुस्थानाकडे वळला असल्यास नवल नाही. पण तेथे त्याला मोठाच प्रतिस्पर्धी भेटला. देवकीनंदन कृष्ण केवळ गाईचा प्रतिपालक राजा होता. इन्द्राची यज्ञयागाची संस्कृति आणि त्याचे वर्चस्व तो मान्य करण्यास तयार नव्हता. यास्तव इन्द्राने त्याच्यावर हल्ला केला. कृष्णाजवळ घोडदळ नव्हतं. तथापि त्याने मान्याची अशी जागा शोधून काढली की इन्द्राचे त्याच्यासमोर काही चाललं नाही. बृहस्पतीच्या मदतीने तो कसा तरी आपला जीव संभाळून मागे हटला. ऋग्वेदांत (८।९६।१३-१५) सापडणाऱ्या काही ऋचांवरून आणि भागवत इत्यादि पुराणांत आलेल्या दंतकथांवरून या विधानाला बरीच बळकटी येते.* (* हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा, पृ० २२-२५ पहा.)

कृष्ण यज्ञयागांची संस्कृति मानण्याला तयार नव्हता. मग तो मानीत होता तरी काय? त्या आंगिरस ऋषीने यज्ञांची एक साधी पद्धति शिकविली. त्या यज्ञाच्या दक्षिणा म्हटल्या म्हणजे तपश्चर्या, दान, सरळपणा (आर्जव), अहिंसा आणि सत्यवचन या होत. 'अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः।' (छां० ३० ३।१७।४-६) यावरून असें दिसतं की, आर्यांच्या आणि दासांच्या संघर्षांत जी यतींची संस्कृति सप्तसिंधु प्रदेशांत नष्ट झाली, तिचा

काहीसा अंश गंगायमुनेच्या प्रदेशांत कायम राहिला होता. तपश्चर्या करणाऱ्या अहिंसक मुनींची कृष्णासारखे राजे या प्रदेशांत पूजा करीत होते, हें वरील उताऱ्यावरून दिसून येतें.

वैदिक संस्कृतीचा विकास

परंतु या अहिंसात्मक संस्कृतीची फारशी उन्नति झाली नाही. ब्राह्मणांनी राजकारणांतून अंग काढून घेतल्यावर वाङ्मयाकडे आणि इतर लोकोपयोगी गोष्टींकडे चांगलें लक्ष पुरवलें. हिंदुस्थानांत सगळ्यांत प्राचीन विश्वविद्यालय म्हटलें म्हणजे तक्षशिला येथे होतें. तेथे ब्राह्मण वेद तर शिकवीतच; आणि त्याशिवाय धनुर्विद्या, वैद्यक इत्यादि शास्त्रेंही शिकवीत. सप्तसिंधूतून इन्द्राच्या परंपरेचें साम्राज्य नष्ट झालें, तरी त्या परंपरेपासून उद्भवलेल्या नवीन संस्कृतीचें राज्य सुरू झालें, आणि त्याची वाढ होत गेली.

वैदिक संस्कृतीचा मध्यदेशांत विजय

कृष्णाने इन्द्राचा पराभव केल्यानंतर सहाशें-सातशें वर्षांनी परीक्षित आणि त्याचा मुलगा जनमेजय या दोन पांडवकुलोत्पन्न राजांनी सप्तसिंधूत तयार झालेल्या आर्यसंस्कृतीची संस्थापना गंगा-यमुनांच्या प्रदेशांत केली. पांडव आर्यसंस्कृतीचे भोक्ते होते याला आधार वैदिक वाङ्मयांत सापडत नाही. कृष्णामध्ये आणि पांडवांमध्ये तर निदान सहाशें वर्षांचा काळ लोटला असला पाहिजे. महाभारतांत ज्या कृष्णाच्या कथा येतात, त्या वरवर वाचल्या तरी प्रक्षिप्त असाव्याशा वाटतात. निदान इन्द्राबरोबर युद्ध करणारा कृष्ण आणि महाभारतांतील कृष्ण एक नव्हत, असें मानावें लागतें. पांडवांचे वंशज परीक्षित आणि जनमेजय या दोघांनी मात्र वैदिक संस्कृतीला भरपूर आश्रय दिला, हें अथर्ववेदावरून (काण्ड २०, सू० १२७) चांगलें सिद्ध होतें.* (* हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा)

सप्तसिंधूत यतींची संस्कृति साफ नष्ट झाली, तरी ती प्रामुख्याने मध्यहिंदुस्थानांत वास करीत होती, हें वर दिलेल्या छांदोग्य उपनिषदाच्या उताऱ्यावरून आणि पालि वाङ्मयांतील सुत्तनिपातांत सापडणाऱ्या 'ब्राह्मणधाम्मिक' सुत्तावरून दिसून येतें. † († हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा ३९-४०.) सप्तसिंधूतील चातुर्वर्ण्य मध्यहिंदुस्थानांत देखील स्थिरावलें होतें. फरक एवढाच की, सप्तसिंधूतील ब्राह्मणांनी आर्यांच्या विजयामुळे उत्पन्न झालेली यज्ञयागांची पद्धति पूर्णपणें स्वीकारली. मध्यहिंदुस्थानांत जरी ब्राह्मण अग्निपूजा करीत असत, तरी त्या पूजेत प्राण्यांचे बलिदान होत नसे. तांदूळ, जव वगैरे पदार्थांनीच ते अग्निदेवतेची पूजा करीत. परंतु परीक्षित आणि जनमेजय यांनी यज्ञयागाला सुरवात केल्यानंतर ही जुनी अहिंसात्मक ब्राह्मणसंस्कृति

नष्टप्राय झाली, आणि तिच्या जागी हिंसात्मक यज्ञयागाची प्रथा जोराने पसरू लागली. सप्तसिंधूच्या ऐवजी गंगायमुनांच्या मधला प्रदेशच आर्यावर्त बनला. !

अहिंसा टिकाव धरून राहिली

जुनी अहिंसात्मक अग्निहोत्रपद्धति मृतप्राय झाली खरी तथापि ती अगदीच नाश पावली नाही. तिने राजदरबारांतले आणि वरच्या दर्जातील लोकांतले आपलें वर्चस्व सोडून देऊन जंगलाचा आश्रय धरला. म्हणजे जे लोक अहिंसात्मक संस्कृतीला चिकटून राहिले, त्यांनी आपली तपश्चर्या जंगलांतील फळांमुळांवर निर्वाह चालवून कायम ठेवली. जातक-अद्वैत अशा लोकांच्या अनेक गोष्टी आल्या आहेत. नवीन स्थापन झालेल्या हिंसात्मक यज्ञपद्धतीला कंटाळून अनेक ब्राह्मण आणि इतर वर्णीय लोक देखील जंगलांत जात आणि आश्रम बांधून तपःसाधन करीत. वर्षातून कांही दिवस हे लोक आंबट आणि खारट पदार्थ खाण्यासाठी लोकवस्तींत येत आणि पुन्हा आपल्या आश्रमांत परत जात. तात्पर्य, सप्तसिंधूतील यतीप्रमाणें मध्यहिंदुस्थानांतील ऋषिमुनि नष्टप्राय न होतां जंगलाच्या आश्रयाने तपश्चर्या करीत कसे तरी बचाव धरून राहिले.

आधुनिक उदाहरण

याला आधुनिक इतिहासांतील एक उदाहरण देतां येण्याजोगें आहे. पश्चिम सिंहलद्वीप पोर्तुगीजांनी काबीज केलें, आणि तेथील बुद्धमंदिरें आणि भिक्षूंचे विहार जमीनदोस्त करून सर्वांना जबरदस्तीने रोमन कॅथॉलिक धर्माची दीक्षा दिली. या प्रसंगी सिंहलराजाने बुद्धाची दंतधातु बरोबर घेऊन क्यांडीच्या जंगलांत पळ काढला; आणि तेथे डोंगराआड आपली नवीन राजधानी स्थापन केली. पश्चिम सिंहलद्वीपांतून पोर्तुगीजांच्या हातून बचावलेले भिक्षु शक्य तेवढे बौद्ध ग्रंथ बरोबर घेऊन डोंगराळ प्रदेशांत क्यांडीच्या राजाच्या आश्रयाला जाऊन राहिले. हाच प्रकार काही अंशी गोव्यांत घडून आला. पोर्तुगीजांनी साष्टी, बार्देश आणि तिसवाडा हे तीन तालुके प्रथमतः जिंकले, आणि काही वर्षांनी त्या तालुक्यांतील देवळें जमीनदोस्त करून लोकांना जबरदस्तीने रोमन कॅथॉलिक करण्याचा सपाटा चालविला. अशा वेळीं काही हिंदूंनी आपल्या इस्टेटोंवर पाणी सोडून आणि देवदेवतांना बरोबर घेऊन पळ काढला व जवळच्या संवदेकर संस्थानिकाच्या मुलखाचा आश्रय धरला. आजला पूर्वीचीं साष्टी प्रांतांतील हिंदूंचीं सर्व दैवतें या संवदेकर संस्थानांत आहेत. पुढे हा प्रान्त देखील पोर्तुगीजांनी जिंकला; पण पुन्हा हिंदूंच्या धर्मांत त्यांनी हात घातला नाही. तीच स्थिति काही अंशी मध्यहिंदुस्थानांतील अहिंसात्मक संस्कृतीची झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही.

अहिंसेचा प्रभाव

परीक्षित किंवा जनमेजय राजाने जोरजुलमाने बलिदानपूर्वक यज्ञयागांची प्रथा लोकांवर लादली नाही. पण त्या प्रथेला राजाश्रय मिळल्याबरोबर ब्राह्मणांनी ती आपण होऊनच पत्करली आणि ज्यांना ती पसंत नव्हती, त्यांना जंगलाच्या व तपश्चर्येच्या आश्रयाने आपली जुनी परंपरा कायम ठेवणे भाग पडले. पोतुगीजांनी ख्रिस्ती केलेल्या बौद्धांवर किंवा हिंदूंचा जसा आजलाही बौद्ध आणि हिंदु संस्कृतीचा प्रभाव राहिला आहे, तसा मध्य हिंदुस्थानांतील प्राचीन अहिंसात्मक संस्कृतीचा देखील सामान्य जनतेवर थोडाबहुत प्रभाव टिकाव धरून राहिला. जंगलांत राहणारे ऋषिमुनि जेव्हा गावांत किंवा शहरांत येत, तेव्हा लोक त्यांची परमादराने पूजा करीत. बाकीच्या वेळी यज्ञयाग किंवा बलिदान हे पण प्रकार चालू असत.

यज्ञसंस्कृतीची वाढ

ऋषिमुनींचा मान बराच होता खरा, पण त्या संस्कृतीने कांहीच उन्नति केली नाही. सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत तक्षशिलेसारखी जी विश्वविद्यालये स्थापन झाली तींच शिक्षणाचीं केन्द्रें होऊन बसली. जातक-अडकथेंतील अनेक गोष्टींवरून दिसून येतं की, ब्राह्मणकुमार वेदाध्ययन करण्यासाठी आणि राजकुमार धनुर्विद्या शिकण्यासाठी तक्षशिलेसारख्या दूरच्या सप्तसिंधुप्रदेशांत जात असत.

सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत काय किंवा मध्यहिंदुस्थानांत काय, इन्द्राच्यासारखे एक बलाढ्य साम्राज्य राहिले नाही. परीक्षित किंवा जनमेजय यांच्या राज्याची इन्द्राच्या राज्याशी तुलना करता येत नाही. त्यांनी बलिदानपूर्वक यज्ञयागांना उत्तेजन दिले, आणि त्यांच्या प्रयत्नांमुळे गंगायमुनांच्या मधला प्रदेश आयावर्त झाला, एवढेच काय ते. त्यांच्या कारकीर्दीनंतर सप्तसिंधु आणि मध्यहिंदुस्थान प्रदेशाचे लहानसहान भाग पडले असावे. तथापि आर्यांच्या आणि दासांच्या संघर्षापासून उत्पन्न झालेली बलिदानपूर्वक यज्ञयागांची संस्कृति मात्र दृढ होऊन बळावली.

प्रकरण दुसरें

समकालीन राजकीय परिस्थिति

सोळा राष्ट्रें

यो इमेसं सोळासन्नं महाजनपदानं पहतसत्तरतनान इस्सराधिपच्चं रज्जं कारेय्य, सेय्यथीदं-(१) अंगानं (२) मगधानं (३) कासीनं (४) कोसलानं (५) वज्जीनं (६) मल्लानं (७) चेतीनं (८) वंसानं (९) कुरूनं (१०) पञ्चालानं (११) मच्छानं (१२) सूरसेनानं (१३) अस्सकानं (१४) अवन्तीनं (१५) गंधारानं (१६) कबोजानं.

हा उतारा अंगुत्तनिकायांत चार ठिकाणीं सापडतो. ललित विस्तराच्या तिसऱ्या अध्यायांतही बुद्ध जन्माला येण्यापूर्वी जंबुद्वीपांत (हिंदुस्थानांत) निरनिराळीं सोळा राज्ये होतीं असा उल्लेख आहे; पण त्यांपैकी आठ राज्यांतील राजकुलांचें तेवढें वर्णन आढळतें. या सर्व देशांचा उल्लेख बहुवचनी आहे. यावरून असें दिसून येतें की, एका काळीं हे देश महाजनसत्ताक होते. यांतील महाजनांना राजे म्हणत आणि त्यांच्या अध्यक्षाला महाराजा म्हणत असत. बुद्धसमकालीं ही महाजनसत्ताक पद्धति दुर्बल होऊन नष्ट होण्याच्या मार्गाला लागली; आणि तिच्या जागीं एकसत्ताक राज्यपद्धति जोरात अमलांत येत चालली होती. या घडामोडीचीं कारणें काय असावी याचा विचार करण्यापूर्वी वरील सोळा देशांसंबंधाने सापडणारी माहिती संक्षेपरूपाने येथे दाखल करणें योग्य वाटतें.

१. अंगा

अंगांचा देश मगधांच्या पूर्वेला होता. त्याच्या उत्तर भागाला अंगुत्तराप म्हणत. मगध देशाच्या राजाने अंग देश जिंकल्यामुळे तेथील महाजनसत्ताक पद्धति नष्ट झाली. पूर्वीच्या महाजनांचे किंवा राजांचे वंशज होते, तरी त्यांची स्वतंत्र सत्ता राहिली नाही; आणि कालांतराने 'अंगमगधा' असा त्या देशाच मगध देशाशीं द्वंद्वसमास निर्देश होऊ लागला.

बुद्ध भगवान् त्या देशांत धर्मोपदेश करीत असे व त्या देशाचा मुख्य शहरांत-चंपा नगरींत-गगगरा राणीने बांधलेल्या तलावाच्या काठीं तो मुक्कामाला राहत असे, असा त्रिपिटक ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख सापडतो. पण हें चंपा नगर देखील एखाद्या जुन्या राजाच्या ताब्यांत नव्हतें. बिंबिसार राजाने तें सोणदंड नावाच्या ब्राह्मणाला इनाम दिलें. या इनामाच्या उत्पन्नावर सोणदंड ब्राह्मण मधून मधून मोठमोठाले यज्ञयाग करीत होता.* (* दीघनिकाय 'सोणदण्डसुत्त' पहा.)

२. मगधा

बुद्धकाळच्या राज्यांत मगध आणि कोसल या देशांची एक सारखी भरभराट होत चालली होती; आणि ती राष्ट्रं एकसत्ता राज्यपद्धतीच्या कक्षांत पूर्णपणें सापडलीं होती. मगधांचा राजा बिंबिसार आणि कोसलांचा राजा पसेनदि (प्रसेनजित्) हे दोघेही महाराजे उदारधी असल्यामुळे त्यांची एकसत्ताक राज्यपद्धति प्रजेला फार सुखावह झाली. हे दोघेही राजे यज्ञयागांना उत्तेजन देत होते खरे, तथापि श्रमणांना (परिव्राजकांना) त्यांच्या राज्यांत आपला धर्मोपदेश करण्याला पूर्णपणें मुभा होती. एवढेंच नव्हे, तर बिंबिसार राजा त्यांच्या राहण्याची वगैरे व्यवस्था करून त्यांना उत्तेजन देत असे. गोतम जेव्हा प्रथमतः संन्यास घेऊन राजगृहाला आला तेव्हा बिंबिसार राजाने पांडवपर्वताच्या पायथ्याशीं जाऊन त्याची भेट घेतली, आणि त्याला आपल्या सैन्यांत मोठी पदवी स्वीकारण्याची विनंती केली. पण गोतमाने आपला तपश्चर्या करण्याचा निश्चय ठळू दिला नाही. गयेजवळ उरुवेला येथे जाऊन त्याने तपश्चर्या आरंभिली, आणि शेवटीं तत्त्वबोधाचा मध्यम मार्ग शोधून काढला. वाराणसीला पहिला उपदेश करून आपल्या पाच शिष्यांसह बुद्ध भगवान जेव्हा राजगृहाला आला, तेव्हा बिंबिसार राजाने त्याला आणि त्याच्या भिक्षुसंघाला राहण्यासाठी वेळुवन नावाचे उद्यान दिलें. या उद्यानांत एखादा विहार होता, असा उल्लेख कोठेच सापडत नाही. बिंबिसार राजाने बुद्धाला आणि भिक्षुसंघाला येथे निर्विघ्नपणें राहण्याची परवानगी दिली, एवढाच या वेळुवनदानाचा अर्थ समजला पाहिजे. परंतु त्यावरून भिक्षुसंघाविषयी त्याचा आदर स्पष्ट दिसतो.

केवळ बुद्धाच्याच भिक्षुसंघासाठी नव्हे, तर या वेळीं जे श्रमणांचे मोठमोठाले संघ होते त्यांनाही बिंबिसार राजाने आश्रय दिला होता. एकाच वेळीं हे श्रमणसंघ राजगृहाच्या आसपास राहत होते, असा उल्लेख दीघनिकायांतील सामञ्जफलसुतांत आणि मज्झिमनिकायांतील (नं. ७७) महासकुलुदायिसुतांत आढळतो.

बिंबिसार राजाचा मुलगा अजातशत्रु आपल्या अमात्यांसह पौर्णिमेच्या रात्री प्रासादाच्या गच्चीवर बसला आहे. त्या वेळी त्याला कोणातरी एखाद्या मोठ्या श्रमणनायकाची भेट घ्यावी अशी इच्छा होते. तेव्हा त्याच्या अमात्यांपैकी प्रत्येकजण एकेका श्रमणसंघाच्या नायकाची स्तुति करतो व राजाला त्याच्याजवळ जाण्यास विनवितो. त्याचा गृहवैद्य मुकाट्याने बसला होता. त्याला अजातशत्रु प्रश्न करतो; तेव्हा जीवक बुद्ध भगवंताची स्तुति करून त्याची भेट घेण्यास राजाचें मन वळवितो. आणि जरी या श्रमणसंघांच्या पुढाऱ्यांत बुद्ध वयाने लहान होता, आणि त्याचा संघ नुकताच स्थापन झाला होता तरी त्याचीच भेट घ्यावी असें अजातशत्रु ठरवतो, आणि सहपरिवार बुद्धाच्या दर्शनासाठी जीवकाच्या आम्रवनांत जातो.

अजातशत्रूने आपल्या बापाला कैद करून ठार केलें व गादी बळकावली. तथापि बापाने जो श्रमणांचा आदर ठेवला होता, तो त्याने कमी पडूं दिला नाही. बिंबिसार राजाच्या मरणानंतर बुद्ध भगवान क्वचितच राजगृहाला येत असे. त्यांपैकी वर सांगितलेला एक प्रसंग होता. गादी

मिळण्यापूर्वी अजातशत्रूला आपल्या बाजूला वळवून देवदत्ताने बुद्धावर नालगिरि नावाचा उन्मत्त हत्ती सोडण्याचा कट केला होता, इत्यादि गोष्टी विनयपिटकांत वर्णिल्या आहेत. त्यांनी कितपत तथ्य असावे हे सांगता येत नाही. तथापि एक गोष्ट खरी की अजातशत्रूचा देवदत्ताला चांगलाच पाठिंबा होता. आणि त्यामुळेच बुद्ध भगवान राजगृहापासून दूर राहत असावा. पण जेव्हा तो राजगृहाला आला तेव्हा त्याची भेट घेण्याला अजातशत्रू कचरला नाही आणि त्याचे वेळीं राजगृहाच्या आजूबाजूला मोठमोठाल्या श्रमणसंघाचे सहा नेते राहत असत, ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे अजातशत्रू आपल्या बापापेक्षा देखील श्रमणाचा आदर विशेष ठेवीत होता, असे स्पष्ट दिसून येते. किंबहुना त्याच्या कारकीर्दीत मगध देशांतील यज्ञयाग नष्टप्राय होत चालले, आणि श्रमणसंघांची भरभराट होत गेली.

मगधांची राजधानी राजगृह. ही जागा बिहार प्रांतांत तिलय्या नावाच्या स्टेशनापासून सोळा मैलांवर आहे. चारी बाजूंना डोंगर असून त्याच्या मध्यभागी हे शहर वसले होते. शहरांत जाण्याला डोंगराच्या खिंडीतून दोनच रस्ते असल्यामुळे शत्रूपासून शहराचे रक्षण करणे सोपे काम वाटल्यावरून येथे हे शहर बांधण्यांत आले असावे. पण अजातशत्रूचे सामर्थ्य इतके वाढत गेले की, त्याला आपल्या रक्षणासाठी या डोंगरांतील गोठ्यांत (गिरिव्रजांत) राहण्याची गरज वाटली नाही. बुद्धाच्या परिनिर्वाणापूर्वी तो पाटलिपुत्र येथे एक नवीन शहर बांधीत होता; आणि पुढे त्याने आपली राजधानी त्याच ठिकाणी नेली असावी.

अजातशत्रूला वैदेही पुत्र म्हटले आहे. यावरून त्याची आई विदेह राष्ट्रांतील असावी असे सकृद्वर्शनी दिसून येते. आणि जैनांच्या 'आचारांग' सूत्रादिकांतही त्याची आई वज्जी राजांपैकी एका राजाची कन्या होती असा उल्लेख आढळतो. परंतु कोसलसंयुक्ताच्या दुसऱ्या वग्गाच्या चौथ्या सुक्ताच्या अठ्ठकथेत त्याला पसेनदीचा भाचा म्हटले आहे, आणि वैदेही शब्दाचा अर्थ 'पंडिताधिवचनमेतं, पंडितित्थिया पुत्रो ति अत्थो' असा केला आहे. ललितविस्तरांत मगध देशाच्या राजकुलाला वैदेहीकुल हीच संज्ञा दिली आहे. यावरून असे दिसते की, हे कुल पितपरंपरेने अप्रसिद्ध होते. आणि पुढे त्यांतील एखाद्या राजाचा विदेह देशांतील राजकन्येशी संबंध जडल्यामुळे ते नावारूपास आले; आणि काही राजपुत्र आपणास देहीपुत्र म्हणवून घेऊ लागले.

अजातशत्रूने बिंबिसाराला ठार मारल्याची बातमी ऐकली तेव्हा अवंतीचा चंडप्रद्योत राजा फार रागावला व अजातशत्रूवर स्वारी करण्याचा त्याने घाट घातला. त्याच्या भयाने अजातशत्रूने राजगृहाच्या तटाची डागडुजी केली.* (* मज्झिमनिकायांतील गोपकमोग्गल्लानसुक्ताची अठ्ठकथा पहा.) पुढे चंडप्रद्योताच्या स्वारीचा बेत रहित झाला असावा. चंडप्रद्योतासारखा परकीय राजा अजातशत्रूवर रागावला, पण मगधांतील प्रजेचा प्रक्षोभ मुळीच झाला नाही. यावरून या देशांत एकसत्ताक राज्यपद्धति कशी दृढमूल झाली होती, याचे चांगले अनुमान करता येते.

३. कासी

कासी किंवा काशी यांची राजधानी वाराणसी होती. तेथल्या बहुतेक राजांना ब्रह्मदत्त म्हणत असत, असें जातक अट्ठकथेवरून दिसून येते. त्यांच्या राज्यपद्धतीसंबंधाने फारशी माहिती सापडत नाही. तथापि काशीचे राजे (महाजन) फारच उदारधी होते. त्यांच्या राज्यांत कलाकौशल्याचा उत्तम विकास झाला होता. बुद्धसमकाली देखील उत्कृष्ट पदार्थांना 'कासिक' म्हणत असत. कासिक वस्त्र, कासिक चंदन इत्यादि शब्द त्रिपिटक वाङ्मयांत पुष्कळ ठिकाणी आढळतात. वाराणसीतील अश्वसेन राजाच्या वामा राणीच्या उदरी पार्श्वनाथ-जैनांचा तेविसावा तीर्थंकर-जन्मला. त्याने आपल्या उपदेशाला सुरवात गोतम बुद्धाच्या जन्मापूर्वी सरासरी २४३ व्या वर्षी केली असावी. म्हणजे काशीचे महाजन केवळ कलाकौशल्यातच नव्हे, तर धार्मिक विचारांत देखील अग्रणी होते, असें म्हणावे लागते. परंतु बुद्धसमकाली या देशाचे स्वातंत्र्य पार नष्ट होऊन कोसल देशांत त्याचा समावेश झाला होता. 'अंगमगधा'च्या समासाप्रमाणेच 'कासीकोसल' हा देखील शब्द प्रचारांत आला होता.

४. कोसल

कोसल देशाची राजधानी श्रावस्ती. ही अचिरवती (सध्याराप्ती) नदीच्या काठी होती; आणि तेथे पसेनदि (प्रसेनजित) राजा राज्य करीत असे. तो वैदिक धर्माचा पूर्ण अनुयायी असून मोठमोठाले यज्ञ करीत होता, असें कोसलसुतांतील एका सुत्तावरून दिसून येते. तथापि त्याच्या राज्यांत श्रमणांचा मान ठेवला जात असे. अनाथपिंडिक* (* याचे खरे नाव सुदत्त होतें. अनाथांना तो जेवण (पिण्ड) देत असे, म्हणून त्याला अनाथपिण्डिक म्हणत) नावाने प्रसिद्धीस आलेल्या एका मोठ्या श्रेष्ठीने बुद्धाच्या भिक्षुसंघासाठी श्रावस्ती येथे जेतवन नावाचा विहार बांधला. विशाखा नावाच्या प्रसिद्ध उपासिकेने देखील पूर्वोराम नावाचा एक मोठा प्रासाद भिक्षूसाठी बांधून दिला. या दोन्ही ठिकाणी बुद्ध भगवान भिक्षुसंघासह मधून मधून राहत असे. त्याचे पुष्कळ चातुर्मास येथेच गेले असावेत. कां की, बुद्धाने सर्वांत जास्त उपदेश अनाथपिंडिकाच्या आरामांत केल्याचा दाखला त्रिपिटक वाङ्मयांत सापडतो. पसेनदि राजा जरी यज्ञयागांचा भोक्ता होता, तरी मधूनमधून तो बुद्धाच्या दर्शनासाठी अनाथपिंडिकाच्या आरामांत जात असे. त्याला अनेकदा बुद्धाने केलेल्या उपदेशाचा संग्रह कोसलसुतांत सापडतो. † († या संयुक्ताच्या पहिल्याच सुतांत पसेनदि बुद्धाचा उपासक झाल्याची कथा आहे; पण नवव्या सुतांत पसेनदिच्या महायज्ञाचे वर्णन येते. तेव्हा पसेनदि राजा खरा बुद्धोपासक झाला होता, असें म्हणतां येत नाही.)

ललितविस्तरांतील या राजवंशाच्या वर्णनावरून असें दिसून येतं की, ते राजे मातंगांच्या हीन जातींतून उदयाला आले. धम्मपद-अट्ठकथेंत सापडणाऱ्या विडूडभाच्या (विदुर्दभाच्या) गोष्टीवरून देखील ललितविस्तरांतील विधानाला बळकटी येते.

पसेनदि राजा बुद्धाला फार मानीत होता. त्याच्या शाक्य कुळांतून एखाद्या राजकन्येशीं लग्न करण्याचा पसेनदीने बेत केला. पण शाक्य राजे कोसलराजकुलाला नीच मानीत असल्यामुळे त्यांना आपली कन्या कोसलराजाला देणें योग्य वाटत नव्हतें. तथापि शाक्यांवर कोसलराजाचीच सत्ता चालत असल्यामुळे त्याची मागणी नाकबूल करतां येईना. त्यांनी अशी युक्ति योजिली की, महानाम शाक्याची दासीकन्या वासभखतिया हिला महानामाने आपली स्वताःची कन्या म्हणून कोसल राजाला द्यावी. कोसल राजाच्या अमात्यांना ही कन्या पसंत पडली. महानाम तिच्याबरोबर बसून जेवल्यामुळे ती त्याची मुलगी, अशी त्यांची खात्री झाली; आणि ठरल्याप्रमाणें वासभखतियेचा शुभमुहूर्तावर कोसलराजाशीं विवाह झाला. राजाने तिला पट्टराणी केलें. तिचा मुलगा विडूडभ सोळा वर्षांचा झाल्यावर आपल्या आजोळीं शाक्यांकडे गेला. शाक्यांनी आपल्या संस्थागारांत (नगरमंदिरांत) त्याचा योग्य सन्मान केला. पण तो निघून गेल्यावर त्याचे आसन धुण्यांत आलें; आणि आपण दासीपुत्र आहों, ही गोष्ट विडूडभाच्या कानीं गेली. वयांत आल्यावर विडूडभाने जबरदस्तीने कोसल देशाचें राज्य बळकावलें व वृद्ध पसेनदीला श्रावस्तींतून हाकून दिलें. पसेनदि आपला भाचा अजातशत्रु याच्या आश्रयाला जाण्यासाठी अज्ञात वेषाने राजगृहाला जात असतां अत्यंत कष्ट पावून राजगृहाबाहेरच्या एका धर्मशाळेंत निवर्तला.

बापाच्या निधनानंतर विडूडभाने शाक्यांवर स्वारी करण्याचा बेत केला. भगवान् बुद्धाने त्याला उपदेश करून त्याचा हा बेत दोनदा रहित करविला. परंतु तिसऱ्या वेळीं मध्यस्थी करण्याला बुद्धाला सवड न मिळाल्यामुळे विडूडभाने आपला बेत पार पाडला. त्याने शाक्यांवर स्वारी करून त्यांची दाणादाण केली. ज शरण आले किंवा पळून गेले त्यांना सोडून इतरांची बायका-मुलांसकट कत्तल केली व त्यांच्या रक्ताने आपलें आसन धुवावयास लावलें.

शाक्यांचा निःपात करून विडूडभ श्रावस्तीला येऊन अचिरवतीच्या काठीं आपल्या सैन्याचा तळ देऊन राहिला. आसपासच्या प्रदेशांत अकालमेघाचा भयंकर वर्षाव होऊन अचिरवतीला महापूर आला, आणि सैन्यांतील काही लोकांसह विडूडभ त्या पुरांत सापडून वाहून गेला.

मगध देशाप्रमाणेंच कोसल देशांत देखील एकसत्ताक राज्यपद्धति बळकट होत चालली होती, हें विडूडभाच्या कथेवरून स्पष्ट होतें. त्याने आपल्या लोकप्रिय बापाची गादी बळकावली असतांही कोसलांनी त्याविरुद्ध एक ब्र देखील काढला नाही.

५. वज्जी

महाजनसत्ताक राज्यांत तीनच राज्यें स्वतंत्र राहिलीं होतीं. एक वज्जीचें, आणि दोन पावा व कुशिनारा येथील मल्लांची. त्यांत वज्जीचें राज्य बलाढ्य असून भरभराटींत होतें, तरी त्याचा अस्त देखील फार दूर नव्हता. तथापि पहाटेच्या प्रहरी शुक्राच्या चांदणीप्रमाणें तें चमकत होतें. बुद्ध भगवान् अशाच एका महाजनसत्ताक राज्यांत जन्मला. पण शाक्यांचे स्वातंत्र्य पूर्वीच नष्ट झालें होतें. वज्जी आपल्या एकीने व पराक्रमाने बुद्धाच्या हयातींत स्वतंत्र राहिल्यामुळे बुद्धाला त्यांच्याविषयी आदर असणें साहजिक होतें. महापरिनिब्बानसुतांत भगवान् दुरून येणाऱ्या लिच्छवींकडे पाहून भिक्षूंना म्हणतो, “भिक्षून्तो, ज्यांनी तावतत्रिंशत् देव पाहिले नसतील, त्यांनी या लिच्छवींच्या समुदायाकडे पाहावें!”

वज्जीची राजधानी वैशाली नगरी होती. तिच्या आसपास राहणाऱ्या वज्जींना लिच्छवी म्हणत. त्यांच्या पूर्वेला पूर्वी विदेहांचें राज्य होतें, जेथे जनकासारखे उदारधी राजे होऊन गेले. विदेहांचा शेवटचा राजा सुमित्र मिथिलानगरींत राज्य करीत होता, असें ललितविस्तरावरून दिसून येतें. त्याच्या पश्चात् विदेहांचे राज्य वज्जीच्या राज्याला जोडण्यात आलें असावें.

बुद्ध भगवन्ताने वज्जींना अभिवृद्धीचे सात नियम उपदेशिल्याचें वर्णन महापरिनिब्बानसुताच्या आरंभी आणि अंगुत्तरनिकायाच्या सत्तकनिपातांत सापडतें. महापरिनिब्बानसुताच्या अठ्ठकथेत या नियमांवर विस्तृत टीका आहे. तिजवरून असें अनुमान करतां येतें की, वज्जीच्या राज्यांत एक प्रकारची ज्यूरीची पद्धति होती व सहसा निरपराधी माणसाला शिक्षा होत नसे. त्यांचे कायदे लिहिलेले असत व त्याप्रमाणें चालण्याविषयी ते दक्षता बाळगीत.

६. मल्ला

मल्लांचें राज्य वज्जीच्या पूर्वेस व कोसल देशाच्या पश्चिमेस होतें. तेथे वज्जींप्रमाणेंच गणसत्ताक राज्यपद्धति प्रचलित होती परंतु मल्लांत फूट पडून त्यांचे पावा येथील मल्ल व कुशिनारा येथील मल्ल असे दोन विभाग झाले होते.

मगध देशांतून कोसल देशाकडे जाण्याचा रस्ता मल्लांच्या राज्यांतून असल्यामुळे बुद्ध भगवान् तेथून वारंवार प्रवास करीत असे. बुद्ध भगवन्ताने पावा येथे राहणाऱ्या चुन्द लोहाराचें अन्न ग्रहण केलें; आणि तो आजारी झाला; व तेथून कुसिनारेला गेल्यावर त्या रात्री परिनिर्वाण पावला. आजला त्या ठिकाणीं एक लहानसा स्तूप व मंदिर अस्तित्वांत आहे. त्याच्या दर्शनाला अनेक बौद्ध यात्रेकरू जातात. पावा किंवा पडवणा हा गावही येथून जवळच आहे. तेव्हा पावा येथील मल्ल व कुसिनारा येथील मल्ल जवळ जवळ राहत असें दिसतें. या दोन राज्यांतून बुद्धाचे बरेच शिष्य

होते. ही राज्यें स्वतंत्र होतीं खरीं, पण त्यांचा प्रभाव वज्जींच्या गणसत्ताक राज्याएवढा खास नव्हता. किंबहुना, वज्जींच्या बलाढ्य राज्याच्या अस्तित्वामुळेच तीं राहिलीं असावीं.

७. चेती

या राष्ट्राची माहिती जातकांतील चेतिय जातक आणि वेस्संतर जातक या दोन जातकांत आली आहे. त्याची राजधानी सोत्थिवती (स्वस्तिवती) होती असें चेतिय जातकांत (नं. ४२२) म्हटलें आहे; आणि तेथील राजांची परंपराही दिली आहे. शेवटला राजा उपचर किंवा अपचर हा खोटें बोलला आणि आपल्या पुरोहिताच्या शापामुळे नरकांत पडला. याचे पाच मुलगे पुरोहिताला शरण गेले. पुरोहिताने तें राज्य सोडून जाण्यास त्यांना सांगितलें आणि त्याप्रमाणें त्यांनी बाहेर जाऊन निरनिराळी पाच शहरें वसविलीं, असें वर्णन या जातकांत आढळतें.

वेस्संतराची पत्नी मद्दी (माद्री) ही मद्द (मद्र) राष्ट्रांतील राजकन्या होती. याच राष्ट्राला चेतिय राष्ट्र म्हणत असें वेस्संतर जातकांतील कथेवरून दिसून येतें. खुद्द वेस्संतराचा देश शिवि हा या चेतिय राष्ट्राच्या जवळ होता. तेथल्या शिविराजाने आपले डोळे ब्राह्मणाला दिल्याची कथा जातकांत प्रसिद्ध आहे.* (* सिविजातक (नं. ४९९) पहा.) वेस्संतर राजकुमाराने देखील आपला मंगल हत्ती, दोन मुलें आणि बायको ब्राह्मणांना दान दिल्याची कथा वेस्संतर जातकांत आली आहे. यावरून फार तर एवढें सिद्ध होतें की, शिवींच्या आणि चेतींच्या (चैद्यांच्या) राष्ट्रांत ब्राह्मणांचे फार वर्चस्व असे आणि त्यामुळे हीं राज्यें कोठे तरी पश्चिमेच्या बाजूला असावीं. बुद्धकाळीं शिवीचें व चेतीचें नाव अस्तित्वांत होतें; पण बुद्ध त्यांच्या राज्यांत गेल्याचें, किंवा अंगाचा जसा मगधांच्या राज्यांत समावेश झाला, तसा त्या राज्यांचा दुसऱ्या राज्यांत समावेश झाल्याचेंही दिसून येत नाही. काही असो, बुद्ध भगवंताच्या चरित्राशी या राज्यांचा कोणत्याही रीतीने संबंध आला नाही एवढें खास.

८. वंसा (वत्सा)

यांची राजधानी कोसम्बी (कौशाम्बी). बुद्धसमकालीं येथील गणसत्ताक राज्यपद्धति नष्ट झाली व उदयन नावाचा मोठा चैनी राजा सर्वसत्ताधिकारी झाला, असें दिसतें. धम्मपद अट्ठकथेंत या राजाची एक गोष्ट आली आहे, ती अशी:—

उदयनाचें आणि उज्जयिनीचा राजा चंडप्रद्योत याचें अत्यंत वैर होतें. लढाईत उदयनाला जिंकणें शक्य नसल्यामुळे प्रद्योताला काही तरी युक्ति लढवून उदयनास धरण्याचा बेत करावा लागला. उदयन राजा हत्ती पकडण्याचा मंत्र जाणत होता; आणि जंगलांत हत्ती आल्याबरोबर शिकारी लोकांना घेऊन तो त्याच्या मागे लागत असे. चंडप्रद्योताने एक कृत्रिम हत्ती तयार करविला व त्याला वत्सांच्या सरहद्दीवर नेऊन ठेवण्यास लावलें. आपल्या सरहद्दीवर नवीन हत्ती आल्याची

बातमी समजल्याबरोबर उदयन राजा त्याच्या मागे लागला. या कृत्रिम हत्तीच्या आंत दडून राहिलेल्या मनुष्यांनी तो हत्ती चंडप्रद्योताच्या हद्दींत नेला. उदयन त्याच्या मागोमाग पळत गेला असतां तेथे दबा धरून राहिलेल्या प्रद्योताच्या शिपायांनी त्याला पकडून उज्जयिनीला नेले.

चंडप्रद्योत त्याला म्हणाला, “हत्तीचा मंत्र शिकवशील तर मी तुला सोडून देईन, नाही तर येथेच ठार करीन.” उदयन त्याच्या लालचीला किंवा शिक्षेला मुळीच घाबरला नाही. तो म्हणाला, “मला नमस्कार करून शिष्य या नात्याने मंत्राध्ययन करशील तरच मी तुला मंत्र शिकवीन; नाही तर तुला जे करावयाचे असेल ते कर.” प्रद्योत अत्यंत अभिमानी असल्यामुळे त्याला हे रुचले नाही. पण उदयनाला मारून मंत्र नष्ट करणेही योग्य नव्हते. म्हणून तो उदयनाला म्हणाला, “दुसऱ्या एखाद्या माणसाला तू हा मंत्र शिकवशील काय? माझ्या प्रीतीतल्या माणसाला तू हा मंत्र शिकविलासं, तर मी तुला बंधमुक्त करीन.”

उदयन म्हणाला, “जी स्त्री किंवा जो पुरुष मला नमस्कार करून शिष्यत्वाने मंत्राध्ययन करील, तिला किंवा त्याला मी तो शिकवीन.”

चंडप्रद्योताची कन्या वासुलदत्ता (वासवदत्ता) मोठी हुशार होती. मंत्र ग्रहण करण्याला ती समर्थ होती खरी; पण उदयनाला आणि तिला एकत्र येऊ देणे प्रद्योताला योग्य वाटले नाही. तो उदयनाला म्हणाला, “माझ्या घरी एक कुबडी दासी आहे, ती पडद्याच्या आड राहून तुला नमस्कार करील आणि तुझे शिष्यत्व पत्करून मंत्र शिकेल. तिला जर मंत्रसिद्धि मिळाली, तर तुला मी बंधमुक्त करून तुझ्या राज्यांत पाठवीन.”

उदयनाने ही गोष्ट कबूल केली. प्रद्योताने वासवदत्तेला सांगितले की, “एक श्वेतकुष्ठी मनुष्य हत्तीचा मंत्र जाणतो. त्यांचे तोंड न पाहतां त्याला नमस्कार करून तो मंत्र ग्रहण केला पाहिजे.” त्याप्रमाणे वासवदत्तेने उदयनाला पडद्याआडून नमस्कार करून मंत्र शिकण्यास सुरुवात केली. तो शिकत असतां काही अक्षरे तिला नीट उच्चारतां येईनात. तेव्हा उदयन रागावून म्हणाला, “हे कुबडे, तुझे ओठ फारच जाड असले पाहिजेत!” ते ऐकून वासवदत्ता अत्यंत संतापली व म्हणाली, “अरे कुष्ठ्या, तू राज कन्येला कुबडी म्हणतोस काय?”

उदयनाला हा काय प्रकार आहे ते समजेना. ते जाणाऱ्यासाठी त्याने एकदम पडदा बाजूला सारला. तेव्हा त्या दोघांनाही प्रद्योताचा मतलब समजला. ताबडतोब दोघांचे परस्परांवर प्रेम जडले. व अवंतीहून पळून जाण्याचा त्यांनी बेत रचला. शुभ मुहूर्तावर मंत्रसिद्धीसाठी एक औषधि आणली पाहिजे म्हणून वासवदत्तेने आपल्या बापाकडून भद्रवती नावाची हत्तीण मागून घेतली. आणि प्रद्योत उद्यानक्रीडेला गेला आहे, असे पाहून तिने व उदयनाने त्या हत्तीणीवर बसून पळ काढला. उदयन हत्ती चालवण्यांत पटाईत होताच. तथापि त्याच्या मागोमाग पाठवलेल्या शिपायांनी त्याला वाटेत गाठले. वासवदत्तेने बापाच्या खजिन्यांतून शक्य तेवढ्या सोन्याच्या नाण्यांच्या पिशव्या बरोबर आणल्या होत्या. त्यांपैकी एक पिशवी सोडून तिने नाणीं रस्त्यांत फैलावली. शिपाई तीं वेचण्यांत गुंतले असतां उदयनाने हत्तीणीला पुढे हाकले. पुन्हा शिपायांनी हत्तीणीला गाठले, तेव्हा तसाच

प्रयोग करण्यांत आला; आणि या उपायाने त्या दोघांनी कौशाम्बी गाठली.

उदयन एकदा आपल्या उद्यानांत क्रीडेसाठी गेला असता तेथेच झोपला. पिंडोल भारद्वाज भिक्षु जवळच्या एका वृक्षाखाली बसला होता. राजाला झोप लागली आहे, असे पाहून त्याच्या बायका पिंडोल भारद्वाजापाशीं गेल्या आणि त्याचा उपदेश ऐकत बसल्या. इतक्यांत राजा जागा झाला व रागावून पिंडोल भारद्वाजाच्या अंगावर तांबड्या मुंग्या सोडण्याचा त्याने प्रयत्न केला, असा उल्लेख संयुतनिकायाच्या अट्टकथेंत सापडतो. पण पुढे पिंडोल भारद्वाजाचाच उपदेश ऐकून उदयन बुद्धोपासक झाला.

कौशाम्बी येथे घोषित, कुक्कुट आणि पावारिक या तीन श्रेष्ठीने बुद्धाच्या भिक्षुसंघाला राहण्यासाठी अनुक्रमें घोषिताराम, कुक्कुटाराम आणि पावारिकाराम असे तीन विहार बांधल्याचा उल्लेख अंगुत्तरनिक याच्या अट्टकथेंत आणि धम्मपदअट्टकथेंत सापडतो. उदयनाची एक प्रमुख राणी सामावती आणि तिची दासी खुज्जुतरा (कुब्जा उत्तरा) या बुद्धाच्या दोन मुख्य उपासिका होत्या. यावरून असें दिसतें की उदयन राजा जरी फारसा श्रद्धाळू नव्हता, तरी कौशाम्बीच्या लोकांचे बुद्धभक्त पुष्कळ होते आणि भिक्षूंचा योगक्षेम नीट चालवण्यास उत्सुक असत.

या देशाची राजधानी इन्द्रप्रस्थ नगर होतें. बुद्धसमकालीं तेथे कौरव्य नावाचा राजा राज्य करीत असे, एवढीच काय ती माहिती सापडते. पण तेथील राज्यव्यवस्था कशी चालत होती, याची माहिती कोठे सापडत नाही. या देशांत बुद्धाच्या भिक्षुसंघासाठी एक देखील विहार नव्हता. बुद्ध भगवान् उपदेश करीत त्या देशांत जाई, तेव्हा एखाद्या झाडाखाली किंवा अशाच दुसऱ्या ठिकाणीं मुक्कामाला राहत असे. तथापि या देशांत बुद्धोपदेशाचे चाहते बरेच होते असें दिसतें. त्यांपैकी राष्ट्रपाल नावाचा धनाढ्य तरुण भिक्षु झाल्याची कथा मज्झिमनिकायांत विस्तारपूर्वक दिली आहे. कुरु देशांतील कम्मासदम्म (कल्माषदम्य) नावाच्या नगराजवळ बुद्ध भगवंताने सतिपट्टानासारखीं काही उत्तम सुतें उपदेशिल्याचा उल्लेख सुत्तपिटकांत सापडतो. त्यावरून असें दिसतें की, तेथील सामान्य जनसमूह बुद्धाला मानीत असला, तरी अधिकारी वर्गांत त्याचा कोणी भक्त नव्हता आणि वैदिक धर्माचें येथे फारच वर्चस्व होतें.

१०-११. पञ्चाला (पांचाला) आणि मच्छा (मत्स्या)

उत्तरपाञ्चालांची राजधानी कम्पिल्ल (काम्पिल्य) होती, असा उल्लेख जातक अडकथेंत अनेक ठिकाणीं सापडतो; पण मत्स्य देशाच्या राजधानीचा पत्ता नाही. यावरून असें दिसून येतं की, बुद्धसमकालीं या दोन देशांना फारसें महत्त्व राहिलें नव्हतें आणि त्या देशांतून बुद्धाने प्रवास केला नसल्यामुळे तेथील लोकांसंबंधाने किंवा शहरांसंबंधाने बौद्धग्रंथांत फारशी माहिती सापडत नाही.

१२. सूरसेना (शूरसेना)

यांची राजधानी मधुरा (मथुरा). येथे अवन्तिपुत्र नावाचा राजा राज्य करीत होता. वर्णाश्रमधर्मासंबंधाने त्याचा व महाकात्यायनाचा संवाद मज्झिमनिकायांतील मधुरसुत्तांत वर्णिला आहे. या देशांत बुद्ध क्वचितच जात असे. मधुरा त्याला फारशी आवडत नसावी, असें खालील सुत्तावरून दिसून येतें.

पञ्चिमे भिक्खवे आदीनवा मधुरायं। कतमे पञ्च? विसमा, बहुराजा, चण्डसुनखा, वाळयक्खा, दुल्लभपिण्डा। इमे खो भिक्खवे पञ्च आदीनवा मधुरायं ति।

(अंगुत्तरनिकाय पञ्चकनिपात)

भिक्षुहो, मथुरेंत हे पाच दोष आहेत. कोणते पाच? तिचे रस्ते खडबडीत, धूळ फार, कुत्रे द्वाड, यक्ष क्रूर आणि तेथे भिक्षां मिळणे फार कठीण. भिक्षुहो, मथुरेंत हे पाच दोष आहेत.

१३. अस्सका (अश्मका)

सुत्तनिपातांतील पारायणवग्गाच्या आरंभीं ज्या वत्थुगाथा आहेत, त्यांजवरून असें दिसून येतं की, अस्सकांचें राज्य कोठे तरी गोदावरी नदीच्या आसपास होतें. बावरी नावाच्या श्रावस्ती येथे राहणाऱ्या ब्राह्मणाने आपल्या सोळा शिष्यांसहवर्तमान या राज्यांत वस्ती केली.

सो अस्सकस्स विसये अळकस्स समासने।

वसी गोदावरीकूले उञ्छेन च फलेन च ॥

तो (बावरी) अश्मकाच्या राज्यांत आणि अळकाच्या राज्याजवळ गोदावरीतीरीं भिक्षेवर आणि फळांवर निर्वाह करून वास करिता झाला.

अस्सक आणि अळक हे दोन आन्ध्र (अन्धक) राजे होते व त्यांच्या राज्यांच्या दरम्यान

बावरीने आपल्या सोळा शिष्यांस-वर्तमान एक वसाहत केली आणि ती उत्तरोत्तर वाढत गेली, असें अडकथाकाराचें म्हणणें आहे. वैदिक धर्मप्रचारकांची दक्षिणेंत ही पहिली वसाहत होती, असें म्हणण्यास हरकत नाही. बुद्ध किंवा तत्समकालीन भिक्षु एथवर पोचले नसल्यामुळे या राज्यांची विशेष माहिती बौद्ध वाङ्मयांत सापडत नाही. तथापि बुद्धाची कीर्ती येथवर जाऊन थडकली होती. ती ऐकून बावरीने आपल्या सोळाही शिष्यांना बुद्धदर्शनाला पाठविलें. ते प्रवास करीत मध्य देशांत आले व अखेरीस राजगृह येथे बुद्धाला गाठून त्याचे शिष्य झाल्याची हकीकत वर निर्देशिलेल्या पारायणवग्गांतच आहे. परंतु त्यानंतर त्यांनी परत जाऊन गोदावरीच्या प्रदेशांत उपदेश केल्याचा उल्लेख कोठेच आढळत नाही.

१४. अवंती

अवंतीची राजधानी उज्जयिनी व त्यांचा राजा चंडप्रद्योत यांच्या संबंधाने बरीच माहिती आढळते. चंडप्रद्योत आजारी पडला असतां त्याच्या आमंत्रणावरून मगध देशांतील प्रसिद्ध वैद्य जीवक कौमारभृत्य त्याला बरें करण्यासाठी उज्जयिनीला गेला. प्रद्योताच्या अत्यंत क्रूर स्वभावामुळे त्याला चंड हे विशेषण लावीत; आणि ही गोष्ट जीवकाला चांगली माहीत होती. राजाला औषध देण्यापूर्वी जीवकाने जंगलांत जाऊन औषधें आणण्याच्या निमित्ताने भद्रवती नावाची हत्तीण मागून घेतली आणि राजाला औषध देऊन त्या हत्तीणीवर बसून पळ काढला. इकडे औषध घेतल्याबरोबर प्रद्योताला भयंकर वांत्या होऊं लागल्या. त्यामुळे तो खवळला; आणि त्याने जीवकाला पकडून आणण्याचा हुकूम सोडला. परंतु जीवक तेथून निसटला होता. त्याचा पाठलाग करण्यासाठी राजाने काक नावाच्या आपल्या दासाला पाठविलें. काकाने कौशाम्बीपर्यंत प्रवास करून जीवकला गाठलें. जीवकाने त्याला एक औषधी आवळा खाण्यास दिला, त्यामुळे काकाची दुर्दशा झाली आणि जीवकाने भद्रवतीवर बसून सुखरूपपणें राजगृहाला प्रयाण केलें. इकडे प्रद्योत साफ बरा झाला. काक दास देखील बरा होऊन उज्जयिनीला गेला. रोग नष्ट होऊन प्रकृति पूर्वप्रमाणे बरी झाल्याकारणाने प्रद्योताची जीवकावर मर्जी बसली आणि त्याला अर्पण करण्यासाठी प्रद्योताने सिवेय्यक नावाच्या उत्तम वस्त्रांची जोडी राजगृहाला पाठविली.* (* महावग्ग, भाग ८ वा पहा.)

या गोष्टींत आणि धम्मपद अडकथेंतील गोष्टींत बरेंच साम्य आहे. परंतु एकीवरून दुसरी रचण्यांत आली किंवा त्या भिन्न भिन्न काळीं घडून आल्या, हें सांगता येत नाही. या दोन्ही गोष्टींवरून प्रद्योताची चंडप्रकृति व्यक्त होते आणि तो सर्वसत्ताधारी राजा होता, असें दिसून येतें.

बुद्ध भगवान प्रद्योताच्या राज्यांत कधीही गेला नाही. परंतु त्याच्या प्रमुख शिष्यांपैकी एक-महाकात्यायन-प्रद्योताच्या पुरोहिताचा मुलगा होता. पित्याच्या मरणानंतर त्याला पुरोहितपद

मिळाले. पण त्यांत समाधान न मानतां तो मध्यदेशांत जाऊन बुद्धाचा भिक्षुशिष्य झाला. महाकात्यायन परत स्वदेशीं आल्यावर प्रद्योताने आणि इतर लोकांनी त्याचा चांगला आदरसत्कार केला. + (+ विशेष माहितीसाठी 'बौद्धसंघाचा परिचय' पृ. १६५-१६८ पहा.) त्याचा आणि मथुरेचा राजा अवंतिपुत्र यांचा जातिभेदाविषयीचा संवाद मज्झिमनिकायांतील मधुर किंवा मधुरिय सुतांत सापडतो. मथुरेंत आणि उज्जयिनींत महाकात्यायन जरी प्रसिद्ध होता, तरी या प्रदेशांत बुद्ध भगवंताच्या हयातींत बौद्धमताचा फारसा प्रसार झाला होता, असे दिसत नाही. बुद्धाचे भिक्षुशिष्य तुरळक असल्यामुळे या प्रदेशांत पाच भिक्षूंनी देखील दुसऱ्या भिक्षूला उपसंपदा देऊन संघांत दाखल करून घेण्याची बुद्ध भगवंताने परवानगी दिली. ‡ (‡ महावग्ग, भाग ८ वा; 'बौद्धसंघाचा परिचय' पृ. ३०-३१.) या कामीं मध्यदेशांत कमीत कमी वीस भिक्षूंची जरूरी लागत होती.

१५. गंधारा (गंधारा)

यांची राजधानी तक्कसिला (तक्षशिला). येथे पुक्कुसाति नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याने उत्तरव्यांत आपले राज्य सोडले व राजगृहापर्यंत पायीं प्रवास करून भिक्षुसंघांत प्रवेश केला. तदनंतर पात्र आणि चीवर शोधण्यासाठी फिरत असतां त्याला एका उन्मत्त गाईने ठार केले. त्याला गाईने मारल्याची कथा मज्झिमनिकायाच्या धातुविभंगसुतांत आली आहे. तो तक्षशिलेचा राजा होता आणि त्याची व बिंबिसार राजाची मैत्री कशी झाली, इत्यादि सविस्तर वर्णन या सुताच्या अठ्ठकथेंत सापडते. त्याचा सारांश असा:

तक्षशिलेंतील काही व्यापारी राजगृहाला आले. बिंबिसार राजाने वहिवाटीप्रमाणें त्यांचा आदरसत्कार करून त्यांच्या राजाची प्रवृत्ति विचारली. तो अत्यंत सज्जन असून वयाने आपल्या एवढाच आहे, असें समजल्यावर बिंबिसार राजाच्या मनांत त्याच्याविषयीं प्रेमादर उत्पन्न झाला; आणि त्याने त्या व्यापाऱ्यांचा कर माफ करून पुक्कुसाति राजाला दोस्तीचा निरोप पाठविला. त्यामुळे पुक्कुसाति बिंबिसारावर फार प्रसन्न झाला. मगध देशांतून येणाऱ्या व्यापाऱ्यांवर असलेला कर त्याने माफ केला आणि आपल्या नोकरांकडून त्या व्यापाऱ्यांबरोबर बिंबिसार राजासाठी आठ पंचरंगी बहुमोल शाली पाठविल्या. बिंबिसार राजाने या भेटीचा मोबदला एक सुवर्णपट उत्तम करंडकांत घालून पाठविला. त्या सुवर्णपटावर बुद्ध, धर्म आणि संघ यांचे गुण उत्कृष्ट हिंगुळाने लिहिले होते. तो मजकूर वाचून पुक्कुसातीला बुद्धाचा निदिध्यास लागला; आणि शेवटीं राज्यत्याग करून तो राजगृहापर्यंत पायीं चालत आला.

तेथे एका कुंभाराच्या घरीं त्याची व बुद्धाची गाठ कशी पडली, त्याला बुद्धाने कोणता उपदेश केला आणि शेवटी उन्मत्त गाईकडून तो कसा मारला गेला, हा मजकूर वर निर्देशिलेल्या धातु-विभंगसुतांतच सापडतो.

गंधारांचा आणि त्यांच्या राजधानीचा (तक्षशिलेचा) उल्लेख जातक अठ्ठकथेंत अनेक

ठिकाणीं आहे. तक्षशिला जशी कलाकौशल्यांत तशीच विद्वत्तेतही आघाडीवर होती. ब्राह्मणकुमार वेदाभ्यास करण्यासाठी, क्षत्रिय धनुर्विद्या व राज्यकारभार शिकण्यासाठी आणि तरुण वैश्य शिल्पकला व इतर धंदे शिकण्यासाठी दूरदूरच्या प्रदेशांतून तक्षशिलेला येत असत. राजगृह येथील विख्यात वैद्य जीवक कौमारभृत्य त्याने आयुर्वेदाचा अभ्यास याच ठिकाणीं केला. हिंदुस्थानांत अगदी प्राचीन असें प्रसिद्ध विश्वविद्यालय तक्षशिलेलाच होतें.

१६. कंबोजा (काम्बोज)

यांचे राज्य वायव्य दिशेला असून त्यांची राजधानी द्वारका होती, असें प्रो० व्हिस् डेव्हिड्स यांचें मत आहे.* (* Buddhist India, p. 28.) परंतु मज्झिमनिकायांतील अस्सलायनसुत्तांत 'योनकंबोजेसु' असा त्या देशाचा यवनांबरोबर उल्लेख केला असल्यामुळे हा देश गांधारांच्याही पलीकडे होता असें दिसतें. त्याच सुत्तांत यवनकाम्बोज देशांत आर्य आणि दास अशा दोनच जाती आहेत व कधी कधी आर्यांचा दास आणि दासांचा आर्य होत असतो असेंही म्हटलें आहे. गांधारांच्या देशांत वर्णाश्रमधर्म दृढमूल झाला असल्याचें काही जातक कथांवरून स्पष्ट होतें. खुद्द तक्षशिलेंत बहुतेक गुरु ब्राह्मणजातीचे असत. पण काम्बोजांत चातुर्वर्ण्याचा प्रवेश झाला नव्हता. तेव्हा तो देश गांधारांच्या पलीकडे होता असें म्हणावें लागतें.

या देशांतील लोक जंगली घोडे पकडण्यांत पटाईत होते असें कुणालजातकाच्या अट्टकथेवरून दिसून येतें. घोडे पकडणारे लोक जंगली घोडे ज्या ठिकाणीं पाणी पिण्यास येत त्या पाण्यावरच्या शेवाळाला आणि जवळच्या गवताला मध फाशीत. घोडे तें गवत खात खात त्या लोकांनी तयार केलेल्या एका मोठ्या कुंपणांत शिरत. ते आंत शिरल्याबरोबर घोडे पकडणारे कुंपणाचा दरवाजा बंद करीत आणि त्या घोड्यांना हळूहळू आपल्या कऱ्यांत आणीत असत. (आजकाल अशाच काही उपायांनी म्हैसूरान्त हत्ती पकडत असतात हें सर्वश्रुत आहेच.) जंगली घोड्यांना लगामांत आणून त्यांना हे लोक काम्बोजांतील व्यापाऱ्यांना विकत असावेत. व्यापारी लोक घोड्यांना तेथून मध्यदेशांत बनारस वगैरे ठिकाणीं आणून विकीत.* (* उदाहरणार्थ तण्डुलनालिजातक पहा.)

काम्बोज देशांतील बहुजन किडे, पतंग वगैरे प्राण्यांना मारल्यानेच आत्मशुद्धि होते, असें समजत.

कीटा पतंगा उरगा च भेका

हन्त्वा किमिं सुज्झति मक्खिका च।

एते हि धम्मा अनरियरूपा

कम्बोजकानं वितथा बहुन्नं॥† († भूरिदत्तजातक श्लोक ९०३.)

‘किडे, पतंग, सर्प, बेडूक, कृमि आणि माशा मारल्याने मनुष्यप्राणी शुद्ध होतो, असा अनार्य आणि अतथ्य धर्म काम्बोजांतील बहुजन मानतात.’

यावरून हे लोक, सध्या जसे सरहद्दीवरचे लोक आहेत, तसेच मागासलेले होते असें दिसतें.

मनोरथपूरणी अद्वकथेंत महाकप्पिनाची गोष्ट आली आहे. तो सरहद्दीवरील कुक्कुटवती नावाच्या राजधानींत राज्य करीत होता, आणि पुढे बुद्धाचे गुण ऐकून मध्यदेशांत आला. चन्द्रभागा नदीच्या काठी त्याची आणि भगवान बुद्धाची गाठ पडली. तेथे भगवंताने कप्पिनाला त्याच्या अमात्यांसह भिक्षुसंघांत घेतलें. इत्यादि.* (* बौद्धसंघाचा परिचय पृ. २०३ पहा.)

महाकप्पिन राजा होता व तो कुक्कुटवतींत राज्य करीत होता याला आधार संयुतनिकायाच्या अद्वकथेंत सापडतो. परंतु ही कुक्कुटवती राजधानी काम्बोजांत होती, किंवा त्याच्या जवळच्या कुठल्या तरी दुसऱ्या डोंगराळ संस्थानांत होती, हें काहीच समजत नाही. एवढें खरें की, बुद्धाच्या ह्यातीतच त्याची कीर्ति आणि प्रभाव या सरहद्दीवरच्या रानटी लोकांत पसरला होता. याला एक आजकालचें उदाहरण देतां येण्यासारखें आहे. पंजाबच्या जातिनिविष्ट लोकांत जेवढें गांधीजींचें वजन आहे, त्याच्यापेक्षा किती तरी पटीने जास्त सरहद्दीवरच्या पठाणांत दिसून येतें. असाच काहीसा प्रकार बुद्धाच्या वेळीं घडून आला असल्यास त्यांत आश्चर्य मानण्यासारखे काही नाही.

सोळा राज्याचा ललितविस्तरांत उल्लेख

या सोळा राज्यांचा उल्लेख ललितविस्तरांत सापडतो, असें वर म्हटलेंच आहे. प्रसंग असा आहे की, बोधिसत्त्व तुषितदेवभवनांत असतां कोणत्या राज्यांत जन्म घेऊन लोकोद्धार करावा याचा विचार करतो. त्याला निरनिराळे देवपुत्र भिन्नभिन्न राजकुलांचे गुण सांगतात व दुसरे काही देवपुत्र त्या कुलांचे दोष दाखवितात.

मगधराजकुल

(१) कोणी देवपुत्र म्हणाले, "मगध देशामध्ये हें वैदेहिकुल फार संपन्न असून बोधिसत्त्वाला जन्मण्याला तें स्थान योग्य आहे." यावर दुसरे देवपुत्र म्हणाले, "हें कुल योग्य नाही. कारण तें मातृशुद्ध आणि पितृशुद्ध नसून चंचल आहे; विपुल पुण्याने अभिषिक्त झालेलें नाही. उद्यान, तडाग इत्यादिकांनी त्यांची राजधानी सुशोभित नसून जंगली लोकांना शोभेल अशी आहे."

कोसलराजकुल

(२) दुसरे देवपुत्र म्हणाले, "हैं कोसलकुल सेना वाहन व धन यांनी संपन्न असल्यामुळे बोधिसत्त्वाला प्रतिरूप आहे." त्यावर दुसरे म्हणाले, "तैं मातंगच्युतीपासून उत्पन्न झालें असून मातृपितृशुद्ध नाही, आणि हीन धर्मावर श्रद्धा ठेवणारें आहे. म्हणून तैं योग्य नव्हे."

वंशराजकुल

(३) दुसरे म्हणाले, "हैं वंशराजकुल भरभराटीला आलेलें, व सुक्षेम असून त्याच्या देशांत संपन्नता असल्याकारणाने तैं बोधिसत्त्वाला योग्य आहे." त्यावर दुसरे म्हणाले, "तैं प्राकृत आणि चंड आहे. परपुरुषांपासून त्या कुलांतील पुष्कळ राजांचा जन्म झाला आहे. आणि त्या कुलांतील सध्याचा राजा उच्छेदवादी (नास्तिक) असल्याकारणाने तैं बोधिसत्त्वाला योग्य नाही."

वैशालींतील राजे

(४) दुसरे देवपुत्र म्हणाले, "ही वैशाली महानगरी भरभराटीला चढलेली, क्षेम, सुभिक्ष, रमणीय, मनुष्यांनी गजबजलेली, घरें आणि वाडे यांनी अलंकृत, पुष्पवाटिका आणि उद्यानें यांनी प्रफुल्लित अशी असल्यामुळे जणूं देवांच्या राजधानीचें अनुकरण करीत आहे. म्हणून बोधिसत्त्वाला जन्मण्यास ती योग्य दिसते. "त्यावर दुसरे म्हणाले, "तेथल्या राजांचें परस्परांविषयीं न्याय्य वर्तन नाही. ते धर्माचरणी नव्हत. आणि उत्तम, मध्यम, वृद्ध व ज्येष्ठ इत्यादिकांविषयीं ते आदर बाळगीत नाहीत. प्रत्येक जण आपल्यालाच राजा समजतो. कोणी कोणाचा शिष्य होऊ इच्छीत नाही. कोणी कोणाची चाड ठेवीत नाही. म्हणून ती नगरी बोधिसत्त्वाला अयोग्य आहे."

अवंतिराजकुल

(५) दुसरे देवपुत्र म्हणाले, "हैं प्रद्योताचें कुल अत्यंत बलाढ्य, महावाहनसंपन्न व शत्रुसेनेवर विजय मिळवणारें असल्याकारणाने बोधिसत्त्वाला योग्य आहे." त्यावर दुसरे म्हणाले, "त्या कुलांतील राजे चंड, क्रूर, कठोर बोलणारे आणि धाडसी आहेत. कर्मावर त्यांचा विश्वास नाही. म्हणून तैं कुल बोधिसत्त्वाला शोभण्यासारखें नाही."

मथुराराजकुल

(६) दुसरे म्हणाले, "ही मथुरा नगरी समृद्ध, क्षेम, सुभिक्ष आणि मनुष्यांनी गजबजलेली आहे. कंसकुलांतील शूरसेनांचा राजा सुबाहु त्याची ही राजधानी आहे. ही बोधिसत्त्वाला योग्य

होय.” त्यावर दुसरे म्हणाले, “हा राजा मिथ्यादृष्टि कुलांत जन्मलेल्या असून दस्युराजा असल्यामुळे ही नगरी देखील बोधिसत्त्वाला योग्य नाही.”

कुरुराजकुल

(७) दुसरे म्हणाले, “या हस्तिनापुरामध्ये पांडव कुलांतील शूर आणि सुस्वरूप राजा राज्य करीत आहे. परसैन्याचा पराभव करणारं तें कुल असल्यामुळे बोधिसत्त्वाला योग्य आहे.” त्यावर दुसरे म्हणाले, “पांडव कुलांतील राजांनी आपला वंश व्याकूळ करून टाकला आहे. युधिष्ठिराला धर्माचा, भीमसेनाला वायूचा, अर्जुनाला इन्द्राचा आणि नकुल-सहदेवांना अश्विनांचे पुत्र म्हणतात. यास्तव हें देखील कुल बोधिसत्त्वाला योग्य नाही.”

मैथिलराजकुल

(८) दुसरे म्हणाले, “मैथिल राजा सुमित्र याची राजधानी ही मिथिल नगरी अत्यंत रमणीय असून हत्ती, घोडे, पायदळ यांनी तो राजा संपन्न आहे. सोने, मोती आणि जवाहीर त्याजपाशीं आहेत. सामन्त राजांची सैन्ये त्याच्या पराक्रमाला घाबरतात. तो मित्रवान आणि धर्मवत्सल आहे. म्हणून हें कुल बोधिसत्त्वाला योग्य होय.” त्यावर दुसरे म्हणाले, “असा हा राजा आहे खरा, परंतु त्याला पुष्कळ संतति असून तो अतिवृद्ध असल्याकारणाने पुत्रोत्पादन करण्याला समर्थ नाही. म्हणून तें देखील कुल बोधिसत्त्वाला अयोग्य आहे.”

“याप्रमाणे त्या देवपुत्रांनी जंबुद्वीपांतील सोळा राज्यांत (षोडश जानपदेषु) जीं लहान मोठीं राजघराणीं होती तीं सर्व पाहिलीं. पण तीं त्यांना सदोष दिसलीं.”* (* हें मूळ उताऱ्याचें संक्षिप्त रूपांतर आहे.)

आठव कुलांची माहिती

सोळा जनपदांपैकी येथे आठांच्याच राजकुलांचें वर्णन आहे. त्यांपैकी सुमित्राचें कुल त्याच्या मागोमागच नष्ट होऊन विदेहांचा अंतर्भाव वज्जीच्या राज्यांत झाला असावा. बाकी राहिलेल्या सातांत पांडवांच्या परंपरेंत कोणता राजा राज्य करीत होता, हें सांगितलें नाही आणि त्याची माहिती इतर बौद्ध ग्रंथांतही सापडत नाही. कुरुदेशांत कौरव्य नावाचा राजा राज्य करीत होता असा उल्लेख रघुपाल सुतांत आहे. तो पांडवकुलांतील होता याजबद्दल कोठे पुरावा नाही. राहिलेल्या सहा राजकुलांची जी माहिती येथे दिली आहे, तशीच कमीजास्त प्रमाणांत त्रिपिटक ग्रंथांत सापडते.

शाक्यकुल

बौद्ध ग्रंथांत शाक्यकुलांची माहिती विस्तारपूर्वक दिली आहे. असें असतां वरील सोळा जनपदांत शाक्यांचा नामनिर्देश मुळीच नाही, हें कसें? याला उत्तर हें की, ही यादी तयार होण्यापूर्वीच शाक्यांचें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन त्या देशाचा समावेश कोसलांच्या राज्यांत झाला, आणि म्हणूनच या यादीत त्यांचा निर्देश सापडत नाही.

बोधिसत्त्व गृहत्याग करून राजगृहाला आला असतां बिंबिसार राजाने त्याची भेट घेऊन तूं कोण आहेस असा प्रश्न विचारला. तेव्हा तो म्हणाला--

उजुं जानपदो राजा हिमवन्तस्स पस्सतो ।

धनविरियेन सम्पन्नो कोसलेसु निकेतिनो ॥

आदिच्चा नाम गोतेन, साकिया नाम जातिया ।

तम्हा कुलां पब्बजितोम्हि राज न कामे अभिपत्थयं ॥

(सुत्तनिपात, पब्बज्जासुत्त)

‘हे राजा, येथून सरळ हिमालयाच्या पायथ्याशीं कोसल देशांपैकी एक जानपद (प्रान्त) आहे. त्यांचे गोत्र आदित्य व जाति शाक्य. त्या कुलांतून, हे राजा, मी कामोपभोगांची इच्छा सोडून परिव्राजक झालों आहे.’

ह्या गाथांत ‘कोसलेसु निकेतिनो’ हे शब्द महत्त्वाचे आहेत. कोसल देशांत ज्यांचें घर आहे, म्हणजे जे कोसल देशांत गणले जातात. यावरून शाक्यांचें स्वातंत्र्य कधीच नष्ट झालें होतें असें सहज दिसून येतें.

शाक्य कोसलराजाला कर देत असत आणि अन्तर्गत व्यवस्था आपण पाहत. महानामाच्या दासीकन्येशीं पसेनदीचा विवाह झाल्याची हकीकत वर दिलीच आहे. याविषयीं प्रो० व्हिस डेव्हिड्स शंका प्रदर्शित करतात. कोसल राजाचा सर्वाधिकार जर शाक्यांना मान्य होता, तर आपली मुलगी त्याला देण्याला शाक्यांना हरकत कां वाटावी, असें त्यांचें म्हणणें दिसतें.* (* Buddhist India, P. 11-12) परंतु हिंदुस्थानांतील जातिभेद किती तीव्र होता हें त्यांना माहीत नसावें. उदेपूरच्या प्रतापसिंहाला अकबराचें सार्वभौमत्व मान्य असलें तरी आपली मुलगी अकबराला देण्याला तो तयार नव्हता. कोसलकुल ‘मातंगच्युत्युत्पन्न’ असें ललितविस्तरांत म्हटलें आहे. त्यावरून हें कुल मातंगांच्या (मांगांच्या) जातींतून उदयाला आलें असावें असें वाटतें. अशा घराण्याशीं शाक्यानी शरीरसंबंध करणें नाकारलें असल्यास त्यांत आश्चर्य मानण्याजोगें काही नाही.

गणराज्यांची व्यवस्था

हीं राज्ये एका काळीं गणसत्ताक किंवा महाजनसत्ताक होती, असें वर म्हटलेंच आहे. वज्जी, मल्ल किंवा शाक्य यांच्या संबंधाने जी माहिती त्रिपिटक ग्रंथांत सापडते, तिजवरून असें दिसून येतें की, या राज्यांतील गावोगावच्या पुढाऱ्यांना राजा म्हणत. हे सर्व राजे एकत्र जमून आपल्यापैकी एखाद्याला अध्यक्ष निवडीत. त्याची मुदत तहाहयात किंवा काही कालपर्यंतच असे,

यासंबंधी काहीच माहिती मिळत नाही. वज्जीमध्ये कोणी तरी महाराजा होता असेही दिसून येत नाही. वज्जीच्या सेनापतीचा उल्लेख आहे, पण महाराजाचा नाही; कदाचित तेवढ्या वेळेपुरता अध्यक्ष निवडून ते काम चालवीत असतील. या गणराज्यांत न्यायदानासंबंधाने आणि राज्यव्यवस्था कशी ठेवावी यासंबंधाने काही कायदे ठरलेले असत आणि त्यांना अनुसरूनच हे गणराजे आपली राज्ये चालवीत.

गणराज्यांच्या नाशाची कारणे

सोळा जनपदांच्या गणराजांचा नाश होऊन बहुतेक राज्यांत महाराजसत्ता स्थापन झाली होती. आणि मल्लांची लहानशीं दोन व वज्जीचे बलाढ्य एक मिळून जीं तीन गणसत्ता स्वतंत्र राज्ये बाकी राहिलीं, तीं पण एकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या आहारीं जाण्याच्या बेतांत होती. याचीं कारणे काय झालीं असावीं? माझ्या मते गणराजांचा ऐषआराम आणि ब्राह्मणांचे राजकारणांत वर्चस्व, हीं या क्रांतीचीं प्रमुख कारणे असलीं पाहिजेत.

गणराजांना कोणी निवडून देत नसे. बापाचा मुलगा त्याच्या मागोमाग राजा होत असे. वंशपरंपरेने हा अधिकार भोगावयास मिळाल्यामुळे हे चैनी आणि बेजबाबदार होणे अगदी साहजिक होते. वर जे ललितविस्तरांतून वज्जीचे वर्णन दिले आहे, त्याचा विचार केला असता, ते गणराजे जरी प्रबळ होते, तरी परस्परांविषयी त्यांचा आदर नसून प्रत्येक जण आपणालाच राजा समजत होता असे दिसते. त्यामुळे बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर अजातशत्रूला वज्जीच्या गणराजांत फूट पाडून ते राज्य अनायासे काबीज करतां आले.

सामान्य जनतेचा या गणराजांना पाठिंबा असणे शक्य नव्हते. जो तो राजा आपल्या परीने लोकांवर जुलूम करू लागला, तर त्याला आळा घालण्याचे सामर्थ्य लोकांत किंवा इतर राजांत नव्हते. त्यापेक्षा हे सर्व राजे नष्ट होऊन एकच सर्वाधिकारी राजा असणे सामान्य माणसाच्या दृष्टीने अधिक सोईवार होते. महाराजा आपल्या अधिकाऱ्यांवर जोर जुलूम करी, राजधानीच्या आजूबाजूला एखादी सुस्वरूप तरुणी सापडली, तर तिला आपल्या झनानखान्यांत घाली. असले काही थोडेबहुत जुलुमाचे प्रकार त्याच्याकडून घडले, तरी ते गणराजांइतके असणे शक्यच नव्हते. गणराजे गावोगावीं असल्याकारणाने त्यांचा जुलूम सुरू झाला, तर त्यांतून बहुजनांपैकी कोणीही सुटू शकत नव्हता. कराच्या आणि बेगारीच्या रूपाने हे राजे सर्वानाच त्रास देत असावेत. एकसत्ताक महाराजाला अशा रीतीने शेतकऱ्यांना सतावण्याची मुळीच आवश्यकता नव्हती. त्याच्या ऐषआरामापुरता पैसा त्याला नियमित कराच्या रूपाने सहज वसूल करता येत होता. तेव्हा सामान्य लोकांना, 'दगडापेक्षा वीट मऊ,' या न्यायाने एकसत्ताक राज्यपद्धतीच बरी वाटली असल्यास नवल नाही.

एकसत्ताक राज्यांत पुरोहिताचें काम वंशपरंपरेने किंवा ब्राह्मणसमुदायाच्या संमतीने ब्राह्मणालाच मिळत असे. मुख्यप्रधानादिकांचीं कामें देखील ब्राह्मणांनाच मिळत. अर्थात् ब्राह्मण एकसत्ताक राज्यपद्धतीचे मोठे भोक्ते झाले. ब्राह्मणी ग्रंथांत गणसत्ताक राजांचा नामनिर्देश देखील नाही, ही गोष्ट विचार करण्याजोगी आहे. यावरून असें दिसतें की, ब्राह्मणांना गणसत्ताक राज्यपद्धति मुळीच पसंत नव्हती. शाक्यांसारखे गणराजे ब्राह्मणांना मान देत नाहीत, असा अंभष्ठ ब्राह्मणाने त्यांच्यावर आरोप केल्याचा अंबड-सुतांत उल्लेख आहे.* (* चण्डा भो गोतम सक्यजाति...इब्भा सन्ता इब्भा समाना न ब्राह्मणे रंगकरोन्ति, न ब्राह्मणे मानेन्ति, इत्यादि ॥ (दिघनिकाय अम्बडुसुत्त)) गणराज्यांत यज्ञयागांना मुळीच उत्तेजन मिळत नव्हतें, आणि एकसत्ताक राज्यांत तर महाराजे यज्ञयाग चालवण्यासाठी ब्राह्मणांना वंशपरंपरेने इनामें देत. एका बिंबिसाराच्या राज्यांत सोणदण्ड, कूटदत्त वगैरे ब्राह्मणांना, त्याचप्रमाणें कोसल देशांत पोक्खरसाति (पोष्करसादि) तारुक्ख (तारुक्ष) वगैरे ब्राह्मणांना मोठमोठालीं इनामें होती, असें सुत्तपिटकांतील त्यांच्या वर्णनावरून दिसून येतें. तेव्हा 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' या न्यायाने ब्राह्मणजातीचें आणि एकतंत्री राज्यपद्धतीचें परस्परांच्या साहाय्याने वर्चस्व वृद्धिंगत होणें साहजिक झालें.

बुद्धसमकालीं ब्राह्मणांपेक्षा श्रमणांचें (परिव्राजकांचे) महत्त्व अधिकाधिक वाढत चाललें होतें. हें पुढील प्रकरणावरून स्पष्ट दिसून येईल. या श्रमणांचा गणसत्ताक राज्यांविषयीं आदर होता. कारण, अशा राज्यांतून यज्ञयागांना कोणी विचारीत नसे. तथापि अध्यात्म-चिंतनांत गुंतून गेल्यामुळे राजकीय बाबतींत विचार करून या गणसत्ताक राज्यांची सुधारणा कशी करतां येईल, ह्याचा मार्ग शोधून काढण्याला त्यांना अवकाशच नव्हता. जें काही चाललें आहे तें अपरिहार्य असावें, अशी त्यांची समजूत झाली होती असें दिसतें.

गणराजांसंबंधाने बुद्धाचा आदर स्पष्ट दिसतो. वज्जींना त्याने उन्नतीचे सात नियम घालून दिल्याचा उल्लेख वर आलाच आहे. परंतु त्याने देखील या जुन्या राज्यघटनेंतून नवीन सुव्यवस्थित घटना कशी तयार करतां येईल यासंबंधाने आपले विचार प्रकट केल्याचें दिसून येत नाही. गणराजांपैकी एखाद्या राजाने जर जुलूम केला, तर इतर राजांनी एकवट होऊन त्याला आळा घालावा? किंवा या सर्वच गणराजांना लोकांनी वेळोवेळीं निवडून देऊन त्यांच्यावर आपला दाब ठेवावा? इत्यादि विचार बौद्धवाङ्मयांत कोठेच सापडत नाहीत.

बुद्धाच्या अनुयायांनी तर गणसत्ताक राज्यांची कल्पना निखालस सोडून दिली. दीघनिकायांत नमुनेदार राज्यपद्धति दर्शविणारी चक्रवर्तिसुत्त आणि महासुदस्सनसुत्त अशीं दोन सुत्तें आहेत. त्यांत चक्रवर्ती राजाचें महत्त्व अतिशयोक्तिपूर्वक वर्णिलें आहे. त्यांत चक्रवर्ती राजाचें महत्त्व अतिशयोक्तिपूर्वक वर्णिलें आहे. ब्राह्मणांच्या सम्राटामध्ये आणि या चक्रवर्तीमध्ये फरक एवढाच की, पहिला सामान्य जनतेची काळजी न करतां पुष्कळ यज्ञयाग करून ब्राह्मणांची तेवढी काळजी घेतो, आणि दुसरा सर्व जनतेला न्यायाने वागवून सुखी करण्यांत दक्ष असतो. राज्यांत

शांतता स्थापित झाल्याबरोबर तो लोकांना उपदेश करतो की,

पाणो न हन्तब्बो, आदिन्नं नादातब्बं, कामेसु मिच्छा न चरितब्बा, मुसा न भासितब्बा, मज्जं न पातब्बं ।

‘प्राण्याची हत्या करूं नये, चोरी करूं नये, व्यभिचार करूं नये, खोटें बोलूं नये, दारू पिऊं नये.’

म्हणजे बौद्ध गृहस्थांचे जे पांच शीलनियम आहेत, त्यांचे पालन करण्यास हे चक्रवर्ती राजे उपदेश करीत असत. एवंच, ब्राह्मणांच्या दृष्टीने काय, किंवा बुद्धाच्या अनुयायांच्या दृष्टीने काय, एकसत्ताक राज्यपद्धतिच चांगली ठरली. तत्त्वाचा फरक नसून तपशिलाचा तेवढा फरक राहिला.

परंतु खुद्द गौतम बोधिसत्त्वावर गणसत्ताक राज्यपद्धतीचा चांगला परिणाम झाला होता. संघाची रचना बुद्धाने गणसत्ताक राज्यांच्या राज्यपद्धतीवरूनच केली असली पाहिजे. यास्तव या गणसत्ताक राज्यांची मिळणारी अल्पस्वल्प माहिती विशेष महत्त्वाची वाटते.

प्रकरण तिसरें

समकालीन धार्मिक परिस्थिति

भ्रामक विचार

आजकालच्या पुष्कळ विद्वानांची अशी समजूत दिसते की, प्रथमतः ब्राह्मणांचा वेदांवर सर्व भार होता, नंतर त्यांनी यज्ञयागांचें स्तोम माजवलें, त्यांतून उपनिषदांचें तत्त्वज्ञान निघालें आणि मग बुद्धाने त्या तत्त्वज्ञानांत सुधारणा करून आपला संप्रदाय स्थापला. ही विचारसरणी अत्यंत भ्रममूलक आहे. ती सोडून दिल्याशिवाय बुद्धचरित्राचा यथातथ्य बोध होणें शक्य नाही. म्हणून या प्रकरणांत बुद्धसमकालीं धार्मिक परिस्थिति कशा प्रकारची होती याचें संक्षिप्त वर्णन करणें योग्य वाटतें.

यज्ञसंस्कृतीचा प्रवाह

पहिल्या प्रकरणांत सांगितलें आहे की, आर्यांच्या आणि दासांच्या संघर्षामुळे सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत यज्ञयागाची संस्कृति उद्भवली, आणि परिक्षित् आणि त्याचा मुलगा जनमेजय यांच्या कारकीर्दीत या वैदिक संस्कृतीने कुरु देशांत आपलें कायमचें ठाणें दिलें. परंतु त्या संस्कृतीचा प्रवाह कुरुच्या पलीकडे जोराने वाहत गेला नाही. त्या प्रवाहाची गति कुरु देशांतच कुंठित झाली. याचे मुख्य कारण पूर्वकडील देशांत ऋषिमुनींच्या अहिंसेला आणि तपश्चर्येला महत्त्व देणारे लोक पुष्कळ होते.

तपस्वी ऋषिमुनि

जातकअट्ठकथेंत तपस्वी ऋषिमुनींच्या अनेक गोष्टी आल्या आहेत. त्यावरून असे दिसतें की, हे लोक जंगलांत जाऊन तपश्चर्या करीत. त्यांच्या तपश्चर्येचा मुख्य विषय म्हणजे कोणत्याही प्राण्याला दुखवावयाचें नाही आणि शक्य तेवढे देहदंडन करावयाचे. हे लोक एकाकी किंवा संघ बनवून राहत असत. एकेका संघांत पांचशे पांचशे तपस्वी परिव्राजक असल्याचा उल्लेख अनेक जातककथांत सापडतो. जंगलांतील कंद, फळे, वगैरे पदार्थांवर ते आपला निर्वाह करीत, आणि प्रसंगोपात खारट आणि आंबट पदार्थ (लोण-अम्बिल-सेवनत्थं) खाण्यासाठी लोकवस्तीच्या

ठिकाणीं येत. त्यांच्याविषयीं लोकांना फार आदर वाटत असे आणि त्यांना लागणाऱ्या पदार्थांची ते वाण पडूं देत नसत. या ऋषिमुनींचे लोकांवर फार वजन होतें; पण ते लोकांना धर्मोपदेश करीत नसत. त्यांच्या उदाहरणाने लोक अहिंसेला मानीत, एवढेंच काय तें.

ऋषिमुनींचे भोळेपण

हे तपस्वी लोक व्यवहारानभिज्ञ असल्याकारणाने कधी कधी प्रपंचांत फसत. ऋष्यशृंगाला बायकांनी फसवून आणल्याचें आणि पराशर सत्यवतीशीं रत झाल्याचें वर्णन पुराणांत आहेच. याशिवाय जातकअडकथेंत देखील हे ऋषिमुनि भलत्याच मार्गाला लागल्याच्या अनेक गोष्टी आढळून येतात. त्यांपैकी येथे एक देतो-

प्राचीन काळीं वाराणसी नगरींत ब्रह्मदत्त राजा राज्य करीत असतां बोधिसत्त्व काशी राष्ट्रांत औदिक्य ब्राह्मणकुलांत जन्मला. वयांत आल्यावर त्याने प्रव्रज्या घेतली; आणि तो पाचशे शिष्यांसह-वर्तमान हिमालयाच्या पायथ्याशीं राहूं लागला. पावसाळा जवळ आला, तेव्हा त्याचे शिष्य त्याला म्हणाले, “आचार्य, आपण लोकवस्तींत जाऊन खारट आणि आंबट पदार्थ सेवन करूं या.” आचार्य म्हणाला, “आयुष्मन्तांनो, मी इथेच राहतों. तुम्ही जाऊन शरीराला अनुकूल पदार्थ खाऊन या.”

ते तपस्वी वाराणसीला आले. राजाने त्यांची कीर्ति ऐकून त्यांना आपल्या उद्यानांत चातुर्मासांत राहण्याची विनंती केली; व त्यांच्या जेवण्याखाण्याची व्यवस्था आपल्याच राजवाड्यांत करविली. एक दिवस शहरांत सुरापानमहोत्सव चालला होता. परिव्राजकांना जंगलांत दारू मिळणें कठीण, म्हणून राजाने या तपस्व्यांना उत्तम दारू देवविली. तपस्वी दारू पिऊन नाचूं लागलें, गाऊं लागलें, आणि काही अव्यवस्थितपणें खाली पडले. जेव्हा ते पूर्वस्थितीवर आले, तेव्हा त्यांना फार पश्चात्ताप झाला. त्याच दिवशीं राजाचें उद्यान सोडून ते हिमालयाकडे वळले; आणि क्रमशः आपल्या आश्रमांत येऊन आचार्याला नमस्कार करून एका बाजूला बसले. आचार्य त्यांना म्हणाला, “तुम्हांला लोकवस्तींत भिक्षेचा त्रास झाला नाही ना? आणि तुम्ही समग्रभावाने राहिलांत ना?” ते म्हणाले, “आचार्य! आम्ही सुखाने राहिलों; मात्र ज्या पदार्थाचें पान करूं नये त्याचें पान केलें.

अपायिम्ह अनच्चिम्ह अगायिम्ह रुदिम्ह च ।

विसञ्जकरणिं पित्वा दिद्धा नाहुम्ह वानरा ॥

आम्ही प्यालों, नाचलों, गाऊं लागलों आणि रडलों. उन्मत्त करणारी (दारू) पिऊन आम्ही वानर बनलों नाही, एवढेंच काय तें !”* (* सुरापान जातक (नं. ८१))

ऋषिमुनींत जातिभेद नव्हता

तपस्वी ऋषिमुनींत जातिभेदाला मुळीच थारा नव्हता. कोणत्याही जातीचा मनुष्य तपस्वी झाला, तरी त्याचा सर्व समाजात बहुमान होत असे. उदाहरणादाखल येथे जातकांत आलेली मातंग ऋषीची गोष्ट* (* मातंग जातक (नं. ४९७) संक्षेपाने देत आहे:—

मातंग वाराणसी नगराच्या बाहेर चांडालकुलांत जन्मला. तो वयांत आल्यावर एके दिवशी त्याची व वाराणसी श्रेष्ठीच्या दृष्टमंगलिक नावाच्या तरुण कन्येची रस्त्यांत गाठ पडली. तेव्हा मातंग एक बाजूला उभा राहिला. आपल्या परिवारांतील नोकरांना दृष्टमंगलिकेने विचारलें की, हा बाजूला उभा राहिलेला मनुष्य कोण? तो चांडाल आहे, असें तिच्या नोकराने सांगितल्याबरोबर अपशकुन झाला असे समजून ती तेथूनच मागे फिरली.

दृष्टमंगलिका महिन्या दोन महिन्यांनी एकदा उद्यानांत जाऊन आपल्या बरोबरच्या व तेथे जमणाऱ्या इतर लोकांना पैसे वाटीत असे. ती माघारी घरीं गेल्यामुळे त्या लोकांची निराशा झाली. त्यांनी मातंगाला झोडपून निश्चेष्ट करून रस्त्यांत पाडलें. मातंग काही वेळाने शुद्धीवर आला आणि दृष्टमंगलिकेच्या बापाच्या दरवाजात पायरीवर आडवा पडून राहिला. “हा त्रागा कां करतोस? असें जेव्हा त्याला विचारलें, तेव्हा तो म्हणाला, “दृष्टमंगलिकेला घेतल्यावाचून मी येथून हलणार नाही.” सात दिवस तसाच पडून राहिल्यावर श्रेष्ठीने निरुपाय होऊन आपल्या मुलीला त्याच्या स्वाधीन केलें. तिला घेऊन तो चांडालग्रामांत गेला.

दृष्टमंगलिका जरी त्याच्याशीं पत्नीच्या नात्याने वागण्यास तयार होती, तथापि त्याने तिला तशा रीतीने न वागवतां अरण्यात जाऊन घोर तपश्चर्या आरंभिली. सात दिवसांनी मातंग परत आला आणि दृष्टमंगलिकेला म्हणाला, “तूं जाहीर कर की, माझा पति मातंग नसून महाब्रह्मा आहे; व तो पौर्णिमेच्या दिवशीं चन्द्रमंडळांतून खाली उतरणार आहे.” त्याप्रमाणें दृष्टमंगलिकेने हें वर्तमान सर्वांना सांगितलें. पौर्णिमेच्या दिवशीं रात्रीं मोठा जनसमुदाय चांडालग्रामांत तिच्या घरासमोर जमला. तेव्हा मातंग ऋषि चन्द्रमंडळांतून खाली उतरला; आणि आपल्या झोपडींत शिरून त्याने दृष्टमंगलिकेच्या नाभीला आपल्या अंगठ्याने स्पर्श केला.

तेथे जमलेल्या ब्रह्मभक्तांनी हा अद्भुत चमत्कार पाहून दृष्टमंगलिकेला उचलून वाराणसी नगरींत नेलें आणि नगरीच्या मध्यभागीं एक मोठा मंडप उभारून तिची पूजा चालविली. लोक तिला नवस करूं लागले. नऊ महिन्यांनंतर त्याच मंडपांत तिला मुलगा झाला. मंडपांत जन्मल्यामुळे त्याचें नाव मांडव्य ठेवण्यांत आलें. लोकांनी त्या मंडपाजवळच एक मोठा प्रासाद बांधला, आणि या मातापुत्रांना त्या प्रासादांत ठेवलें. त्यांची पूजा चालू होती.

लहानपणापासून मांडव्यकुमाराला शिकविण्यासाठी मोठमोठाले वैदिक पंडित स्वेच्छेने आले. तो तीनही वेदांत पारंगत झाला. आणि ब्राह्मणांना पुष्कळ मदत करूं लागला. एके दिवशी मातंग

ऋषि त्याच्या दारांत भिक्षेसाठी उभा राहिला असतां मांडव्य त्याला म्हणाला, “चिंध्या पांघरून पिशाचासारखा येथे उभा राहणारा तूं कोण आहेस?”

मातंग—तुझ्या घरीं अन्नपान पुष्कळ आहे. यास्तव काही तरी खरकटें मला मिळेल, या हेतूने मी येथे उभा आहे.

मांडव्य—पण हें अन्न ब्राह्मणांसाठी आहे. तुझ्यासारख्या हलकटाला देण्यासाठी नाही.

दोघांचाही बराच संवाद झाल्यावर मांडव्याने मातंगाला आपल्या तीन द्वारपालांकडून धक्के मारून घालवून दिलें. पण त्यामुळे त्याची बोंबडी वळली, डोळे पांढरे फटफटीत झाले आणि तो निश्चेष्टित होऊन पडला. त्याच्या बरोबरच्या ब्राह्मणांची देखील काही कमी प्रमाणांत हीच स्थिति झाली. तोंडे वेडीवाकडीं करून ते गडबडा लोळूं लागले. हा प्रकार पाहून दृष्टमंगलिका घाबरून गेली. एका दरिद्री तपस्व्याच्या प्रभावाने आपल्या मुलाची व इतर ब्राह्मणांची ही स्थिति झाल्याचें जेव्हा तिला समजलें, तेव्हा त्या तपस्व्याचा शोध करण्यासाठी ती निघाली. मातंग ऋषि एका ठिकाणी बसून भिक्षाटनांत मिळालेली पेज खात होता. दृष्टमंगलिकेने त्याला ओळखलें आणि आपल्या मुलाला क्षमा करण्याची विनंती केली. आपल्या उष्ट्या पेजेचा काही भाग त्याने तिला दिला आणि सांगितलें की, ही पेज मुलाच्या आणि इतर ब्राह्मणांच्या तोंडांत घाल, म्हणजे ते बरे होतील. त्याप्रमाणे दृष्टमंगलिकेने केल्यावर ते सर्व ब्राह्मण पूर्वस्थितीवर आले. पण चांडाळाच्या उष्ट्याने ब्राह्मण बरे झाल्याचें वर्तमान सर्व वाराणसींत पसरलें. तेव्हा लोकांना लाजून ते मेज्झ (मेध्य) राष्ट्रांत गेले. मांडव्य मात्र तेथेच राहिला.

मातंग ऋषि काही काळाने प्रवास करीत मेज्झ राष्ट्रांत जाऊन पोचला. हें वर्तमान मांडव्याबरोबरच्या ब्राह्मणांना समजल्याबरोबर त्यांनी मेज्झराजाची अशी समजूत करून दिली की, हा नवीन आलेला भिकारी मायावी आहे आणि तो सर्व राष्ट्रांचा नाश करील. हें ऐकल्याबरोबर राजाने आपले शिपाई मातंगाच्या शोधासाठी पाठविले. त्यांनी त्याला एका भिंतीजवळ बसून भिक्षेंत मिळालेलें अन्न खात असताना गाठलें आणि तेथेच ठार केलें. त्यामुळे देवता क्षोभल्या आणि त्यांनी तें राष्ट्र ओस पाडलें.

मातंगाच्या हत्येमुळे मेज्झ राष्ट्र ओस पडल्याचा उल्लेख अनेक जातकांत सापडतो. या दंतकथेंत कितपत तथ्य आहे हें सांगतां येत नाही. तथापि मातंग ऋषि चांडाळ होता व त्याची पूजा ब्राह्मण आणि क्षत्रिय देखील करीत होते, हें वसलसुतांतील खालील गाथांवरून स्पष्ट होतें.

तदमिना पि जानाथ यथा मेद6 निदस्सनं॥

चण्डालपुतो सोपाको मातंगो इति विस्सुतो॥१॥

सो यसं परमं पतो मातंगो यं सुदुल्लभं।
आगच्छुं तस्सुपट्टानं खतिया ब्राह्मणा बहू ॥२॥
देवयानं अभिरुह्य विरजं सो महापथं ।
कामरागं विराजेत्वा ब्रह्मलोकूपगो अहु ।
न न जाति निवारेसि ब्रह्मलोकूपपतिया ॥३॥

(१) ह्याला मी एक उदाहरण देतो. कुत्र्याचें मांस खाणाऱ्या चांडाळाचा एक पुत्र मातंग या नावाने प्रसिद्ध होता.

(२) त्या मातंगाला अत्यंत श्रेष्ठ आणि दुर्लभ यश मिळालें. त्याच्या सेवेस पुष्कळ क्षत्रिय आणि ब्राह्मण हजर असत.

(३) विषयवासनेचा क्षय करणाऱ्या थोर मार्गाचा व देवयानाचा (समाधीचा) अवलंब करून तो ब्रह्मलोकाला गेला. ब्रह्मलोकीं उत्पन्न होण्यास त्याचा जन्म त्याला आड आला नाही.

शंबूकाची कथा काल्पनिक

शंबूक नावाचा शूद्र अरण्यांत तपश्चर्या करीत होता. त्यामुळे एका ब्राह्मणाचा मुलगा मरण पावला. रामाला ही गोष्ट समजल्यावर त्याने अरण्यांत जाऊन शंबूकाचा शिरच्छेद केला आणि ब्राह्मणाच्या मुलाला जिवंत केलें. ही कथा रामायणांत अत्यंत खुलवून वर्णिली आहे. काही सौम्य स्वरूप देऊन भवभूतीने हा प्रसंग उत्तरराम-चरितांत देखील दाखल केला आहे. पण असा प्रकार बुद्धाच्या पूर्वी किंवा बौद्धधर्म हिंदूस्थानांत असेपर्यंत घडून आल्याचा कोठेच पुरावा सापडत नाही. राजाने असें वर्तन केलें पाहिजे, एवढेंच दाखविण्याचा ही कथा रचणाऱ्याचा हेतु असावा.

श्रमण

जंगलांत राहणाऱ्या या ऋषिमुनींना तापस किंवा परिव्राजक म्हणत असत; ते तपश्चर्या कशी करीत याची विशेष माहिती सापडत नाही. याच तपस्वी लोकांच्या संघांमधून लोकवस्तींत फिरून लोकांना उपदेश करणारे निरनिराळे श्रमणसंघ निघाले. श्रमण हा शब्द श्रम् धातूपासून निघाला आहे. त्याचा अर्थ कष्ट करणारा असा होतो. आज जसें शारीरिक कष्ट करणाऱ्या मजुरांचे महत्त्व वाढत चाललें आहे, तसें ते बुद्धसमकालीं श्रमणांचें वाढत चाललें होतें. पण मजुरांमध्ये आणि यांच्यामध्ये फरक असा की, मजर समाजाला उपयोगी पडणाऱ्या वस्तु उत्पादन करण्यासाठी कष्ट करतात आणि हे श्रमण लोक समाजांत आध्यात्मिक जागृति पैदा करण्यासाठी कष्ट करीत. कदाचित् शरीराला तपश्चर्येच्या योगाने हे लोक श्रम देत असत, म्हणून यांना श्रमण ही संज्ञा लावण्यांत येत असावी. पण जंगलांत राहणारे ऋषिमुनि देखील तपश्चर्येने शरीर कष्टवीत असतच;

तरी त्यांना श्रमण म्हणत नसत. तेव्हा लोकांच्या हितासाठी स्वतः श्रम करणारे म्हणूनच त्यांना श्रमण म्हणत, हे अधिक संभवनीय दिसते.

त्रेसष्ट श्रमणपंथ

बुद्धसमकालीं असे लहानमोठे त्रेसष्ट श्रमणसंघ अस्तित्वांत होते. 'यानि च तीणि यानि च सट्ठि' या वाक्यांत जीं तीन आणि साठ मते सांगितली आहेत त्यांत बौद्धमताचा देखील समावेश होतो की काय हे सांगता येत नाही. तो होतो असे जर गृहित धरले, तर पालिवाङ्मयांत अनेक ठिकाणी सापडणाऱ्या बासष्ट मतांच्या (द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि) उल्लेखाचा अर्थ बरोबर लागतो. म्हणजे बुद्धाच्या श्रमणपंथाबाहेर या वेळी आणखी बासष्ट श्रमणपंथ अस्तित्वांत होते असे ठरते. या बासष्ट श्रमणपंथांचीं मते तपशीलवार दाखविण्याचा प्रयत्न दीघनिकायाच्या पहिल्या ब्रह्मजालसुतांत केला आहे. पण तो कृत्रिम दिसतो. ज्या वेळीं हे सुत लिहिले, त्या वेळीं बासष्ट या संख्येशिवाय तपशीलवार माहिती अस्तित्वांत राहिली नव्हती. तेव्हा सुत रचणाऱ्याने बासष्ट ही संख्या भरून काढण्यासाठी नवीन तपशील रचून या सुतांत घातला. या जुन्या बासष्ट श्रमणपंथाची माहिती नष्ट होण्याचे कारण असे दिसते की, त्यांपैकी प्रसिद्ध असे फारच थोडे श्रमणपंथ होते आणि लहानसहान संप्रदायांचा मोठ्या संप्रदायांत समावेश होत गेला. आजकालच्या बुवा, बैरागी वगैरे पंथांची नीट मोजणी केली, तर ते किती तरी भरतील. पण त्यांत नाव घेण्याजोगे कबीर, दादू, उदासी वगैरे हातांच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच शिल्लक राहतील.

तपश्चर्येचे प्रकार

बुद्धाच्या वेळीं सर्वांत मोठे श्रमणसंघ सहाच होते आणि त्यांत देखील निर्ग्रंथ श्रमणांच्या संप्रदायाचा नंबर पहिला लागतो. या पंथाचा ऐतिहासिक संस्थापक पार्श्व मुनि होय. त्याचे परिनिर्वाण बुद्धाच्या जन्मापूर्वी १९३ व्या वर्षी झाले, असे अनुमान करता येते. त्यापूर्वी चाळीस पन्नास वर्षे तरी पार्श्व तीर्थंकर आपल्या धर्माचा उपदेश करीत असावा. याच्या आणि इतर श्रमणसंघनायकांच्या मतांचा विचार पुढे करण्यांत येईल. सध्या या लोकांच्या तपश्चर्येचे प्रकार कोणते होते हे निर्दिष्ट करणे इष्ट वाटते. कां की, त्यामुळे तापसांच्या तपश्चर्येचा देखील अल्पस्वल्प

बोध होऊ शकेल. श्रमणांच्या तपश्चर्येचे प्रकार अनेक सुतांत सापडतात. पण त्यांपैकी मज्झिमनिकायांतील महासीहनाद सुतांत आलेले तपश्चर्येचे वर्णन विशेष महत्त्वाचे वाटल्याकारणाने त्याचा गोषवारा येथे देत आहे.

बुद्ध भगवान सारिपुत्ताला म्हणतो, “हे सारिपुत्ता, मी चार तऱ्हेचे तप आचरले होते, हे मला आठवते. मी तपस्वी झालो, रूक्ष झालो, जुगुप्सी झालो आणि प्रविवित झालो.

तपस्विता

“हे सारिपुत्ता, माझी तपस्विता कशी होती, ती सांगतो.

(नि) मी नागवा राहत असे. लौकिक आचार पाळित नसे. हातावर भिक्षा घेऊन खात असे. ‘भदन्त, इकडे या’ असे कोणी म्हटले तर ते ऐकत नसे. ‘भदन्त, उभा रहा’ असे कोणी म्हटले तर ते ऐकत नसे. बसल्या ठिकाणी आणून दिलेल्या अन्नाचा, मला उद्देशून तयार केलेल्या अन्नाचा आणि निमंत्रणाचा मी स्वीकार करित नसे. ज्यांत अन्न शिजविले, त्याच भांड्यांतून अन्न आणून दिले तर ते घेत नसे. उखळांतून खाण्याचा पदार्थ आणून दिले तर तो घेत नसे. उंबरठ्याच्या आणि दांडक्याच्या पलीकडे राहून दिलेली भिक्षा घेत नसे. दोघे जेवीत असतांना एकाने उठून दिलेली भिक्षा घेत नसे. गर्भिणी, मुलाला पाजणारी, किंवा पुरुषाशीं एकांतांत असणारी, अशा स्त्रियांकडून भिक्षा घेत नसे. मेळ्यांत आणि जत्रेत तयार केलेल्या अन्नाची भिक्षा घेत नसे. जेथे कुत्रा उभा असेल किंवा माश्यांची गर्दी आणि गोंगाट असेल तेथे भिक्षा घेत नसे. मत्स्य, मांस, सुरा, वगैरे पदार्थ घेत नसे.* (* जैन साधु मत्स्य आणि मांस घेत असत; पण सुरा घेत असल्याचा दाखला सापडत नाही. मांसाहाराची चर्चा अकराव्या प्रकरणात केली आहे) एकाच घरांत भिक्षा घेऊन एकाच घासावर मी राहत असे. किंवा दोन घरांत भिक्षा घेऊन दोन घासांवर, याप्रमाणे सात दिवस वाढवीत जाऊन सात घरीं भिक्षा घेऊन सात घास खाऊन राहत असे. पळाभरच अन्न घेत असे. त्याप्रमाणे सात दिवस वाढवीत जाऊन सात पळे अन्न घेऊन त्यावर निर्वाह करित असे. एका दिवसाआड जेवीत असे. दोन दिवसांआड जेवीत असे. याप्रमाणे उपासांची मर्यादा वाढवीत जाऊन, सात दिवसांआड किंवा पंधरवड्यांतून एक दिवस जेवीत असे.

(इ) “शाक, श्यामाक, नीवार, चांभाराने फेकलेले चामड्याचे तुकडे, शेवाळ, कोंडा, करपलेले अन्न, पेंड, गवत किंवा गाईचे शेण खाऊन राहत असे. किंवा अरण्यांत सहजासहजीं मिळालेल्या फळमुळांवर निवाह करित असे. मी सणाचीं वस्त्रे धारण करित असे. मिश्र वस्त्रे धारण करित असे. प्रेतांवर टाकलेलीं वस्त्रे धारण करित असे. रस्त्यांतील चिंध्यांचीं वस्त्रे बनवून तीं धारण करित असे. वल्कले धारण करित असे अजिनमृगचर्म धारण करित असे. कुशांचे बनविलेले चीवर धारण करित असे. वाकाचे चीवर धारण करित असे. मनुष्यांच्या केसांची कांबळ किंवा घोड्यांच्या केसांची कांबळ, अथवा घुबडांच्या पिसांचे बनविलेले चीवर धारण करित असे.

(नि) “मी दाढीमिशा आणि केस उपटून काढीत असे. उभा राहून तपस्या करित असे. उकिडव्याने बसून तपस्या करित असे.

(इ) “मी कंटकांच्या शय्येवर निजत असे. दिवसांतून तीनदा स्नान करित असे. अशा

प्रकारें अनेक परींनी देहदंडन करीत होतों. ही माझी तपस्विता.”

रूक्षता

“हे सारिपुत, माझी रूक्षता कशी होती हें सांगतो:—

(नि) अनेक वर्षांच्या धुळीने माझ्या अंगावर मळाचा थर चढल होता. जसा एखादा तिंदुक वृक्षाचा सोट अनेक वर्षांच्या धुळीने माखला जातो, तसा माझा देह झाला होता. पण मला असें वाटत नव्हतें की, हा धुळीचा पापुद्रा मी स्वतः किंवा दुसऱ्या कोणी तरी हाताने झाडावा. अशी माझी रूक्षता होती.”

जुगुप्सा

“आता माझी जुगुप्सा कशी होती हें सांगतो:— (नि) मी मोठय काळजीपूर्वक जात येत असें. पाण्याच्या थेंबावर देखील माझी तीव्र दया होती. अशा विषम अवस्थेंत सापडलेल्या सूक्ष्म प्राण्याचा माझ्या हातून नाश होऊं नये, याबद्दल मी अत्यंत काळजी घेत असें. अशी माझी जुगुप्सा होती.” (जुगुप्सा म्हणजे हिंसेचा कंटाळा.)

प्रविविक्तता

“हे सारिपुत, आता माझी प्रविविक्तता कशी होती हें सांगतो:— (इ) मी एखाद्या अरण्यांत राहत असतां कोणा तरी गुराख्याला, गवत कापणाऱ्याला, लाकडें नेणाऱ्याला किंवा जंगलाची देखरेख ठेवणाऱ्या माणसाला पाहून गहन जंगलांतून, खोलगट किंवा सपाट प्रदेशांतून एकसारखा पळत सुटें. हेतु हा की, त्यांनी मला पाहूं नये आणि मी त्यांना पाहूं नये. जसा एखादा अरण्यमृग मनुष्यांना पाहून पळत सुटतो, तसा मी पळत सुटत असें. अशी माझी प्रविविक्तता होती.”

विकट भोजन

(इ) “जेथे गाई बांधण्याची जागा असे व जेथून नुकत्याच गाई चरावयास गेलेल्या असत, तेथे हातापायांवर चालत जाऊन मी वासरांचे शेण खात असें. जोंपर्यंत माझें मलमूत्र कायम असे, तोंपर्यंत त्यावरच मी निर्वाह करीत होतों. असें माझें महाविकट भोजन होतें.”

उपेक्षा

(नि) “मी एखाद्या भयानक अरण्यांत राहत असें. जो कोणी अवीतरागी त्या अरण्यांत प्रवेश करी, त्याच्या अंगावर काटा उभा राहावयाचा. इतकें तें भयंकर होतें. हिवाळ्यांत भयंकर हिमपात

होत असतां मी मोकळ्या जागीं राहत होतो, आणि दिवसा जंगलांत शिरत होतो. उन्हाळ्याच्या शेवटल्या महिन्यांत दिवसा मोकळ्या जागीं राहत असें, आणि रात्री जंगलांत शिरत असें. मी स्मशानांत माणसांचीं हाडे उशाला घेऊन निजत असें. गावढळ लोक येऊन माझ्यावर थुंकत, लघवी करीत, धूळ फेकीत अथवा माझ्या कानांत काड्या घालीत. तथापि त्यांच्याविषयीं माझ्या मनांत कधीही पापबुद्धि उत्पन्न झाली नाही.

आहारव्रत

(इ) “आहाराने आत्मशुद्धि होते, अशी कित्येक श्रमणांची आणि ब्राह्मणांची दृष्टि आहे. ते केवळ बोरें खाऊन राहतात, बोरांचे चूर्ण खातात, बोरांचा काढा पितात, किंवा दुसरा कोणताही पदार्थ बोरांचाच करून खातात. मी एकच बोर खाऊन राहत असल्याची मला आठवण आहे. हे सारिपुता, तूं असें समजूं नकोस की, त्या काळीं बोरें फार मोठीं होतीं. आजला जशीं बोरें आहेत, तशीं तीं त्या काळींही असत. याप्रमाणे एकच बोर खाऊन राहिल्यामुळे माझें शरीर अत्यंत कृश होत असे. आसीतक वल्लोच्या किंवा कालवल्लीच्या गाठींप्रमाणे माझे सांधे स्पष्ट दिसत असत. माझा कटिबंध उंटाच्या पावलासारखा दिसे. सुताच्या चात्यांच्या माळेप्रमाणे माझा पाठीचा कणा दिसे. मोडक्या घराचे वासे जसे खालीवर होतात, तशा माझ्या बरगड्या झाल्या. खोल विहिरींत पडलेल्या नक्षत्रांच्या छायेप्रमाणे माझीं बुबुळें खोल गेलीं. कच्चा कडू भोपळा कापून उन्हांत टाकला असतां जसा कोमेजून जातो, तशी माझ्या डोक्याची चामडी कोमेजून गेली. मी पोटावरून हात फिरावण्यास जाई, तो पाठीचा कणाच माझ्या हातीं लागे. त्यावर हात फिरवीं, तेव्हा पोटाची चामडी हाताला लागे. येणेंप्रमाणे माझा पाठीचा कणा आणि पोटाची चामडी हीं एक झालीं होतीं. शौचाला किंवा लघवीला बसण्याचा प्रयत्न केला, तर मी तेथेच पडत असें. अंगावरून हात फिरवला तर माझे दुर्बळ झालेले लोम खाली पडत. त्या उपोषणाच्या योगाने माझी स्थिती तशी झाली.

“कित्येक श्रमण आणि ब्राह्मण मूग खाऊन राहतात, तीळ खाऊन राहतात किंवा तांदूळ खाऊन राहतात. या पदार्थांनी आत्मशुद्धि होते अशी त्यांची समजूत आहे. हे सारिपुता, मी एकच तीळ, एकच तांदूळ किंवा एकच मूग खाऊन राहत होतो. त्या वेळीं हे दाणे फार मोठे होते असें समजूं नकोस. आजकालच्या सारखेच हे दाणे होते. या उपोषणाने माझी स्थिती तशीच (वर वर्णिल्याप्रमाणे) होत असे.”

बुद्धघोषाचार्याचें म्हणणें की, भगवंताने ही तपश्चर्या एका पूर्वजन्मीं केली. त्या काळीं बोरें वगैरे पदार्थ आताच्या सारखेच होत असत, या मजकुरावरून बुद्धघोषाचार्याचें म्हणणें सयुक्तिक आहे असें दिसून येतें. बुद्धसमकालीं चालू असलेल्या भिन्न भिन्न तपश्चर्याचें निरर्थकत्व दाखवून

देण्यासाठी सुत्ताच्या कर्त्याने वरील मजकूर भगवंताच्या तोंडीं घातला आहे हें सांगणें नलगे.

टिपेंत दिलेल्या फरकाशिवाय (नि) सदराखाली आलेली तपश्चर्या निर्गथ (जैन साधु) करीत असत. आजलाही केस उपटण्याची, उपासतापास करण्याची वगैरे प्रथा त्यांच्यांत चालू आहे.

(इ) सदराखाली आलेली तपश्चर्या इतर पंथांचे श्रमण आणि ब्राह्मण करीत असत. त्यांतील बहुतेक प्रकार बुवा, बैरागी वगैरे लोकांत अद्यापि चालू आहेत.

मलमूत्र खाण्याची चाल

स्वतःचें मलमूत्र खाण्याची चाल अद्यापिही अघोरीसारख्या पंथांत चालू असल्याचें दिसून येतें. काशींत तेलंगस्वामी म्हणून एक प्रसिद्ध संन्यासी होऊन गेले. ते नागवे राहत. त्यांच्यासारखे नागवे फिरणारे दुसरेही पुष्कळ परमहंस काशीला होते. त्या वेळीं गोडविन् नावाचा (याला काशीचे लोक गोविंद साहेब म्हणत) मोठा लोकप्रिय कलेक्टर होता. हिंदु लोकांच्या चालीरीतींची त्याने सहानुभूतिपूर्वक माहिती करून घेतली; आणि या नंग्या बुवांनी लंगोटी लावून फिरावें म्हणून खालील युक्ति योजिली.

रस्त्यांत फिरणारा नंगा बुवा भेटल्याबरोबर पोलीस त्याला साहेबाकडे घेऊन जात. आणि साहेब त्याला विचारी, “तूं परमहंस आहेस का?” त्याने होय म्हणून सांगितल्याबरोबर त्याला तो आपलें अन्न खाण्यास सांगत असे. अर्थातच तें नंग्या बुवाला पसंत पडत नसे. तेव्हा गोविंद साहेब म्हणे, “परमहंस कसलाच भेद ठेवीत नसतो, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे; आणि तुमच्या मनांत तर भेदभाव आहे; तेव्हा तुम्ही नग्न हिंडतां कामा नये.” येणेंप्रमाणे पुष्कळशा नंग्या बुवांना त्याने लंगोटी लावण्यास भाग पाडलें.

असाच प्रसंग एकदा तेलंगस्वामीवर आला. पोलीस स्वामीला घेऊन कलेक्टर साहेबांच्या बंगल्यावर गेल्याचें वर्तमान समजतांच त्यांचे शिष्य व चाहाते मोठमोठे पंडित व इतर वजनदार लोक साहेबाच्या बंगल्यावर गेले. साहेबाने सर्वास बसवून घेऊन तेलंगस्वामीला प्रश्न केला, “तुम्ही परमहंस आहांत काय?” स्वामीकडून होय असें उत्तर मिळाल्यावर साहेबाने दुसरा प्रश्न केला, “माझ्याकडचें अन्न खाल काय?” त्यावर स्वामी म्हणाले, “तुम्ही माझें अन्न खाल काय?” “मी जरा परमहंस नाही, तरी कोणाचेंही अन्न खातों,” साहेबाने उत्तर केलें.

स्वामींनी तेथल्या तेथे आपल्या हातावर शौचविधि केला व हात पुढे करून स्वामी गोविंदसाहेबाला म्हणाले, “हें घ्या माझें अन्न. हें तुम्ही खाऊन दाखवा.” साहेब अत्यंत कंटाळला आणि संतापून म्हणाला, “हें काय माणसाने खाण्याजोगें अन्न आहे?” तेव्हा स्वामींनी तें पार

खाल्लें आणि हात चाटून साफसूफ केला! साहेबाने स्वामीला सोडून दिलें, इतकेंच नव्हे, पण पुन्हा त्याची चौकशी देखील केली नाही!

मी १९०२ साली काशीला असताना ही गोष्ट काशीच्या पंडितांनी मोठय आदराने सांगितलेली ऐकली आहे. आणि त्यापूर्वी ती तशाच आदरबुद्धीने 'काशीयात्रा' या पुस्तकांत लिहिलेली मी वाचली.

आधुनिक तपस्या

हेच तेलंगस्वामी भर थंडीच्या दिवसांत केवळ डोकें वर ठेवून गंगेत बसत; आणि भर उन्हाळ्यांत ज्या ठिकाणी चालल्याने पायाला फोड येई, त्या गंगेच्या वाळवंटात बसत.

लोखंडाच्या काट्यांची खाट बनवून त्याच्यावर निजणारे बैरागी पुष्कळांनी पाहिले असतील. १९०२ साली असा एक बैरागी काशींत बिंदुमाधवाच्या मंदिराजवळ राहत होता. लाकडाची लंगोटी घालून फिरणारे बुवाबैरागीही माझ्या पाहण्यांत आले आहेत.

श्रमणांचा तपश्चर्येविषयी आदर

वर दिलेल्या तपश्चर्येच्या प्रकारांपैकी शाक, शामाक व अरण्यांतील सहज मिळालेली फळेंमुळें खाऊन राहणें, हा प्रकार अरण्यांत राहणारे ऋषिमुनि आचरीत असत. ते वल्कलें नेसत आणि बहुतेक अग्निहोत्रही ठेवीत. परंतु हे जे नवीन श्रमणसंप्रदाय निघाले त्यांनी अग्निहोत्राला फाटा दिला आणि अरण्यांत राहणाऱ्या ऋषिमुनींच्या बऱ्याच तपश्चर्या घेऊन त्यांत चामड्याचे तुकडे वगैरे खाण्याच्या तपश्चर्याची भर घातली.

बुद्धाच्या वेळीं निर्ग्रंथांचा (जैनांचा) संप्रदाय जोमांत होता हें वर सांगितलेंच आहे. त्याशिवाय पूरणकाश्यप, मकखलि गोसाल, अजित केसकम्बल, पकुध कात्यायन आणि संजय बेलद्वपुत या पाच श्रमणनायकांचे श्रमणसंप्रदाय फार प्रसिद्ध होते. या लोकांच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार संक्षेपाने सातव्या प्रकरणांत केला आहे. त्यावरून असें दिसून येईल की, तत्त्वाविषयी त्यांचा फार मोठा मतभेद होता; तथापि दोन गोष्टींत त्यांची एकवाक्यता होती—

- (१) या सर्वांना यज्ञयाग पसंत नव्हते, आणि
- (२) तपश्चर्येविषयी थोड्याबहुत प्रमाणांत त्यांचा आदर होता.

श्रमणांचें प्रचारकार्य

या आणि इतर श्रमणांचें वजन लोकांवर फार होतें, हें वर सांगितलेंच आहे. हे श्रमण पूर्वेला चंपा (भागलपूर), पश्चिमेला कुरुंचा देश, उत्तरेला हिमालय आणि दक्षिणेला विंध्य, यांच्या मधल्या

प्रदेशांत पावसाळ्याचे चार महिने खेरीज करून बाकी आठ महिने सारखे फिरत आणि आपापल्या मतांचा लोकांना उपदेश करीत. त्यामुळे लोकांत यज्ञयागाविषयी अनादर आणि तपश्चर्येबद्दल आदर उत्पन्न झाला.

यज्ञयागांची व्याप्ति

परंतु राजे लोकांना युद्धांत जय मिळावा म्हणून यज्ञयाग करणे आवश्यक वाटत होते. यज्ञयाग चालू ठेवण्यासाठी कोसलांच्या पसेनदि राजाने उक्कट्टा नावाचा गाव पोक्खरसाति (पोष्करसादि) आणि सालवतिका गाव लोहिच्य (लोहित्य) ब्राह्मणाला, त्याचप्रमाणे मगध देशांत बिंबिसार राजाने चंपा सोणदंड ब्राह्मणाला व खाणुमत गाव कूटदन्त ब्राह्मणाला इनाम दिल्याचा दाखला दीघनिकायांत सापडतो. याशिवाय खुद्द पसेनदि राजा यज्ञयाग करीत होता असे कोसलसंयुक्तांतील नवव्या सुत्तावरून दिसून येते. पण या यज्ञयागांची व्याप्ति कोसलाचा पसेनदि आणि मगधाचा बिंबिसार यांच्या राज्यांपुरतीच होती. कारण मोठमोठाले यज्ञयाग करणे राजांना आणि इनामदार ब्राह्मणांनाच काय ते शक्य होते.

असले अवाढव्य यज्ञयाग करणे सामान्य जनतेच्या शक्तीपलीकडचे असल्यामुळे यज्ञयागांच्या लघु आवृत्त्या निघाल्या होत्या. अमुक तऱ्हेच्या लाकडाच्या अमुक तऱ्हेच्या दर्वीने, तुसाचा, कोंड्याचा, अमुक तऱ्हेच्या तांदळांचा, अमुक प्रकारच्या तुपाचा, अमुक प्रकारच्या तेलाचा, अमुक प्राण्यांच्या रक्ताचा होम केला असतां अमुकतमुक कार्यसिद्धि होते, असे सांगून ब्राह्मणलोक सामान्य जनतेला हे होम करावयास लावीत व काही श्रमण देखील यांत भाग घेत असत, असे दीघनिकायांतील मजकुरावरून दिसून येते.* (* दीघनिकाय-ब्रह्मजाल, सामाञ्जफल वगैरे सुते पहा.) कार्यसिद्धीसाठी हे लोक होम करीत असले, तरी त्यांची गणना धार्मिक विधीत करीत नसत असे वाटते. कारण, ते होम करणाऱ्या ब्राह्मणांना आणि श्रमणांना लोक फारसे मानीत नसत.

देवतांची पूजा

आजकाल हिंदु लोक जसे देवदेवता, यक्ष, पिशाच इत्यादिकांना मानतात व त्यांची समजूत करण्यासाठी बलिदान देतात, तसेच बुद्धसमकालचे हिंदु लोक देवतांना मानीत व बलिकर्म करीत. विशेष एवढाच होता की, संध्याच्या बऱ्याच दैवतांना पुजारी लागतात आणि ते बहुधा ब्राह्मण असतात. याशिवाय संध्याचीं दैवते जरी बुद्धसमकालच्या दैवतांप्रमाणेच काल्पनिक असलीं, तरी त्यांपैकी बहुतेकांचीं पुराणे होऊन बसली आहेत. हा प्रकार बुद्धसमकालीं नव्हता. वडासारख्या झाडावर, एखाद्या डोंगरावर किंवा वनांत महानुभाव देवता राहतात आणि त्यांना नवस केले असतां त्या पावतात, अशी लोकांची समजूत होती; आणि बकरे, कोंबडी वगैरे प्राण्यांचा बळी देऊन ते आपला नवस फेडीत असत. पलास जातकाच्या (नं ३०७) कथेवरून असे दिसते की, देवतांची पूजा

ब्राह्मण देखील करीत असत, पण त्यांनी त्या देवतांचा पुजारीपणा स्वतःची वृत्ति म्हणून बळकावल्याचा पुरावा कोठेच सापडत नाही. जसे आज दगडोबा म्हसोबाला किंवा जाखाई जोखाईला पुजारी ब्राह्मण नाहीत, तसे त्या वेळीं सर्वच देवतांना नव्हते. लोक नवस करीत आणि मध्यस्थीशिवाय आपल्या हातानेच बलिदान देत. सुजातेने वटवृक्षवासी देवतेला दुधाच्या खिरीचा नवस केला आणि शेवटीं त्या झाडाखाली बसलेल्या गोतम बोधिसत्त्वालाच तिने ती खीर दिली, ही कथा बौद्धवाङ्मयांत प्रसिद्ध आहे आणि बौद्ध चित्रकलेवर तिचा उत्तम परिणाम झाल्याचें दिसून येतें. तात्पर्य, या देवदेवतांच्या पूजेत पुजारी ब्राह्मणांची आवश्यकता नव्हती.

श्रमणांचा उत्कर्ष

या देवतांच्या मागे पुराणें आणि पुजारी नसल्यामुळे त्यांना आजकालचें धार्मिक स्वरूप आलें नव्हतें. सर्व दर्जाचे लोक आपल्यावरची आपत्ति टाळण्यासाठी, किंवा आपण केलेल्या नवसाला देवता पावली म्हणून, तिला बलिदान देत. पण हें कृत्य धार्मिक समजत नसत. ब्राह्मणांच्या यज्ञयागांना वेदांची आणि वैदिक वाङ्मयाची पुष्टि मिळाल्यामुळे त्यांची गणना धार्मिक कृत्यांत होत होती. पण हे यज्ञयाग फारच खर्चाचे असल्यामुळे, सामान्य जनतेच्या आवाक्याबाहेरचे होते. त्यांत शेंकडो गाईबैल मारण्यांत येत. शेतीला उपयोगी पडणारीं हीं जनावरें राजे आणि इतर प्रतिष्ठित लोकांना जबरदस्तीने हिरावून घ्यावीं लागल्यामुळे सामान्य जनतेला हे यज्ञयाग अत्यंत अप्रिय होत चालले होते. याच्या उलट श्रमणांना सामान्य लोक आदरातिथ्याने वागवीत, चातुर्मासांत झोपड्या वगैरे बांधून त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था करीत आणि त्यांचा उपदेश ऐकण्याला तत्पर असत. म्हणजे श्रमणसंघांची एकसारखी भरभराट होत चालली होती.

उपनिषत्कालीन ऋषि

सांप्रत अशी एक समजूत प्रचलित आहे की, वेदांपासून उपनिषदें आणि त्यांच्यापासून बौद्ध, जैन वगैरे धर्म निघाल्यामुळे ते देखील वैदिक धर्मच आहेत. बौद्धांची आणि जैनांची परंपरा वेद किंवा उपनिषदें यांपासून निघाली नसून ती वेदकालापूर्वी मध्यहिंदूस्थानांत अस्तित्वांत असलेल्या

ऋषिमुनींच्या परंपरेपासून निघाली हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल असा भरवसा वाटतो. तथापि उपनिषदांत वर्णिलेल्या ब्राह्मणांची बुद्धसमकालीं कशी स्थिति होती याचा थोडक्यांत विचार करणें अप्रस्तुत होणार नाही.

आरण्यकें आणि उपनिषदें बुद्धकालानंतर बऱ्याच वर्षांनी रचण्यांत आलीं हें मी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' या पुस्तकांत दाखवून दिलें आहे. (पृ० ४८-५० पहा.) परंतु बुद्धसमकाली

उपनिषदांत वर्णिलेल्या ब्राह्मणांसारखे काही ब्राह्मण आणि क्षत्रिय होते असें समजण्यास मुळीच हरकत नाही. पण त्यांपैकी बहुतेक होमहवनाचा धर्म सोडून शुद्ध श्रमण होत असत, असें जातकांतील पुष्कळशा गोष्टींवरून दिसून येतें. उदाहरणार्थ, नंगुडजातकाचा (नं. १४४) गोषवारा येथे देतो.

वाराणसींत ब्रह्मदत्त राज्य करीत असतां बोधिसत्त्व औदीच्या ब्राह्मणकुलांत जन्मला. त्याच्या जन्मदिवशीं आईबापांनी जाताग्नि ठेवला. आणि तो सोळा वर्षांचा झाल्यावर त्यांनी त्याला म्हटलें “बाबरे, तुझ्या जन्मदिवशीं हा अग्नि स्थापित केला आहे. जर तुला गृहस्थ होऊन राहावयाचें असेल, तर तीन वेदांचें अध्ययन कर; पण जर ब्रह्मलोकपरायण होण्याची इच्छा असेल, तर हा अग्नि घेऊन अरण्यांत जा आणि त्याच्या सेवेने ब्रह्मदेवाची आराधना करून ब्रह्मलोकपरायण हो.”

बोधिसत्त्वाला गृहस्थाश्रम नको होता. आपला जाताग्नि घेऊन तो अरण्यांत गेला आणि तेथे आश्रम बांधून त्या अग्नीची सेवा करीत राहिला. एके दिवशीं बोधिसत्त्वाला एका शेतकऱ्याने दक्षिणे-दाखल एक बैल दिला. त्याचा बळी देऊन अग्निभगवंताची पूजा करण्याचा बोधिसत्त्वाचा विचार होता. पण आश्रमांत मीठ शिल्लक नव्हतें. तें आणण्यासाठी तो गावांत गेला असतां, इकडे काही गुंड लोकांनी त्या बैलाला मारून अग्निहोत्रावर आपणाला पाहिजे तेवढें त्याचें मांस शिजवून खाल्लें व बाकीचें बरोबर नेलें.

ब्राह्मण मीठ घेऊन परत आला आणि पाहतो, तों बैलाचें कातडें, शेपूट आणि हाडें तेवढी शिल्लक होती. तो स्वतःशींच म्हणाला, ‘हा अग्निभगवान् याच्या बलीचेंच रक्षण करूं शकत नाही; मग माझें रक्षण कसें करील?’ असें म्हणून त्याने आपलें अग्निहोत्र पाण्यांत फेकून दिलें आणि ऋषिप्रव्रज्या घेतली.

बुद्धाचा उपदेश ऐकून उरुवेलकाश्यप, नदीकाश्यप आणि गयाकाश्यप या तिघां ब्राह्मणबंधूंनी आपलीं अग्निहोत्रें नदींत फेकून दिल्याची कथा बौद्धवाङ्मयांत प्रसिद्ध आहे.

उपनिषदृषि

काही ब्राह्मणांना अशा रीतीने उघडपणें श्रमणधर्म स्वीकारण्याचें धाडस नव्हतें. ते वैदिक यज्ञयाग आणि श्रमणांचें तत्त्वज्ञान यांच्या दरम्यान हेलकावे खात असत; अश्वमेधावर वगैरे रूपकें रचून त्यांतूनच आत्मतत्त्व काढण्याचा प्रयत्न करीत. उदाहरणार्थ, बृहदारण्यकोपनिषदाच्या पहिल्या अध्यायांतील दुसऱ्या ब्राह्मणाच्या आरंभी आलेली कथा पहा. तेथे ऋषि म्हणतो, “या जगांत उत्पत्तीच्या पूर्वी काही एक नव्हतें. मृत्यूने हें सर्व झाकलें होतें, तें कां तर खाण्याच्या इच्छेने. कारण, खाण्याच्या इच्छेलाच मृत्यू म्हणतात. त्याला आत्मवान् व्हावें असें वाटलें....मोठय यज्ञाने मी पुनरपि यजन करावें अशी तो मृत्यू कामना करता झाला. अशी कामना करून तो श्रांत झाला;

तप करूं लागला. त्या श्रांत व तपाने तस झालेल्या मृत्यूपासून यश व वीर्य उत्पन्न झालें. प्राण हें यश आणि हेंच वीर्य आहे. याप्रमाणे ते प्राण शरीर सोडून निघून गेले असतां तें प्रजापतीचें शरीर फुगलें. तथापि त्याचें मन त्या शरीरांत होतें. माझें हें शरीर मेध्य (यज्ञिय) व्हावें व त्यायोगें मी आत्मवान् (आत्मन्वी) व्हावें, अशी तो कामना करता झाला. ज्याअर्थी तें शरीर माझ्या वियोगाने यश आणि वीर्य यांनी विरहित होत चाललें, फुगलें, त्याअर्थी तो अश्व (फुगलेला) झाला. आणि ज्याअर्थी तें मेध्य झालें त्याअर्थी तेंच अश्वमेधाचें अश्वमेधत्व आहे. जो या अश्वाला याप्रमाणे जाणतो तोच अश्वमेधाला जाणतो.”

यांत अश्वमेधाच्या मिषाने तपश्चर्याप्रधान अहिंसाधर्म सांगण्याचा प्रयत्न दिसतो. खाण्याची इच्छा हाच मृत्यु. तो आत्मवान् झाला म्हणजे त्याला व्यक्तित्व आलें आणि क्रमशः त्याला यज्ञाची इच्छा उद्भवली. त्या इच्छेपासून यश आणि वीर्य हे दोन गुण निघाले, ते खरे प्राण होत. ते जर निघून गेले, तर शरीर मरून फुगल्यासारखे (अश्वयित) समजावें. आणि ते जाळून टाकण्याला योग्य आहे. हें तत्त्व हे जाणतो तोच अश्वमेध जाणतो.

छांदोग्य उपनिषदांत प्रवाहण जैवलि अरुणाच्या पुत्राला म्हणतो, “हे गौतमा, द्युलोक हाच अग्नि आहे. त्याची आदित्य हीच समिधा, किरण व धूम, दिवस ही ज्वाला, चन्द्रमा हे निखारे, आणि नक्षत्रें किटाळें (विस्फुलिंग) आहेत.” (छा. उ. ५।४)

यावरून असें दिसून येईल की, या ब्राह्मण ऋषींच्या मनावर श्रमण संस्कृतीचा पूर्ण पगडा बसला होता; पण व्यवहारांत तीं तत्त्वे उघड उघड प्रतिपादणें त्यांना इष्ट वाटत नव्हतें; आणि म्हणूनच अशा रूपकात्मक भाषेचा ते प्रयोग करीत.

उपनिषदेषि देखील जातिभेद मानीत नव्हते

पूर्वीचे ऋषिमुनि, श्रमण आणि उपनिषदेषि यांच्यामध्ये एका बाबतींत एकवाक्यता होती. ही बाब म्हटली म्हणजे जातिभेदाची होय. मातंग ऋषींची गोष्ट वर आलीच आहे. तिजवरून ऋषिमुनींत जातिभेद नव्हता हें स्पष्ट होतें. श्रमणसंघांत तर जातिभेदाला मुळीच थारा नव्हता आणि उपनिषदेषि देखील जातीला फारसे महत्त्व देत नसत हें खालील गोष्टीवरून दिसून येईल.

सत्यकाम आपली आई जबाला हिला म्हणाला, “आई, मी ब्रह्मचर्याचें आचरण करूं इच्छितों. (ब्रह्मज्ञान मिळवण्याची इच्छा करतो.) माझें गोत्र कोणतें हे सांग.” ती त्याला म्हणाली, “बाळ, हें मला माहित नाही. तरुणपणीं मी पुष्कळांपाशी राहिलें (बहवहं चरन्ती) आणि तूं जन्मलास. तेव्हा तुझें गोत्र मी जाणत नाही. माझें नाव जबाला आणि तुझें नाव सत्यकाम आहे. म्हणून तूं सत्यकाम जाबाल आहेस असें सांग.”

तो (सत्यकाम) हरिद्रुमत गौतमाला म्हणाला, “आपणापार्शीं ब्रह्मज्ञान शिकण्याच्या उद्देशाने मी आलों आहे.”

गौतम म्हणाला, “तुझें गोत्र कोणतें?”

सत्यकाम म्हणाला, “तें मला माहीत नाही. आईला मी विचारलें. पण ती मला म्हणाली की, तारुण्यांत पुष्कळ पुरुषांशीं संबंध आल्यामुळे आपणाला गोत्र माहीत नाही. तेव्हा तूं सत्यकाम जाबाल आहेस असें सांग.”

त्याला गौतम म्हणाला, “तूं सत्यापासून च्युत झाला नाहीस. अब्राह्मणाला हें शक्य नव्हे. म्हणून समिधा घेऊन ये. तुझें उपनयन करतो.” असें म्हणून या ऋषीने त्याचें उपनयन केलें. (छां. उ. ४।४).

गुसांच्या कारकीर्दीपासून जातिभेद बळावला

उपनिषदषि जरी जातिभेद पाळीत असत, तरी जातीपेक्षा सत्याला ते विशेष मान देत हें सत्यकामाच्या गोष्टीवरून सिद्ध होतें. परंतु त्याच उपनिषदांचा समन्वय करूं पाहणारे बादरायण व्यास आणि भाष्यकार शंकराचार्य जातिभेदाचें किती स्तोम माजवतात पहा:—

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । अ० १।३।३८

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति। वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्चप्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते। श्रवणप्रतिषेधस्तावत् ‘अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरणम्’ इति। ‘पयुह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्’ इति च। अत एवाध्ययनप्रतिषेधः। यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति, स कथमश्रुतमधीयीत। भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति। अत एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति ‘न शूद्राय मतिं दद्यात्’ इति। (ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्य अ० १।३।३८.)

“आणि म्हणूनच शूद्राला (ब्रह्मज्ञानाचा) अधिकार नाही. कारण, स्मृतीने त्याला वेद ऐकण्याचा व अध्ययन करण्याचा प्रतिषेध केला आहे. वेदश्रवणाचा प्रतिषेध, वेदाध्ययनाचा प्रतिषेध आणि त्याचें अर्थज्ञान व अनुष्ठान यांचा प्रतिषेध स्मृतीने शूद्राला केला आहे. श्रवणप्रतिषेध असा,

‘त्याने वेदवाक्य ऐकलें तर त्याचे कान लाखेने आणि शिशाने भरावे’. ‘शूद्र म्हणजे पाय असलेलें स्मशान होय. म्हणून शूद्राच्या जवळपास अध्ययन करूं नये.’ आणि म्हणूनच अध्ययनप्रतिषेध देखील होतो. कारण ज्याच्या जवळपास देखील अध्ययन करतां कामा नये, तो स्वतः श्रुतीचें अध्ययन कसे करील? आणि त्याने वेदोच्चारण केलें असतां त्याचा जिह्वाच्छेद करावा(वेदमंत्राचें) धारण केलें असता ठार मरावे (शरीरभेद करावा), असें सांगितलें आहे. यास्तव त्याने वेदाचें अर्थज्ञान आणि अनुष्ठान करूं नये, असें सिद्ध होतें. ‘शूद्राला मति देऊं नये.’”

शंकराचार्यांनी शूद्रांचा छळ करण्यासाठी घेतलेले आधार गौतमधर्मसूत्र इत्यादि गुप्त राजांच्या समकाली झालेल्या ग्रंथांतील आहेत. म्हणजे समुद्रगुप्तापासून (इ० स० च्या ४थ्या शतकापासून) तहत शंकराचार्यापर्यंत (इ० स० च्या ९व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत) आमच्या ब्राह्मण पूर्वजांचा शूद्रांना दाबून आपलें वर्चस्व कायम ठेवण्याचा प्रयत्न अव्याहत चालू होता असें दिसतें. धर्मसूत्रकार आणि शंकराचार्य यांच्यामध्ये फरक एवढाच की, सूत्रकारांच्या वेळीं मुसलमान लोकांनी या प्रदेशांत प्रवेश केला नव्हता आणि शंकराचार्यांच्या वेळीं सिंध देश मुसलमानांच्या ताब्यांत गेला असून तेथे मुसलमानी धर्माचा एकसारखा प्रसार होत होता. त्यांच्याकडून तरी आमच्या आचार्यांनी समानत्वाचा धडा शिकावयास पाहिजे होता. तसें न करतां हे आचार्य आपलें जातिभेदाचें घोडें तसेंच दामटीत राहिले. त्याचे परिणाम या हतभागी देशाला कसे भोगावे लागले, हें इतिहास सांगतच आहे.

स्त्री साध्वींचे संघ

तपस्वी ऋषिमुनींत किंवा वैदिक ऋषींत स्त्रियांचा समावेश झाला नव्हता. गार्गी वाचक्नवी सारख्या स्त्रिया ब्रह्मज्ञानाच्या चर्चेत भाग घेत होत्या.* (* बृ. उ० ३।६।१ इत्यादि.) परंतु त्यांचे स्वतंत्र संघ नव्हते. स्त्रियांचे स्वतंत्र संघ बुद्धकालापूर्वी एकदोन शतकें स्थापन झाले. त्यांपैकी सर्वांत जुना जैन साध्वींचा संघ होता, असें वाटतें. या जैन साध्वी वादविवादांत पटाईत होत्या, हें भद्रा कुंडलकेशा† (†बौद्धसंघाचा परिचय, पृ २१४-२१७ पहा). इत्यादिकांच्या गोष्टीवरून समजून येईल.

पूर्वीचे ऋषिमुनि जंगलांत राहत आणि गावांत क्वचितच संचार करीत. यास्तव त्यांना स्त्रियांचे संघ स्थापन करणें शक्य नव्हतें. परंतु श्रमण लोक वस्तीच्या आसपास राहत आणि त्या काळची परिस्थिति अनुकूल असल्यामुळे त्यांना स्त्रियांचे संघ स्थापता आले. बौद्ध आणि जैन वाङ्मय वाचलें असतां एक विशेष गोष्ट दिसून येते ती ही की, त्या काळीं स्त्रिया धार्मिक बाबतींत पुरुषांप्रमाणेच पुढारलेल्या होत्या. याचें कारण गणसत्ताक राज्यांत स्त्रियांना पूर्ण स्वातंत्र्य असे. बुद्ध

भगवंताने वज्जींना जे उन्नतीचे सात नियम घालून दिले, त्यांपैकी पाचवा, 'स्त्रियांचा मान राखला पाहिजे; विवाहित किंवा अविवाहित स्त्रीवर कोणत्याही प्रकारे बलात्कार होऊं देतां नये' हा आहे. आणि त्याला अनुसरून बुद्धाच्या मरणापर्यंत तरी वज्जी लोक वागत असत. वज्जींप्रमाणेच मल्लांच्या राज्यांत देखील बायकांचा मान ठेवण्यांत येत होता असें मानण्यास हरकत नाही. अंग, काशी, शाक्य, कोलिय इत्यादि गणसत्ताक राज्यांचे स्वातंत्र्य नष्ट झालें होतें, तरी अन्तर्गत व्यवस्था त्यांच्या हातांत असल्यामुळे त्यांच्या राज्यांत स्त्रीस्वातंत्र्याला फारसा धक्का पोचला नाही.

मगध आणि कोसल या देशांत एकसत्ताक राज्यपद्धति दृढमूल झाली असली, तरी त्या देशाच्या राजांना मूळच्या गणसत्ताक राज्यपद्धतीचें समूळ उन्मूलन करतां आलें नाहीं. बिंबिसार महाराजाने किंवा पसेनदि महाराजाने कोणत्याही स्त्रीला जबरदस्तीने आपल्या झनानखान्यांत आणल्याचा दाखला कोठेच सापडत नाही.

काही एकसत्ताक राज्यांत स्त्रियांचा मान

गणसत्ताक राज्यपद्धति लोकांच्या स्मृतिपथांतून जात चालली आणि एकसत्ताक राज्यपद्धति जसजशी प्रबल होत गेली, तसतसें स्त्रियांचें स्वातंत्र्य देखील संपुष्टांत येत चाललें. तथापि काही राजे स्त्रियांचा योग्य मान ठेवीत असें उन्मादयन्तीच्या (उम्मदंतीच्या) गोष्टीवरून दिसून येईल.* (* उम्मदंतीजातक नं. ५२७.)

बोधिसत्त्व शिवि राजकुलांत जन्मला. त्याला शिविकुमार असें व म्हणत. शिविराजाच्या सेनापतीचा पुत्र अभिपारक आणि शिविकुमार समवयस्क होते. तक्षशिलेला जाऊन त्या दोघांनी शास्त्राध्ययन केलें. बापाच्या मरणानंतर शिविकुमार राजा झाला. आणि सेनापतीच्या मरणानंतर त्याने अभिपारकाला सेनापति केलें. अभिपारकाने उन्मादयन्ती नावाच्या अत्यंत सुस्वरूप श्रेष्ठिकन्येशीं लग्न केलें. राजा नगरप्रदक्षिणेला निघाला असतां खिडकींत उभी असलेल्या उन्मादयन्तीची व त्याची दृष्टादृष्ट झाली. राजा तिच्यावर मोहित होऊन उन्मत झाला व राजवाड्यांत जाऊन बिछान्यावर पडून राहिला. अभिपारकाला हें वर्तमान समजलें, तेव्हा राजाजवळ जाऊन आपल्या बायकोचा स्वीकार करून उन्मतपणा सोडून देण्याबद्दल राजाची याने प्रार्थना केली. त्यामुळे राजा शुद्धीवर येऊन म्हणाला, “हा शिवींचा धर्म नव्हे. मी शिवींचा पुढारी आहे. आणि शिवींचा धर्म अनुपालन करणें माझें कर्तव्य आहे; म्हणून माझ्या चित्तविकाराला वश होणें मला योग्य नव्हे.”

ही कथा विस्तृत आणि रोचक आहे. तिचें सार तेवढें येथे दिलें आहे. ही रचणाराच्या वेळीं गणसत्ताक राज्यपद्धति पार नष्ट झाली होती असें दिसतें. तथापि शिवींसारख्या गणसत्ताक राजांचे स्त्रियांविषयींचें कर्तव्य त्याला पूर्णपणें माहीत होतें; आणि ते सर्वसत्ताधारी राजांनी लक्षांत ठेवावें असा त्याचा हेतु होता. शिविकुमाराच्या भाषणाच्या शेवटीं त्याने ही गाथा घातली आहे -

नेता पिता उगगतो रट्टपालो
धम्मं शिवीनं अपचायमानो ।
सो धम्ममेवानुविचिन्तयन्तो
तस्मा सके चित्तवसे न वत्ते॥

“मी शिवींचा नेता, पिता आणि राष्ट्रपालक पुढारी आहे म्हणून शिवींच्या कर्तव्याला मान

देऊन आणि शिवींच्या धर्माचा नीट विचार करून माझ्या स्वतःच्या चित्तविकाराला मी वश होणार नाही.'

बालविवाहाची प्रथा

या गोष्टीचा परिणाम बौद्ध राजांवर तरी चांगलाच झाला असला पाहिजे. पण त्यामुळे दुसरीच एक वाईट चाल निघाली असावी. ब्रह्मदेशांतील राजे विवाहित स्त्रीला आपल्या झनानखान्यांत ठेवीत नसत; जरी विवाहित स्त्रीच्या पतीने आपल्या बायकोशी काडीमोड करून तिला राजाच्या हवाली करण्याचें कबूल केलें तरी हा मोठा अधर्म समजत असत. पण अविवाहित स्त्रीला तिच्या आईबापांच्या संमतीशिवाय खुशाल उचलून घेऊन जात. राजा आपल्या मुलीला जबरदस्तीने नेईल या भयाने आईबाप मुलीचे लग्न लहानपणींच करून त्यांच्या गळ्यांत मंगळसूत्र बांधीत. ही लग्नं साफ खोटी असत. मुली नवऱ्याच्या घरी जात नसत, एवढेंच नव्हे, तर पहिला नवरा सोडून वाटेल त्या नवऱ्याशी लग्न लावण्यास त्यांना पूर्ण मुभा असे. केवळ राजांच्या जुलमापासून मुलींचे रक्षण करण्याचा हा उपाय होता. हिंदुस्थानांत बालविवाहाची दृढमूल झालेली चाल अशाच परिस्थितींतून निघाली की काय हें सांगतां येणें शक्य नाही. पण ही चाल बुद्धसमकाली सार्वत्रिक झाली नव्हती आणि एकसत्ताक राज्यपद्धति बळकट झाल्यावर ती धार्मिक होऊन बसली, याबद्दल शंका नाही. हिंदुस्थानांत गणसत्ताक राज्यपद्धतीचा विकास झाला असता, तर बालविवाहाला मुळीच थारा मिळाला नसता, हें सांगावयालाच नको.

चार प्रकारचे श्रमणब्राह्मण

बुद्धकालापर्यंत चार प्रकारचे श्रमणब्राह्मण झाले, याच्यावर एक रूपक व त्याचें स्पष्टीकरण मज्झिमनिकायांतील निवापसुत्तांत सापडतें. त्याचा सारांश असा:—

बुद्ध भगवान् श्रावस्ती येथे अनाथपिंडिकाच्या आरामांत राहत असतां भिक्षूंना उद्देशून म्हणाला, “भिक्षुहो, कुरण लावणारा मनुष्य तें मृगांच्या कल्याणासाठी लावीत नसतो. या कुरणांतील गवत खाऊन मृग प्रमत्त व्हावेत व सर्वस्वी आपल्या ताब्यांत यावेत, असा त्याचा हेतु असतो.

“(१) भिक्षुहो, अशा एका कुरणामध्ये मृग शिरले आणि ते यथास्थित गवत खाऊन प्रमत्त झाल्यामुळे त्या कुरण लावणार्या मनुष्याच्या ताब्यांत गेले. (२) तें पाहून दुसऱ्या काही मृगांनी असा विचार केला की, या कुरणांत शिरणें अतिशय अनिष्ट आहे. तें कुरण सोडून देऊन ते ओसाड अरण्यांत गेले. उन्हाळ्याचे दिवस आल्यावर तेथे त्यांना चारापाणी मिळेनासें झालें. आणि त्यामुळे त्यांच्या शरीरांत बळ राहिलें नाही. उदरपीडने त्रस्त होऊन ते त्या कुरणांत शिरले आणि प्रमत्तपणें चारापाण्याचा उपभोग घेऊ लागल्यामुळे त्या मनुष्याच्या ताब्यांत गेले. (३) तिसऱ्या काही मृगांनी

हे दोन्ही मार्ग सोडून देऊन कुराणाच्या जवळच्या जंगलाचा आश्रय धरला व मोठ्या सावधगिरीने ते कुरणांतील गवत खाऊं लागले. बराच काळपर्यंत कुराणाच्या मालकाला तें समजलें नाहीं. काही काळाने त्याने त्या मृगांचें आश्रयस्थान शोधून काढलें आणि त्या जागेभोवती जाळीं पसरून त्या मृगांना हस्तगत केलें. (४) पण चौथे मृग फार हुशार होते. त्यांनी कुरणापासून दूर अंतरावर गहन अरण्यांत वस्ती केली; आणि तेथून ते कुरणांतील चारापाण्याचा सावधगिरीने उपभोग घेऊं लागले. त्यांच्या आश्रयस्थानाचा पत्ता कुराणाच्या मालकाला लागला नाहीं.

“भिक्षुहो, मी हें रूपक केलें आहे. कुरण लावणारा मनुष्य दुसरा कोणी नसून मार आहे. (१) ज्या श्रमणब्राह्मणांनी विषयसुखामध्येच आनंद मानला, ते पहिले मृग होत. (२) विषयसुखाच्या भयाने ज्यांनी अरण्यवास पत्करला आणि जे सर्व जगापासून वेगळे झाले, ते दुसरे मृग. (३) जे श्रमणब्राह्मण विषयांचा उपयोग मोठ्या सावधगिरीने घेऊन ‘जग हें शाश्वत आहे की अशाश्वत आहे, आत्मा अमर आहे की नाशवंत आहे’ इत्यादि प्रश्नाविषयी वादविवाद करतात व आपला वेळ फुकट घालवतात, ते तिसरे मृग. (४) परंतु जे असल्या वादविवादांत न पडतां आपले अंतःकरण निष्कलंक ठेवण्याविषयी काळजी घेतात, ते चौथे मृग होत.”

या सुतांत सांगितलेले पहिले श्रमण ब्राह्मण म्हटले म्हणजे यज्ञयागांत व सोमरसपानांत धर्मसर्वस्व समजणारे वैदिक ब्राह्मण होत. वैदिक हिंसेला आणि सोमपानाला कंटाळून जे अरण्यांत शिरले, आणि तेथील कंदमूलांवर निर्वाह करूं लागले, ते ऋषिमुनि दुसऱ्या प्रकारचे श्रमण ब्राह्मण समजावेत. अरण्यांत फळंमुळें मिळेनाशीं झालीं, किंवा खारट अगर आंबट पदार्थ खाण्याची इच्छा झाली, म्हणजे ते लोक गावांत येत आणि प्रपंचाच्या जाळ्यांत फसत. याचें एक उदाहरण वर (पृ० ५४-५५) दिलेंच आहे. ऋषिमुनींचा फळांमुळांवर निर्वाह करण्याचा मार्ग सोडून ज्यांनी भिन्न भिन्न श्रमणसंप्रदाय स्थापन केले, ते तिसऱ्या प्रकारचे श्रमणब्राह्मण होत. हे परिव्राजक गहन जंगलांत न जाता लोकवसतीच्या आश्रयाने रहात आणि लोकांकडून मिळालेल्या अन्नवस्त्राचा मोठ्या सावधगिरीने उपभोग घेत. पण ते ‘आत्मा आहे किंवा नाहीं’ इत्यादि वादांत गढून जात. त्यामुळे त्यांची आत्मशुद्धि न होतां ते माराच्या जाळ्यांत सापडत. बुद्धाने हे सर्व निरर्थक वाद सोडून देऊन अध्यात्मशुद्धीचा मार्ग शोधून काढला. त्याच्या भिक्षूंची चौथ्या श्रमणब्राह्मणांत गणना केली आहे. इतर श्रमणब्राह्मणांच्या आणि बुद्धाच्या आत्मवादांत कसा फरक होता, याचें स्पष्टीकरण सातव्या प्रकरणांत करण्यांत येईल. येथे एवढेंच सांगावयाचें आहे की, या चार प्रकारच्या श्रमणब्राह्मणांत उपनिषद्दृष्टीचा मुळीच समावेश होत नाहीं; आणि यावरून, उपनिषदांपासून बौद्धधर्म निघाला, ही कल्पना निराधार ठरते.

प्रकरण चवथें

गोतम बोधिसत्त्व

गोतमाची जन्मतिथि

गोतमाच्या जन्मतिथीसंबंधाने अर्वाचीन पंडितांत बराच मतभेद आढळतो. दिवाण बहादूर स्वामिकन्न् पिल्ले यांच्या मते बुद्धाचें परिनिर्वाण ख्रिस्तापूर्वी ४७८ व्या वर्षी झालें. इतर काही पंडितांचें म्हणणें की, तें ख्रिस्तापूर्वी ४८६-८७ व्या वर्षी घडलें. पण आजकाल लागलेल्या नवीन शोधावरून महावंस आणि दीपवंस यांत दिलेली बुद्धपरिनिर्वाणाची तिथिच योग्य ठरते.* (* The Early History of India by V. A. Smith (Oxford 1924) p. 49-50) या ग्रंथांवरून बुद्धाचें परिनिर्वाण ख्रिस्तापूर्वी ५४३ व्या वर्षी झालं, असें सिद्ध होतें; आणि बुद्धपरिनिर्वाणाची ही तिथि गृहीत धरली, तर बुद्धाचा जन्म ख्रिस्तापूर्वी ६२३ व्या वर्षी झाला असें म्हणावें लागतें.

बोधिसत्त्व

गोतमाच्या जन्मापासून बुद्धत्वापर्यंत त्याला बोधिसत्त्व म्हणण्याची वहिवाट फार प्राचीन आहे. पालि वाङ्मयांत सगळ्यांत प्राचीन जो सुत्तनिपात त्यांत म्हटलें आहे की,

सो बोधिसत्तो रतनवरो अतुल्यो।

मनुस्सलोके हितसुखताय जातो।

सक्यानं गामे जनपदे लुम्बिनेय्ये।

श्रेष्ठ रत्नाप्रमाणे अतुलनीय असा तो बोधिसत्त्व लुम्बिनी जनपदांत शाक्यांच्या गावीं मानवांच्या हितसुखासाठी जन्मला.

बोधि म्हणजे मनुष्याच्या उद्धाराचें ज्ञान, आणि त्यासाठी प्रयत्न करणारा जो प्राणी (सत्त्व) तो बोधिसत्त्व होय. आरंभी गोतमाच्या जन्मापासून त्याला संबोधिज्ञान होईपर्यंत हें विशेषण लावीत असावे. होतां होतां त्याने त्या जन्मापूर्वी दुसरे अनेक जन्म घेतले, अशी कल्पना प्रचलित झाली; आणि त्या पूर्व जन्मांत देखील त्याला बोधिसत्त्व हें विशेषण लावण्यांत येऊ लागलें. त्याच्या पूर्वजन्मींच्या कथांचा संग्रह जातकांत केला आहे; त्या गोष्टींमध्ये जें कोणी मुख्य पात्र असेल, त्याला बोधिसत्त्व ही संज्ञा लावून तो पूर्वजन्मींचा गोतमच होता असें म्हटलें आहे. ज्या कथेंत योग्य पात्र सापडलें नाही, तेथे बोधिसत्त्वाला कथेशीं विशेष संबंध नसलेल्या एखाद्या वनदेवतेचें किंवा एखाद्या व्यक्तीचें स्वरूप देऊन कसा तरी संबंध जुळवून आणला आहे. अस्तु: येथे गोतमाच्या जन्मापासून बुद्धत्वापर्यंत त्याला बोधिसत्त्व या नावाने संबोधावयाचें आहे; त्याच्या पूर्वजन्माशीं या विशेषणाचा काही संबंध नाही, असें समजावें.

बोधिसत्त्वाचें कुल

बोधिसत्त्वाच्या कुळाची आणि बाळपणाची माहिती त्रिपिटकांत फार थोडी सापडते. ती प्रसंगवशात् उपदेशिलेल्या सुत्तांत आली असून तिचा आणि अठ्ठकथांत सापडणाऱ्या माहितीचा कधी कधी मुळीच मेळ बसत नाही. यास्तव, या परस्परविरोधी माहितीची नीट छाननी करून त्यांतून

काय निष्पन्न होतें तें पाहणें योग्य आहे.

मज्झिमनिकायाच्या चूळदुक्खखण्ण सुत्ताच्या अट्ठकथेंत गोतमाच्या कुटुंबाची माहिती सापडते ती अशी:—

“शुद्धोदन, शुक्लोदन, शाक्योदन, धोतोदन आणि अमितोदन हे पाच भाऊ. अमितदेवी त्यांची बहीण. तिष्यस्थविर तिचा मुलगा. तथागत आणि नंद शुद्धोदनाचे मुलगे. महानाम आणि अनुरुद्ध शुक्लोदनाचे, आणि आनन्दस्थविर अमितोदनाचा मुलगा. तो भगवंतापेक्षा लहान, आणि महानाम मोठा.”

येथे दिलेल्या अनुक्रमाप्रमाणें अमितोदन शेवटला भाऊ दिसतो व त्याचा मुलगा आनंद भगवंतापेक्षा वयाने लहान होता, हें ठीकच आहे. परंतु मनोरथपूरणी अट्ठकथेंत अनुरुद्धासंबंधाने लिहिताना ‘अमितोदनसक्कस गेहे पटिसंधिं गण्हि’ (अमितोदन शाक्याच्या घरीं जन्मला) असें म्हटलें आहे! एकाच बुद्धघोषाचार्याने लिहिलेल्या या दोन अट्ठकथांत असा विरोध दिसतो. पहिल्या अट्ठकथेंत आनंद अमितोदनाचा मुलगा होता असें म्हणतो; आणि दुसऱ्या अट्ठकथेंत अनुरुद्ध त्याचा मुलगा म्हणतो. तेव्हा शुक्लोदन इत्यादि नावे देखील काल्पनिक आहेत की काय असा संशय येतो.

बोधिसत्त्वाचें जन्मस्थान

सुत्तनिपाताच्या वर दिलेल्या अवतरणांत बुद्धाचा जन्म लुम्बिनी जनपदांत झाला असें आहे. आजला देखील या ठिकाणाला लुम्बिनीदेवी असें म्हणतात आणि त्या ठिकाणीं जो जमिनींत गाडून गेलेला अशोकाचा शिलास्तंभ सापडला. त्याच्यावरील लेखांत “लुंमिनिगामे उबालिके कते” हें वाक्य आहे. अर्थात् बोधिसत्त्वाचा जन्म लुम्बिनी गावांत झाला, असें पूर्णपणें सिद्ध होतें.

दुसऱ्या अनेक सुत्तांतून महानाम शाक्य कपिलवस्तूचा राहणारा होता अशा अर्थाचा उल्लेख सापडतो. पण शुद्धोदन कपिलवस्तूंत होता असा महावग्गांत तेवढा उल्लेख आहे. लुम्बिनीग्राम आणि कपिलवस्तु यांच्यामध्ये १४।१५ मैलांचे अंतर होतें. तेव्हा शुद्धोदन कधी कधी लुम्बिनी गावाच्या आपल्या जमीनदारींत राहत होता व तेथेच बोधिसत्त्व जन्मला असें म्हणावें लागेल. पण खाली दिलेल्या अंगुत्तरनिकायाच्या तिकनिपातांतील १२४ व्या सुत्तावरून या विधानालाही बळकट बाधा येते.

कालामाचा आश्रम

एके समयीं भगवान् कोसल देशांत प्रवास करीत करीत कपिलवस्तूला आला. तो आल्याचें वर्तमान ऐकून महानाम शाक्याने त्याची भेट घेतली. तेव्हा महानामाला त्याने आपणाला एक रात्र

राहण्यासाठी जागा पाहण्यास सांगितलें. परंतु भगवंताला राहण्यासाठी योग्य जागा महानामाला कोठेच सापडली नाही परत येऊन तो भगवंताला म्हणाला, “भदन्त, आपणासाठी योग्य जागा मला सापडत नाही. आपला पूर्वीचा सत्त्वचारी भरण्डु कालाम याच्या आश्रमांत आपण एक रात्र रहा.” भगवंताने महानामाला तेथे आसन तयार करावयास सांगितलें व तो त्या रात्री त्या आश्रमांत राहिला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी महानाम भगवंताच्या भेटीला गेला. तेव्हा भगवान् त्याला म्हणाला, “या लोकीं, हे महानाम, तीन प्रकारचे धर्मगुरु आहेत. पहिला कामोपभोगांचा समतिक्रम (त्याग) दाखवितो, पण रूपांचा आणि वेदनांचा समतिक्रम दाखवीत नाही. दुसरा कामोपभोगांचा व रूपांचा समतिक्रम दाखवितो. पण वेदनांचा समतिक्रम दाखवीत नाही. तिसरा ह्या तिहींचाही समतिक्रम दाखवितो. ह्या धर्मगुरूंचे ध्येय एक आहे की भिन्न आहे?”

त्यावर भरण्डु कालाम म्हणाला, “हे महानाम, या सर्वांचे ध्येय एकच आहे असें म्हण.” पण भगवान म्हणाला, “महानामा, त्यांचे ध्येय भिन्न आहे असें म्हण.” दुसऱ्यांदा व तिसऱ्यांदाही भरण्डूने त्यांचे एकच ध्येय असें म्हणण्यास सांगितलें; व भगवंताने त्यांचीं ध्येयें भिन्न आहेत असें म्हणण्यास सांगितलें. महानामासारख्या प्रभावशाली शाक्यासमोर श्रमण गोतमाने आपला उपमर्द केला असें वाटून भरण्डु कालाम जो कपिलवस्तूहून चालता झाला, तो कधीही परत आला नाही.

भरण्डु-कालाम-सुतावरून होणारा उलगडा

या सुताचे समग्र भाषांतर येथे दिले आहे. त्यावरून बुद्धचरित्रांतील दोन तीन गोष्टींचा चांगला उलगडा होतो. त्यांत पहिली ही की, बुद्ध झाल्यानंतर भगवान गोतम मोठ्या भिक्षुसंघासह कपिलवस्तूला आला नाही; आणि त्याचा शाक्यांनी बहुमान केला नाही. तो एकाकी आला; आणि त्याच्यासाठी योग्य जागा शोधण्याला महानामाला मोठा त्रास पडला. शुद्धोदन राजाने जर बोधिसत्त्वासाठी तीन प्रासाद बांधले होते, तर त्यांपैकी एक खाली करून बुद्धाला कां देण्यांत आला नाही? शाक्यांचे कपिलवस्तूमध्ये एक संस्थागार (म्हणजे नगर-मंदिर) असल्याचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं सापडतो. बुद्धाच्या उतार वयांत शाक्यांनी हें संस्थागार पुनः बांधलें, आणि त्यांत प्रथमतः बुद्धाला भिक्षुसंघासह एक रात्र राहावयास विनंती करून धर्मोपदेश करावयास लावलें.* (* सळायतन संयुक्त आसीविसवग्ग, सुत्त ६ पहा.) पण वरच्या प्रसंगीं बुद्धाला त्या संस्थागारांत राहण्यास मिळालें नाही. म्हणजे बुद्ध शाक्यांपैकी एक सामान्य तरुण असून त्याची कपिलवस्तूंत

फारशी महती नव्हती असे दिसतें.

दुसरी गोष्ट ही की, गोतमाने गृहत्याग करण्यापूर्वी कपिलवस्तूमध्ये हा कालामाचा आश्रम अस्तित्वांत होता. कालामांचा धर्म जाणण्यासाठी त्याला मगधांच्या राजगृहापर्यंत प्रवास करण्याची मुळीच आवश्यकता नव्हती. कालामाचें तत्त्वज्ञान तो कपिलवस्तूमध्ये शिकला, हें या सुतावरूनच सिद्ध होतें.

तिसरी गोष्ट ही की, महानाम शाक्य बुद्धाचा चुलतभाऊ असता तर त्याची व्यवस्था त्याने भरण्डु कालामाच्या आश्रमांत न करतां आपल्या घराशेजारीं कोठे तरी प्रशस्त जागीं केली असती. श्रमण गृहस्थाच्या घरीं तीन दिवसांच्यापेक्षा जास्त राहत नसत. येथे तर एका रात्रीपुरतीच राहण्याची व्यवस्था पाहिजे होती; आणि ते देखील महानामाला आपल्या घरी किंवा आपल्या अतिथिगृहांत करतां आली नाही. एक तर महानामाचें घर अगदीच लहान असावें, किंवा बुद्धाला एक रात्र आश्रय देण्याचें त्याला कारण वाटलें नसावें.

या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां असें वाटतें की, महानाम शाक्य आणि भगवान् बुद्ध यांचा फार निकट संबंध नव्हता; आणि शुद्धोदन शाक्य तर कपिलवस्तूहून चौदा मैलांच्या अंतरावर राहत होता. त्याचा आणि कपिलवस्तूचा फार थोडा संबंध असावा. शाक्यांची सभा भरली, तरच तो कपिलवस्तूला जात असावा.

भद्विय राजाची कथा

महापदानसुतांत शुद्धोदनाला राजा म्हटलें असून त्याची राजधानी कपिलवस्तु होती असें म्हटलें आहे. परंतु विनयपिटकांतील चुल्लवग्गांत जी भद्वियाची कथा आली आहे, तिचा या विधानाशीं पूर्णपणें विरोध येतो.

अनुरुद्धाचा थोरला भाऊ महानाम पित्याच्या मरणानंतर घरची सर्व व्यवस्था पाहत असे. अनुरुद्धाला प्रपंचाची माहिती मुळीच नव्हती. बुद्ध भगवंताची सर्वत्र प्रसिद्धि झाल्यावर थोर थोर शाक्य कुळांतील तरुण भिक्षु होऊन त्याच्या संघांत प्रवेश करूं लागले. हें पाहून महानाम अनुरुद्धाला म्हणाला, “आमच्या कुळांतून एकही भिक्षु झाला नाही, तेव्हा तूं तरी भिक्षु हो, किंवा मी तरी भिक्षु होतो.” अनुरुद्ध म्हणाला, “मला हें काम झेपणार नाही; तुम्हीच भिक्षु व्हा.”

महानामाने ही गोष्ट कबूल केली व धाकट्या भावाला तो प्रपंचाची माहिती करून देऊं लागला. तो म्हणाला, प्रथमतः शेत नांगरलें पाहिजे. नंतर पेरणी केली पाहिजे. त्यानंतर त्याला कालव्याचें पाणी द्यावें लागतें. पाणी बाहेर काढून त्याची खुरपणी करतात. आणि तें पिकलें म्हणजे कापणी करावी लागते.”

अनुरुद्ध म्हणाला, “ही खटपट फारच मोठी दिसते. घरचा व्यवहार तुम्हीच सांभाळा. मी भिक्षु होतो.” पण या कामीं त्याला आपल्या आईची संमति मिळेना. आणि तो तर हट्ट धरून

बसला, तेव्हा ती म्हणाली, “शाक्यांचा राजा भद्दिय जर तुझ्याबरोबर भिक्षु होत असेल, तर मी तुला भिक्षु होण्यास परवानगी देते.”

भद्दिय राजा अनुरुद्धाचा मित्र होता. पण तो राज्यपद सोडून भिक्षु होणार नाही, असें अनुरुद्धाच्या आईला वाटले आणि म्हणूनच तिने ही अट घातली. अनुरुद्ध आपल्या मित्राजवळ जाऊन त्यालाही भिक्षु होण्यास आग्रह करू लागला. तेव्हा भद्दिय म्हणाला, “तू सात वर्षे थांब मग आपण भिक्षु होऊ.” पण इतकी वर्षे अनुरुद्ध वाट पाहण्याला तयार नव्हता. सहा वर्षे, पाच वर्षे, चार, तीन, दोन, एक वर्ष, सात महिने, असें करतां करतां भद्दिय सात दिवसांनी अनुरुद्धाबरोबर जाण्यास कबूल झाला. आणि सात दिवसांनंतर भद्दिय, अनुरुद्ध, आनंद, भगु, किम्बिल व देवदत्त हे सहा शाक्यपुत्र आणि त्यांच्याबरोबर उपालि नावाचा न्हावी असे सात असामी चतुरंगिनी सेना सज्ज करून त्या सेनेसह कपिलवस्तूपासून दूर अंतरावर गेले; व तेथून सैन्य मागे फिरवून त्यांनी शाक्य देशाची सीमा उल्लंघिली. त्या वेळीं भगवान् मल्लांच्या अनुप्रिय नावाच्या गावी राहत होता. तेथे जाऊन या सात आसामींनी प्रव्रज्या घेतली.

भद्दियाच्या कथेवरून निघणारा निष्कर्ष

बुद्ध भगवंताची कीर्ति ऐकून पुष्कळ शाक्य कुमार भिक्षु होऊ लागले; आणि तोंपर्यंत शाक्यांच्या गादीवर भद्दिय राजा होता. मग शुद्धोदन राजा झाला कधी? शाक्यांच्या राजाला सगळे शाक्य एकत्रित होऊन निवडीत असत, किंवा त्याची नेमणूक कोसल महाराजाकडून होत असे, हें सांगता येत नाही. शाक्यांनी जर त्याची निवड केली म्हणावी, तर त्यांना त्याच्यापेक्षा वडील महानाम शाक्यासारखा एखादा शाक्य सहज निवडतां आला असता. याशिवाय अंगुत्तरनिकायाच्या पहिल्या निपातांत, उच्च कुलांत जन्मलेल्या माझ्या भिक्षुश्रावकांत कालिगोधेचा पुत्र भद्दिय श्रेष्ठ आहे, असें बुद्धवचन सापडते. केवळ उच्च कुळांत जन्मल्याने शाक्यांसारखे गणराजे भद्दियाला आपला राजा करतील हें संभवनीय दिसत नाही. कोसल देशाच्या पसेनदि राजाकडूनच त्याची नेमणूक झाली असावी, हें विशेष ग्राह्य दिसते. काही झालें तरी शुद्धोदन कधीही शाक्यांचा राजा झाला नाही, असें म्हणावें लागते.

शाक्यांचा मुख्य धंदा शेती

त्रिपिटक वाङ्मयांत मिळणाऱ्या माहितीची अशोकाच्या लुम्बिनीदेवी येथील शिलालेखाच्या आधारें छाननी केली असतां असें दिसून येतें की, शुद्धोदन शाक्यांपैकी एक असून लुम्बिनी गावांत राहत होता, आणि तेथेच बोधिसत्त्व जन्मला. वर दिलेल्या महानामाच्या आणि अनुरुद्धाच्या संवादावरून सिद्ध होतें की, शाक्यांचा मुख्य धंदा शेतीचा होता. महानामासारखे शाक्य जसे स्वतः

शेती करीत; तसाच शुद्धोदन शाक्यही करीत होता. जातकाच्या निदानकथेंत शुद्धोदनाला महाराजा बनवून त्याच्या शेतीचें वर्णन केलें आहे, तें येणेंप्रमाणे:—

“एके दिवशीं राजाच्या पेरणीचा समारंभ (वप्पमंगलं) होता. त्या दिवशीं सगळें शहर देवांच्या विमानांप्रमाणें शृंगारीत असत. सर्व दास आणि कामगार नवीन वस्त्रें नेसून आणि गंधमालादिकांनी भूषित होऊन राजवाड्यांत एकत्र होत. राजाच्या शेतीवर एक हजार नांगरांचा उपयोग होत असे. त्या दिवशीं सातशें नव्याण्णव नांगराच्या दोऱ्या, बैल आणि बैलांचीं वेसणें रुप्याने मढविलेलीं असत; आणि राजाचा नांगर वगैरे शंभर नंबरी सोन्याने मढविलेलीं असत....

....राजा सोन्याने मढविलेला नांगर धरी, आणि रुप्याने मढविलेले सातशें नव्याण्णव नांगर अमात्य धरीत. बाकीचे (२००) इतर लोक घेत व सर्वजण मिळून शेत नांगरीत. राजा सरळ इकडून तिकडे नांगर फिरवीत असे.”

या कथेंत पराचा कावळा झाला असला, तरी एवढें तथ्य आहे की, शुद्धोदन स्वतः शेती करीत होता. आजकाल महाराष्ट्रांत आणि गुजराथेंत जसे वतनदार पाटील स्वतः शेती करतात आणि मजुरांकडूनही करवून घेतात, त्यांच्यासारखेच शाक्य होते. फरक एवढाच की, आजकालच्या पाटलांना राजकीय अधिकार फार थोडे आहेत आणि शाक्यांना ते बरेच होते. आपल्या जमिनींतील कुळांचा आणि मजुरांचा न्याय ते स्वतः करीत, व आपल्या देशाची अन्तर्गत व्यवस्था संस्थागारांत एकत्र जमून पाहत असत. परस्परांमध्ये काही तंटा बखेडा उपस्थित झाला, तर त्याचा निकाल ते स्वतःच देत. मात्र कोणाला हद्दपार करावयाचें असलें, किंवा फाशी द्यावयाचें असलें, तर त्यासाठी त्यांना कोसल राजाची परवानगी घ्यावी लागत असे, असें चूळसच्चकसुतांतील खालील संवादावरून दिसून येईल:—

“भगवान् म्हणतो, ‘हे अग्निवेस्सन, पसेनदि कोसलसारख्या किंवा मगधांच्या अजातशत्रूसारख्या मूर्धावसिक्त राजाला आपल्या प्रजेपैकी एखाद्या अपराध्याला देहांतशिक्षा देण्याचा, दंड करण्याचा किंवा हद्दपार करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे की नाही?’

“सच्चक, ‘भो गोतम, वज्जी आणि मल्ल या गणराजांना देखील आपल्या राज्यांतील अपराध्याला फाशी देण्याचा, दंड करण्याचा किंवा हद्दपार करण्याचा अधिकार आहे; तर मग पसेनदि कोसल राजाला किंवा अजातशत्रूला हा अधिकार आहे हें सांगावयास नको.”

या संवादावरून जाणतां येईल की, गणराज्यांपैकी वज्जीचें आणि मल्लांचें तेवढें पूर्ण स्वातंत्र्य कायम होतें; आणि शाक्य, कोलिय, काशी अंग इत्यादि गणराजांना अपराध्याला देहान्त शासन देण्याचा, तसाच मोठा दंड करण्याचा किंवा हद्दपार करण्याचा अधिकार राहिला नव्हता. त्यासाठी शाक्य, कोलिय व काशी या गणराजांना कोसल राजाची व अंग गणराजांना मगधराजाची परवानगी घ्यावी लागत असे.

मायादेवीची माहिती

बोधिसत्त्वाच्या आईची माहिती फारच थोडी मिळते. तिचें नाव मायादेवी होतें, यांत शंका नाही. पण शुद्धोदनाचें लग्न कोणत्या वयांत झालें, आणि मायादेवी बोधिसत्त्वाला कोणत्या वयांत प्रसवली, इत्यादि गोष्टींची माहिती कोठेच सापडत नाही. अपदान ग्रंथांत महाप्रजापती गोतमीचें एक अपदान आहे. त्यांत ती म्हणते—

पच्छिमे च भवे दानि जाता देवदहे पुरे।

पिता अञ्जनसक्को मे माता मम सुलक्खणा॥

ततो कपिलवत्थुस्मिं सुद्धोदनघरं गता।

‘आणि ह्या शेवटल्या जन्मीं मी देवदह नगरांत जन्मलें. माझा पिता अञ्जन शाक्य, आणि माझी माता सुलक्षणा. नंतर (वयांत आल्यावर) मी कपिलवस्तूला शुद्धोदनाच्या घरीं गेलें (म्हणजे शुद्धोदनाबरोबर माझें लग्न झालें).’

या गोतमीच्या म्हणण्यांत कितपत तथ्य आहे हें सांगतां येत नाही. ‘कपिलवस्तूला शुद्धोदनाच्या घरीं गेलें’ हें म्हणणें वर दिलेल्या विवेचनाशीं जुळत नाही.* (* कारण भरण्डूच्या कथेवरून शुद्धोदन कपिलवस्तूंत राहत नव्हता असें ठरतें.) पण ज्या अर्थी अञ्जनशाक्याची आणि सुलक्षणेची ही मुलगी होती, ह्या म्हणण्याला बाध येईल असा मजकूर कोठेच सापडला नाही, त्या अर्थी ती व तिची वडील बहीण मायादेवी अञ्जनशाक्याच्या मुली होत्या व त्या दोघींचीही लग्नं शुद्धोदनाबरोबर झालीं, असें म्हणण्यास हरकत नाही. पण तीं लग्नं एकदम झालीं की कालान्तराने झालीं हें समजण्यास मार्ग नाही.

बोधिसत्त्व जन्मल्यावर सातव्या दिवशीं मायादेवी परलोकवासी झाली, ही गोष्ट बौद्धवाङ्मयांत सुप्रसिद्ध आहे. त्यानंतर बोधिसत्त्वाची हयगय होऊ लागल्याकारणाने शुद्धोदनाने मायादेवीच्याच धाकट्या बहिणीशीं लग्न केलें असावें हें विशेष संभवनीय दिसतें. एवढें खरें की, गोतमीने बोधिसत्त्वाचे लालनपालन आईप्रमाणें अत्यंत प्रेमाने केलें. त्याला खऱ्या आईची कधीच वाण भासली नसावी.

बोधिसत्त्वाचा जन्म

“मायादेवी दहा महिन्यांची गरोदर होती. तेव्हा तिने माहेरीं जाण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. शुद्धोदन राजाने तिची इच्छा जाणून कपिलवस्तूपासून देवदह नगरापर्यंत सर्व मार्ग साफसूफ करून ध्वजपताकादिकांनी शृंगारला, आणि तिची सोन्याच्या पालखींतून मोठ्या लवाजम्यासह माहेरीं रवानगी केली. तिकडे जात असतां वाटेंत लुम्बिनीवनांत ती एका शालवृक्षाखाली प्रसूत झाली.” हा

जातकाच्या निदानकथेंतील वर्णनाचा सारांश. शुद्धोदन राजा जर एक सामान्य जमीनदार होता तर तो एवढा सगळा मार्ग शृंगारुं शकेल हें संभवनीयच नाही. दुसरें हें की, दंश मास पूर्ण झाल्यावर गरोदर स्त्रीला कोणीही माहेरी पाठवणार नाहीत. तेव्हा या गोष्टीत फारच अल्प तथ्य आहे असें दिसतें.

महापदानसुतांत बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांत प्रवेश करतो तिथपासून जन्मल्यानंतर सात दिवसांचा होईपर्यंत एकंदरीत सोळा लोकोत्तर विशेष (धम्मता) घडून येतात, असें वर्णिलें आहे. त्यांपैकी (९) बोधिसत्त्वाची आई दहा महिने पूर्ण झाल्यावरच प्रसूत होते, (१०) ती उभी असतांना प्रसूत होते आणि (८) बोधिसत्त्व जन्मल्यावर सात दिवसांनी मरण पावते, हे तीन लोकोत्तर विशेष गोतम बोधिसत्त्वाच्या आयुष्यांतून घेतले असावेत. बाकीचे सर्व काल्पनिक असून हळूहळू त्यांचाही प्रवेश गोतमाच्या चरित्रांत झाला असें दिसतें. सारांश, बोधिसत्त्वाची माता उभी असतांना प्रसूत झाली आणि त्याच्या जन्मानंतर सात दिवसांनी निवर्तली असें गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही. जातकाच्या निदानकथेंत ती शालवृक्षाखाली प्रसूत झाली, आणि ललितविस्तरांत प्लक्ष वृक्षाखाली झाली असें वर्णन आहे. लुम्बिनी गावांत शुद्धोदनाच्या घरी बाहेर बगीच्यांत फिरत असतां ती प्रसूत झाली, मग ती शालवृक्षाखाली असो किंवा लक्षवृक्षाखाली असो. मात्र उभी असतांना प्रसूत झाली, एवढेंच ह्या वर्णनांत तथ्य आहे, असें समजावें.

बोधिसत्त्वाचें भविष्य

“बोधिसत्त्व जन्मल्यानंतर त्याला मातेसह घरीं आणून शुद्धोदनाने मोठमोठ्या पंडित ब्राह्मणांकडून त्याचें भविष्य वर्तविलें. पंडितांनी त्याची बत्तीस लक्षणे पाहून हा एकतर चक्रवर्ती राजा होणार, किंवा सम्यक् संबुद्ध होणार असें भविष्य सांगितलें.” अशा अर्थाचीं विस्तृत वर्णनें जातकाच्या निदानकथेंत, ललितविस्तरांत आणि बुद्धचरितकाव्यांत आलीं आहेत. त्या कालीं या लक्षणांवर लोकांचा फार भरवसा होता यांत शंका नाही. त्रिपिटक वाङ्मयांत त्यांचा अनेक ठिकाणीं सविस्तर उल्लेख आला आहे. पोक्खरसाति ब्राह्मणाने तरुण अम्बष्ठाला बुद्धाच्या शरीरावर हीं लक्षणे आहेत की नाहीत हें पाहण्यासाठी पाठविलें. त्याने तीस लक्षणे स्पष्ट पाहिलीं; पण त्याला दोन दिसेनात. बुद्धाने अद्भुत चमत्कार करून तीं त्याला दाखविलीं.*(* दीघनिकाय, अम्बड्सुत्त) अशा रीतीने बुद्धचरित्राशीं या लक्षणांचा जिकडे तिकडे संबंध दाखविला आहे. बुद्धाची थोरवी गाण्याचा हा भक्तजनांचा प्रयत्न असल्यामुळे त्यांत विशेष तथ्य आहे असें समजण्याची आवश्यकता नाही. तथापि बोधिसत्त्वाच्या जन्मानंतर असित ऋषीने येऊन त्याचें भविष्य वर्तविलें, ही कथा फार प्राचीन दिसते. तिचें वर्णन सुतनिपातांतील नालकसुत्ताच्या प्रस्तावनेंत सापडतें. त्याचा गोषवारा येथे देतों.

“चांगलीं वस्त्रें नेसून व इंद्राचा सत्कार करून देव आपलीं उपवस्त्रें आकाशांत फेकून उत्सव करीत होते. त्यांना असित ऋषीने पाहिलें आणि हा उत्सव कशासाठी आहे असें विचारलें. लुम्बिनीग्रामांत शाक्यकुलांत बोधिसत्त्वाचा जन्म झाला आहे व त्यामुळे आपण उत्सव करीत आहोंत, असें त्या देवांनी असिताला सांगितलें, तें ऐकून असित ऋषि नम्रपणें शुद्धोदनाच्या घरीं आला; आणि त्याने कुमाराला पाहण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. शाक्यांनी बोधिसत्त्वाला असितासमोर आणलें, तेव्हा त्याची लक्षणसंपन्नता पाहून ‘हा मनुष्य प्राण्यांत सर्वश्रेष्ठ आहे’, असे उद्गार असिताच्या तोंडून निघाले. पण आपलें आयुष्य थोडें राहिलें आहे, हें लक्षांत आल्याने असित ऋषीच्या डोळ्यांतून आसवें गळूं लागलीं. तें पाहून, कुमाराच्या जिवाला कांही धोका आहे की काय, असा शाक्यांनी प्रश्न केला तेव्हा असिताने, ‘हा कुमार पुढे संबुद्ध होणार आहे, परंतु माझे आयुष्य थोडेंच अवशिष्ट राहिलें असल्यामुळे मला त्याचा धर्म श्रवण करण्याची संधि मिळणार नाही, म्हणून वाईट वाटतें,’ असें सांगून शाक्यांचें समाधान केलें. आणि त्यांना आनंदित करून असित ऋषि तेथून निघून गेला.”

बोधिसत्त्वाचें नाव

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः।

गौतमश्चार्कबंधुश्च मायादेवीसुतश्च सः॥

अमरकोशांत हीं बोधिसत्त्वाचीं सहा नावे दिलीं आहेत. त्यांपैकी शाक्यसिंह, शौद्धोदनि आणि मायादेवीसुत हीं तीन विशेषणें व अर्कबंधु हें त्याच्या गोत्राचें नाव आहे. बाकी सर्वार्थसिद्ध आणि गौतम या दोन नावांपैकी त्याचें खरें नाव कोणतें? किंवा हीं दोन्हीही त्याचीं नावें होतीं की काय? असा प्रश्न उपस्थित होतो.

त्रिपिटक वाङ्मयांत बोधिसत्त्वाचें सर्वार्थसिद्ध नाव होतें, असा उल्लेख कोठेच सापडला नाही. जातकच्या निदानकर्तृत तेवढें सिद्धत्थ (सिद्धार्थ) हें त्याचे नाव आले आहे. पण तें देखील ललितविस्तरावरून घेतलें असावें. त्या ग्रंथांत म्हटलें आहे की,---

‘अस्य हि जातमात्रेण मम सर्वार्थाः संसिद्धाः। यन्नवहमस्य सर्वार्थसिद्ध इति नाम कुर्याम्। ततो राजा बोधिसत्त्वं महता सत्कारेण सत्कृत्य सर्वार्थसिद्धोऽयं कुमारो नाम्ना भवतु इति नामास्याकार्षीत्॥’

सर्वार्थसिद्ध हेंच नाव अमरकोशांत दिलें आहे. पण ललितविस्तरांत बोधिसत्त्वाला वारंवार सिद्धार्थकुमार असेंही म्हटलें आहे. आणि त्याचेंच ‘सिद्धत्थ’ हें पालि रूपान्तर. सर्वार्थसिद्ध याचें पालि रूपान्तर सब्बत्थसिद्ध असें झालें असतें; आणि तें चमत्कारिक दिसत असल्यामुळे जातकअट्ठकथाकाराने सिद्धत्थ हेंच नाव वापरलें असावें. अर्थात् सर्वार्थसिद्ध किंवा सिद्धार्थ हीं दोन्ही नावें ललितविस्तरकाराच्या अथवा तशाच एखद्या बुद्धभक्त कवीच्या कल्पनेंतून निघालीं असलीं

पाहिजेत.

बोधिसत्त्वाचें खरें नाव गोतम होतें यांत शंका नाही. थेरीगाथेंत महाप्रजापती गोतमीच्या ज्या गाथा आहेत त्यांपैकी एक ही—

बहूनं वत अत्थाय माया जनयि गोतमं।

ब्याधिमरणतुन्नानं दुक्खक्खन्धं व्यपानुदि॥

‘पुष्कळांच्या कल्याणासाठी मायेने गोतमाला जन्म दिला. व्याधि आणि मरण ह्यांनी पीडित झालेल्या जनांचा दुःखराशित्याने नष्ट केला.’

परंतु महापदानसुत्तांत बुद्धाला ‘गोतमो गोतेन’ असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें अपदानग्रंथांत अनेक ठिकाणी ‘गोतमो नाम नामेन’ आणि ‘गोतमो नाम गोतेन’ असे दोन प्रकारचे उल्लेख सापडतात. त्यावरून बोधिसत्त्वाचें नाव आणि गोत्र एकच होतें की काय असा संशय येतो. पण सुत्तनिपातांतील खालील गाथांवरून तो दूर होण्याजोगा आहे.

उजुं जानपदो राजा हिमवन्तस्स पस्सतो।

धनविरियेन संपन्नो कोसलेसु निकेतिनो॥

आदिच्चा नाम गोतेन साकिया नाम जातिया।

तम्हा कुला पब्बजितोऽम्हि राज न कामे अभिपत्थयं॥

(पब्बज्जासुत्त, गा० १८-१९).

(बोधिसत्त्व बिंबिसार राजाला म्हणतो) – ‘हे राजा, येथून सरळ हिमालयाच्या पायथ्याशीं एक धनाने आणि शौर्याने संपन्न असा प्रदेश आहे. कोसल राष्ट्रांत त्याचा समावेश होतो. तेथल्या लोकांचे गोत्र आदित्य असून त्यांना शाक्य म्हणतात. त्या कुळांतून मी परिव्राजक झालों, तो, हे राजा, कामोपभोगांच्या इच्छेने नव्हे.’

या गाथांत शाक्यांचें गोत्र आदित्य होतें असें म्हटलें आहे. एकाच काळीं आदित्य आणि गोतम हीं दोन गोत्रें असणें शक्य दिसत नाही. सुत्तनिपात प्राचीनतम असल्यामुळे आदित्य हेंच शाक्यांचें खरें गोत्र असावें. वर दिलेल्या अमरकोशाच्या श्लोकांत अर्कबंधु हें जें बुद्धाचें नाव, तें त्याचें गोत्रनाव आहे असें समजलें पाहिजे. कारण तें ‘आदिच्चा नाम गोतेन’ या वाक्याशीं चांगले जुळतें. बोधिसत्त्वाचें खरें नाव गोतम होतें व तो बुद्धपदाला पावल्यावर त्याच नावाने प्रसिद्धीला आला. ‘समणो खलु भो गोतमो सक्यकुलापब्बजितो’ अशा प्रकारचे उल्लेख सुत्तपिटकांत किती तरी ठिकाणी आहेत.

बोधिसत्त्वाचें समाधिप्रेम

“वर निर्दिष्ट केलेल्या शुद्धोदन राजाच्या कृषिसमारंभाच्या वेळीं बालपणीं बोधिसत्त्वाला नेण्यांत आलें होतें, आणि त्याच्या दायांनी त्याला एका जंबुवृक्षाखाली बिछान्यावर निजविलें. सिद्धार्थकुमार निजला आहे, असें पाहून दाया कृषिसमारंभ पाहावयास गेल्या. इतक्यांत बोधिसत्त्व उठून आसनमांडी ठोकून ध्यानस्थ बसला. बऱ्याच वेळाने दाया येऊन पाहतात, तों इतर वृक्षांची छाया उलटली होती. पण या जंबुवृक्षाची पूर्वीप्रमाणेच राहिली! हा अद्भुत चमत्कार पाहून शुद्धोदन राजाने बोधिसत्त्वाला नमस्कार केला.” जातकांतील दंतकथेचें हें सार आहे. बोधिसत्त्वाच्या आयुष्यांतील या महत्त्वाच्या गोष्टीला अशा प्रकारें अद्भुत चमत्काराचें स्वरूप दिल्यामुळे तिच्यांत काहीच अर्थ राहिला नाही. खरी गोष्ट अशी दिसते की, बोधिसत्त्व बापाबरोबर शेतावर जाऊन नांगरणीचें वगैरे काम करी आणि सुटीच्या वेळी एका जम्बुवृक्षाखाली ध्यानरथ बसत असे.

मज्झिमनिकायांतील महासच्चकसुतांत बुद्ध भगवान सच्चकाला उद्देशून म्हणतो—

“मला आठवतें की, माझ्या पित्याच्या शेतावर गेलों असतां जम्बुवृक्षाच्या शीतल छायेखाली बसून कामोपभोगांपासून आणि अकुशल विचारांपासून विमुक्त होऊन सवितर्क, सविचार आणि विवेकापासून उत्पन्न होणारें प्रीतिसुख ज्यांत आहे असें प्रथमध्यान मी संपादन करीत होतों. हाच तर बोधाचा खरा मार्ग नसेल ना? त्या माझें विज्ञान स्मृतीला अनुसरले आणि हाच तो बोधाचा मार्ग असावा असें मला वाटलें हे अग्निवेस्सन, मी माझ्याशींच म्हणालों, ‘जें सुख कामोपभोगांपासून आणि अकुशल विचारांपासून अलिप्त आहे, त्या सुखाला मी कां भितों? नंतर मी विचार केला की, त्या सुखाला मी भितां कामा नये. परंतु तें सुख अशा (देहदंडाने झालेल्या) दुर्बल शरीराने प्राप्त करून घेतां येणें शक्य नाही; म्हणून पुनः पुरेंसें अन्न खाणें योग्य आहे.”

बोधिसत्त्वाने सात वर्षे देहदंडन चालविल्यानंतर त्याला बापाच्या शेतींतील जम्बुवृक्षाखाली बसून मिळणाऱ्या प्रथमध्यानाची एकाएकी आठवण झाली, आणि तोच मार्ग तत्त्वबोधाचा असला पाहिजे असें गृहीत धरून त्याने देहदंडन सोडून दिलें, आणि आहार सेवन करण्यास आरंभ केला.

परंतु बोधिसत्त्व लहानपणींचे हें ध्यान कोणाकडून शिकला? किंवा तें त्याला आपोआपच प्राप्त झालें? जातकडुकथाकाराने ललितविस्तरकाराने किंवा बुद्धचरित्रकाराने हें ध्यान अत्यंत बालपणीं बुद्धाला प्राप्त झालें असें वर्णिले असल्यामुळे, तें त्याला आपोआपच मिळालें, व तो एक अद्भुत चमत्कार होता असें म्हणावें लागतें. पण वर दिलेल्या भरण्डुकालामसुताचा विचार केला असतां ह्या अद्भुत चमत्काराचा सहज उलगडा होतो. कालामाचा आश्रम कपिलवस्तूमध्ये होता. म्हणजे शाक्य लोकांत त्याचा संप्रदाय जाणणारे पुष्कळ होतें, असें म्हटलें पाहिजे. पुढे जी कालामाची हकीगत येणार आहे तिजवरून दिसून येईल की, कालाम ध्यानमार्गी असून तो समाधीच्या सात पायऱ्या शिकवीत होता. त्यांपैकी पहिली पायरी जें प्रथमध्यान तें बोधिसत्त्वाला घरीं असताच प्राप्त झालें असलें तर त्यांत अद्भुत चमत्कार कोणता? काही चमत्कार असला तर तो

एवढाच की लहानपणी शेती करताना देखील बोधिसत्त्वाची वृत्ति धार्मिक असून तो वेळोवेळीं ध्यानसमाधीचा अभ्यास करीत होता.

बोधिसत्त्वाच्या समाधीचा विषय

बोधिसत्त्वाच्या ध्यानाचा विषय कोणता, हें सांगणें सोपें नाही. प्रथमध्यान ज्यावर साधतें, असे एकंदरीत सव्वीस विषय* (* बुद्धघोषाचार्यांच्या आणि अभिधर्माच्या मतें पंचवीस विषय. पण उपेक्षेवर देखील प्रथमध्यान साध्य होतें, असें गृहीत धरलें तर सव्वीस विषय. समाधिमार्ग, पृ. ६८-६९ पाहा.) आहेत. त्यांपैकी बोधिसत्त्वाच्या ध्यानाचा विषय कोणता हें नक्की सांगतां येणें जरी कठीण आहे, तरी मैत्री, करुणा, मुदिता आणि उपेक्षा या चार विषयांपैकी एखाद्या विषयावर तो ध्यान करीत असावा, असें अनुमान अप्रस्तुत होणार नाही. कां की, तें त्याच्या प्रेमळ स्वभावाला अनुसरून होतें. आणि त्याला एक दुसरा आधार सापडतो तो असा –

“बुद्ध भगवान् कोलिय देशांत हरिद्रवसन नावाच्या कोलियांच्या शहराजवळ राहत असतां काही भिक्षु सकाळच्या प्रहरीं भिक्षाटण करण्यापूर्वी इतर परिव्राजकांच्या आरामांत गेले. तेव्हा ते परिव्राजक त्यांना म्हणाले, ‘आम्ही आमच्या श्रावकांना उपदेश करतो की मित्रहो, चित्ताचे उपक्लेश आणि चित्ताला दुर्बल करणारीं जीं पाच नीवरणें आहेत, † († समाधिमार्ग, पृ. ३१-३५ पहा.) तीं सोडून तुम्ही मैत्रीसहगत चित्ताने एक दिशा भरून टाका, दुसरी, तिसरी व चौथी भरून टाका. त्याचप्रमाणें वर खाली व चोहोबाजूला सर्व जगत् विपुल, श्रेष्ठ, निस्सीम, अवैर व द्वेषरहित मैत्रीसहगत चित्ताने भरून टाका, करुणासहगतचित्तानेमुदितासहगतचित्ताने.....उपेक्षासहगतचित्ताने भरून टाका. श्रमण गोतम देखील असाच उपदेश करतो. मग त्याच्या आणि आमच्या उपदेशांत फरक कोणता?’ ” (बोज्झंगसंयुक्त, वग्ग ६, सुत्त ४)

शाक्य आणि कोलिय शेजारीं असून त्यांचा निकट संबंध होता, आणि कधी कधी रोहिणी नदीच्या पाण्यासंबंधाने त्यांच्यांत भांडणें उपस्थित होत, असा उल्लेख जातकअडकथेंत आणि इतर अडकथांतून पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. त्या कोलियांच्या राज्यांत अन्य पंथांतील परिव्राजक बौद्ध संघांतील भिक्षुंना वरील प्रश्न विचारतात. हे परिव्राजक तेथे बऱ्याच वर्षांपासून राहत असले पाहिजेत. त्यांचा आश्रम बुद्धाने धर्मोपदेश करण्याला सुरवात केल्यानंतर स्थापन झाला नाही; तो पूर्वीपासूनच तेथे होता हें खास. आणि हे परिव्राजक मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा ह्या चार ब्रह्मविहारांची पावना करावी, असा उपदेश करीत.* (* ह्या ब्रह्मविहाराचे स्पष्टीकरण समाधिमार्गाच्या पाचव्या प्रकरणांत केले आहे.) तेव्हा ते कालामाच्याच पंथांतील होते, असें समजण्याला हरकत कोणती? निदान हे ब्रह्मविहार बोधिसत्त्वाला तरुणपणींच माहीत होते, आणि तो त्यांजवर ध्यान करून प्रथमध्यान संपादीत असे, या विधानाला बाधा येत नाही.

बोधिसत्त्वाच्या गृहत्यागाला कारण कोणतें?

त्यानंतरचा महत्त्वाचा प्रसंग म्हटला म्हणजे बोधिसत्त्व आपल्या प्रासादांतून उद्यानभूमीकडे जातो, हा होय. शुद्धोदन महाराजाने त्याच्या वाटेत कोणी म्हातारा, व्याधित किंवा मृत मनुष्य येऊ नये असा बंदोबस्त केला असताही देवता एक निर्मित म्हातारा त्याच्या निदर्शनाला आणतात; आणि बोधिसत्त्व विरक्त होऊन परत आपल्या प्रासादांत जातो. दुसऱ्या खेपेला व्याधित, तिसऱ्या खेपेला मृत आणि चौथ्या खेपेला देवता त्याला एक परिव्राजक दाखवितात; त्यामुळे तो पूर्ण विरक्त होऊन व गृहत्याग करून तत्त्वबोधाचा मार्ग शोधून काढण्याला प्रवृत्त होतो. ह्या प्रसंगाची रसभरित वर्णनें ललितविस्तरादिक ग्रंथांत सापडतात. तीं सर्वथैव ग्राह्य नाहीत असें म्हणावें लागतें. जर बोधिसत्त्व बापाबरोबर किंवा एकटाच शेतावर जाऊन काम करीत होता, आणि आडार कालामाच्या आश्रमांत जाऊन त्याचें तत्त्वज्ञान शिकत होता, तर त्याने म्हातारा, व्याधित आणि मृत मनुष्य पाहिला नाही हें संभवेत कसें?

शेवटच्या दिवशीं बोधिसत्त्व उद्यानांत गेला असतां “देवतांनी एक उत्तम परिव्राजक निर्माण करून त्याच्या निदर्शनाला आणला. तेव्हा बोधिसत्त्वाने सारथ्याला प्रश्न केला, ‘हा कोण आहे बरें?’ जरी त्या वेळीं-बोधिसत्त्व बुद्ध झाला नसल्या कारणाने-परिव्राजक किंवा परिव्राजकाचे गुण सारथ्याला माहीत नव्हते तरी देवतांच्या प्रभावाने तो म्हणाला, ‘हा परिव्राजक आहे’; आणि त्याने प्रव्रज्येचे गुण वर्णिले,” असें जातकअट्ठकथाकारांचें म्हणणें. पण जर कपिलवस्तूमध्ये आणि शाक्यांच्या शेजारच्या राज्यांत परिव्राजकांचे आश्रम होते, तर बोधिसत्त्वाला किंवा त्याच्या सारथ्याला परिव्राजकांची मुळीच माहिती नसावी, हें आश्चर्य नव्हे काय?

अंगुत्तरनिकायाच्या चतुक्कनिपातांत (सुत्त नं. १९५) वप्प शाक्याची गोष्ट आली आहे. तो निर्ग्रथ (जैन) श्रावक होता. एकदा त्याचा व महामोग्गल्लानाचा संवाद चालला असतां बुद्ध भगवान तेथे आला, आणि त्याने वप्पाला उपदेश केला. तेव्हा वप्प म्हणाला, “निर्ग्रथाच्या (जैन साधूंच्या) उपासनेपासून मला काही फायदा झाला नाही. आता मी भगवंताचा उपासक होतो.” अट्ठकथाकार वप्प भगवंताचा चुलता होता असें म्हणतो. हें म्हणणें महादुक्खकखन्धसुताच्या अट्ठकथेशीं जुळत नाही. काहीही असो, वप्प नावाचा एक वयोवृद्ध शाक्य जैन होता यांत शंका नाही. म्हणजे बोधिसत्त्वाच्या जन्मापूर्वीच शाक्य देशांत जैन धर्माचा प्रसार झाला होता. तेव्हा बोधिसत्त्वाला परिव्राजकांची माहिती नव्हती हें मुळीच संभवत नाही.

मग ह्या सर्व अद्भुत गोष्टी बोधिसत्त्वाच्या चरित्रांत आल्या कोठून? महापदानसुतांतून.* (*अपदान (सं० अवदान) म्हणजे सच्चरित्र. थोरांच्या सच्चरित्राचा ज्या सुतांत संग्रह आहे तें महापदानसुत. यांत पूर्वयुगीन सहा व ह्या युगांतील गौतमबुद्ध मिळून सात बुद्धांचीं चरित्रें आरंभी संक्षेपाने देऊन मग विपस्सीबुद्धाचें चरित्र विस्ताराने वर्णिले आहे. तो एक नमूना असून त्याप्रमाणें इतर बुद्धांचीं चरित्रें वर्णावीं, असें अट्ठकथाकार म्हणतात. ह्या वर्णनांतील बहुतेक भाग हें सुत

रचण्यापूर्वी किंवा नंतर गोतमबुद्धाच्या चरित्रांत दाखल करण्यांत आले, आणि ते खुद्द त्रिपिटकांत भिन्न भिन्न स्थळीं सापडतात. उद्यानदर्शनाचा भाग मात्र त्रिपिटकांत नाही. तो जातकद्वयकाराने उचलला. त्यापूर्वी ललितविस्तरांत व बुद्धचरितकाव्यांत ह्या कथेचा समावेश करण्यांत आला.

गोतम बोधिसत्त्वासाठी तीन प्रासाद बांधण्यांत आले होते, ही गोष्ट मी ऐतिहासिक समजत होतो. परंतु ती देखील काल्पनिक असावी. कारण शुद्धोदनासारखा स्वतः अंगमेहनत करणारा लहानसा जमीनदार आपल्या मुलासाठी तीन प्रासाद बांधील हें संभवत नाही.

‘दीघनिकाय’ भाग दुसरा, भाषांतरकार परलोकवासी चिंतामण वैजनाथ राजवाडे, (प्रकाशक, ग्रंथसंपादक व प्रकाशक मंडळी, नं० ३८० ठाकुरद्वार रोड, मुंबई नं. २) या ग्रंथाच्या आरंभीच महापदानसुताचे मराठी भाषांतर आले आहे. तें जिज्ञासु वाचकांनी अवश्य वाचावें).

वृद्ध मनुष्याला पाहिल्यावर बोधिसत्त्वाने सारथ्याला प्रश्न कसा केला, यासंबंधी जातकद्वयकार म्हणतो, “महापदाने आगतनयेन पुच्छित्वा” (महापदानसुतांत आलेल्या कथेला अनुसरून प्रश्न विचारून). म्हणजे या सर्व अद्भुत कथा महापदानसुतावरून घेतल्या आहेत असें म्हणावें लागतें.

तर मग बोधिसत्त्वाच्या गृहत्यागाला कारण काय झालें असावें! याचें उत्तर अत्तदण्डसुतांत स्वतः बुद्ध भगवानच देत आहे.

अत्तदण्डा भयं जातं, जनं पस्सथ मेधकं।

संवेगं कित्तयिस्सामि यथा संविजितं मया ॥१॥

फन्दमानं पजं दिस्वा मच्छे अप्पोदके यथा।

अञ्जमञ्जेहि व्यारुद्धे दिस्वा मं भयमाविसि ॥२॥

समन्तमसरो लोको, दिसा सब्बा समेरिता ।

इच्छं भवनमत्तनो नाद्वसासिं अनोसितं।

ओसाने त्वेव व्यारुद्धे दिस्वा मे आरती अहु ॥३॥

(१) शस्त्रधारण भयावह वाटलें (त्यामुळे) ही जनता कशी भांडते पहा! मला संवेग (वैराग्य) कसा उत्पन्न झाला हें सांगतों. (२) अपुऱ्या पाण्यांत मासे जसे तडफडतात, त्याप्रमाणें परस्परांशीं विरोध करून तडफडणाऱ्या प्रजेकडे पाहून माझ्या अन्तःकरणांत भय शिरलें. (३) चारी बाजूंना जग असार दिसू लागलें, सर्व दिशा कंपित होत आहेत असें वाटलें आणि त्यांत आश्रयाची जागा शोधीत असतां निर्भयस्थान सापडेना. कारण, शेवटपर्यंत सर्व जनता परस्परांशीं विरुद्ध झालेलीच दिसून आल्यामुळे मला कंटाळा आला.

रोहिणी नदीच्या पाण्यासाठी शाक्य आणि कोलिय भांडत होते; एके वेळीं दोघांनीही आपलें सैन्य तयार करून रोहिणी नदीपार्शीं नेलें; आणि त्या प्रसंगीं बुद्ध भगवान् दोन्ही सैन्यांच्या मध्ये येऊन त्याने हें सुत उपदेशिलें, असा उल्लेख जातकद्वयकारने अनेक ठिकाणीं आला आहे. पण तो विपर्यस्त असावा असें वाटतें. शाक्यांना आणि कोलियांना भगवान् बुद्धाने उपदेश केला असेल

आणि त्यांची भांडणेंही मिटवलीं असतील. परंतु त्या प्रसंगी हें सुत उपदेशिण्याचें काही कारण दिसत नाही. आपणाला वैराग्य कसें झालें व आपण घरांतून बाहेर कां पडलों, हें या सुतांत भगवान सांगत आहे. रोहिणी नदीच्या पाण्यासंबंधाने किंवा अशाच क्षुद्र कारणास्तव शाक्य आणि कोलिय यांचीं भांडणें होत. त्या प्रसंगीं आपण शस्त्र धरावें की नाही हा बोधिसत्त्वाला प्रश्न पडला असावा. पण शस्त्राने हीं भांडणें मिटवणें शक्य नव्हतें. शाक्य आणि कोलिय यांची भांडणें जबरदस्तीने मिटवलीं गेलीं, तरी तीं मिटलीं नसतीं. कां की, तीं मिटविणाऱ्याला पुन्हा शेजारच्या राजाशीं शस्त्र धरावें लागलें असतें; आणि जर त्याने त्यालाही जिंकलें, तर त्याच्या पत्नीकडच्या राजाला जिंकणे त्याला भाग पडलें असतें. याप्रमाणें शस्त्रग्रहणामुळे जिकडे तिकडे जय मिळविल्यावाचून गत्यंतर राहिलें नसतें. पण तो मिळविला तरी त्याला शांति कोठून मिळणार होती? पसेनदि कोसल आणि बिंबिसार यांचे पुत्रच त्यांचे शत्रु झाले. तर मग या शस्त्रग्रहणापासून लाभ काय? शेवटपर्यंत भांडत राहावें हाच! या सशस्त्र प्रवृत्तिमार्गाचा प्रेमळ बोधिसत्त्वाला कंटाळा आला आणि त्याने शस्त्रनिवृत्तिमार्ग स्वीकारला.

सुतनिपातांतील पब्बज्ज्या सुतांत आरंभीच खालील गाथा आहेत.

पब्बजं कित्तयिस्सामि, यथा पब्बजि चक्खुमा,

यथा वीमंसमानो सो पब्बजं समरोचयि॥१॥

संबाधोऽयं घरावासो रजस्सायतनं इति।

अब्भोकासो च पब्बज्जा इति दिस्वान पब्बजि ॥२॥

‘(१) चक्षुष्मन्ताने प्रव्रज्या कां घेतली, आणि ती त्याला कोणत्या विचारामुळे आवडली हें सांगून (त्याच्या) प्रव्रज्येचें मी वर्णन करतो.

(२) गृहस्थाश्रम म्हणजे अडचणीची आणि कचऱ्याची जागा व प्रव्रज्या म्हणजे मोकळी हवा, असें जाणून तो परिव्राजक झाला’.

या म्हणण्याला आधार मज्झिमनिकायांतील महासच्चक सुतांतही सापडतो. तेथे भगवान् म्हणतो, ‘हे अग्गिवेस्सन, संबोधिज्ञान होण्यापूर्वी, बोधिसत्त्व असतांनाच मला वाटलें, ‘गृहस्थाश्रम अडचणीची व कचऱ्याची जागा आहे. प्रव्रज्या म्हणजे मोकळी हवा. गृहस्थाश्रमांत राहून अत्यंत परिपूर्ण आणि परिशुद्ध ब्रह्मचर्य आचरणें शक्य नाही. म्हणून मुंडण करून आणि काषाय वस्त्रें धारण करून घरांतून बाहेर पडून परिव्राजक होणें योग्य आहे.’”

परंतु अरियपरियेसनसुतांत याच्यापेक्षा थोडेसें भिन्न कारण दिलें आहे. भगवान् म्हणतो, “भिक्षुहो, संबोधिज्ञान होण्यापूर्वी बोधिसत्त्व असतांनाच मी स्वतः जन्मधर्मी असतांना, जन्माच्या फेऱ्यांत सापडलेल्या वस्तूंच्या (पुत्र, दारा, दासी, दास इत्यादिकांच्या) मागे लागलों होतो. (म्हणजे माझें सुख त्यांजवर अवलंबून आहे असें मला वाटे.) स्वतः जराधर्मी असतांना, व्याधिधर्मी असतांना, मरणधर्मी असतांना, शोकधर्मी असतांना, जरा, व्याधि, मरण, शोक यांच्या फेऱ्यांत सापडलेल्या वस्तूंच्याच मागे लागलों होतो. तेव्हा माझ्या मनांत असा विचार आला की, मी स्वतः

जन्म, जरा, मरण, व्याधि व शोक यांनी संबद्ध असतां त्यांनीच संबद्ध जे पुत्रदारादिक त्यांच्या मागे लागलों आहें, हें ठीक नव्हे; तर मग मी या जन्मजरादिकांनी होणारी हानि पाहून अजात, अजर, अव्याधि, अमर आणि अशोक असें जें परमश्रेष्ठ निर्वाणपद त्याचा शोध करावा हें योग्य आहे.”

याप्रमाणे बोधिसत्त्वाच्या प्रव्रज्येला साधारणपणें तीन कारणें दिलीं आहेत. (१) आपल्या आसांनी परस्परांशीं लढण्यासाठी शस्त्र धारण केल्यामुळे त्याला भय वाटलें; (२) घर अडचणीची व कचऱ्याची जागा आहे असें वाटलें; आणि (३) आपण जन्म, जरा, मरण, व्याधि यांनी संबद्ध असतां अशाच प्रकारच्या वस्तूंवर आसक्त होऊन राहतां कामा नये असें वाटलें. या तीनही कारणांची संगति लावतां येणें शक्य आहे.

बोधिसत्त्वाचे जातभाई शाक्य व कोलिय यांच्यामध्ये तंटे खेडे उत्पन्न झाले, आणि त्या प्रसंगीं त्यांत आपण शिरावें की नाही हा बोधिसत्त्वाला प्रश्न पडला. मारामारीने हे खटले मिटणार नाहीत हें त्याने जाणलें. पण त्यांत जर आपण शिरलों नाही तर लोक आपणालां भित्रा म्हणतील व गृहस्थाचा धर्म पाळला नाही असें होईल. अर्थात् गृहस्थाश्रम त्याला अडचणीची जागा भासूं लागली. त्यापेक्षा संन्यासी होऊन निरपेक्षपणें रानावनांत हिंडत राहणें काय वाईट होतें? परंतु त्याचें आपल्या पत्नीवर आणि मुलावर प्रेम असल्यामुळे गृहत्याग करणें फार कठीण होतें. तेव्हा त्याला आणखीही विचार करावा लागला. मी स्वतः जाति-जरा-व्याधि-मरणधर्मी असतां अशाच स्वभावाने बद्ध झालेले जे पुत्रदारादिक त्यांच्यावर आसक्त होऊन ह्या अडचणीच्या आणि कचऱ्याच्या गृहस्थाश्रमांत पडून राहणें योग्य नाही असें त्याला वाटलें; आणि म्हणून तो परिव्राजक झाला. या तीनही कारणांत मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे शाक्यांच्या आणि कोलियांच्या मारामाऱ्या होत, हें लक्षांत ठेवलें असतां बोधिसत्त्वाने पुढे बद्ध होऊन शोधून काढलेल्या मध्यम मार्गाचा अर्थ बरोबर समजेल.

राहुल कुमार

बोधिसत्त्वाचें लग्न तरुणपणीं होऊन गृहत्याग करण्यापूर्वी त्याला राहुल नावाचा मुलगा झाला, याला त्रिपिटकांत अनेक ठिकाणीं आधार सापडतात. जातकाच्या निदानकथेंत राहुल कुमार ज्या दिवशीं जन्मला त्याच रात्रीं बोधिसत्त्वाने गृहत्याग केला, असें म्हटलें आहे. पण दुसऱ्या अट्टकथाकारांचें म्हणणें असें दिसतें की, राहुल कुमार जन्मल्यानंतर सातव्या दिवशीं बोधिसत्त्वाने गृहत्याग केला. या दोन्ही विधानांना आधार प्राचीन वाङ्मयांत सापडत नाही. एवढें खास की, बोधिसत्त्वाने गृहत्याग करण्यापूर्वी त्याला राहुल नावाचा एक मुलगा होता. गोतम बोधिसत्त्व बुद्ध होऊन कपिलवस्तूला आला, आणि त्याप्रसंगीं त्याने राहुलला दीक्षा दिली, अशीं वर्णनें महावग्गांत व इतर ठिकाणीं सापडतात. त्या वेळीं राहुल सात वर्षांचा होता, असें अट्टकथांत अनेक ठिकाणीं

म्हटलें आहे. राहुलाला भगवंताने श्रामणेर केलें की काय आणि तो त्या वेळीं किती वर्षांचा असावा याचा विचार सहाव्या प्रकरणांत करण्यांत येईल. कां की, श्रामणेराचा संबंध भिक्षुसंघाशीं येतो.

राहुलमाता देवी

राहुलाच्या आईला महावग्गांत आणि जातकट्ठकथेंत सर्वत्र 'राहुलमाता देवी' म्हटलें आहे. यशोधरा (यशोधरा) हें तिचें नाव फक्त अपदान ग्रंथांत सापडतें. जातकाच्या निदानकथेंत म्हटलें आहे की, “ज्या वेळीं आमचा बोधिसत्त्व लुम्बिनी वनांत जन्मला, त्याच वेळीं राहुलमाता देवी, छन्न अमात्य, काळुदायि (काळा उदायि) अमात्य, कंथक अश्वराजा, (बुद्धगयेचा) महाबोधिवृक्ष आणि चार निधिकुंभी (द्रव्याने भरलेले रांजण) उत्पन्न झाले.” यांत बोधिवृक्ष आणि ठेव्याचे रांजण त्याच वेळीं उत्पन्न झाले, ही शुद्ध दन्तकथा समजली पाहिजे. पण बोधिसत्त्व, राहुलमाता, छन्न आणि काळा उदायि हीं एकाच वेळीं जन्मलीं नसलीं तरी समयस्क होतीं असें मानण्याला हरकत नाही. राहुलमातेचें देहावसान ७८ व्या वर्षीं म्हणजे बुद्धाच्या परिनिर्वाणापूर्वीं दोन वर्षे झालें असावें. अपदानांत (५८४) ती म्हणते,

अट्टसत्ततिवस्साहं पच्छिमो वत्तति भवो ।

.....

पहाय वो गमिस्सामि कतम्मे सरणमतनो ॥

‘मी आज ७८ वर्षांची आहे. हा माझा शेवटला जन्म. तुम्हांला मी सोडून जाणार. माझी मुक्ति मी संपादिली आहे.’

या शेवटल्या जन्मीं आपण शाक्य कुलांत जन्मलें असेंही ती म्हणते. परंतु त्या कुलाची माहिती कोठेच सापडली नाही. ती भिक्षुणी होऊन राहिली आणि ७८ व्या वर्षीं बुद्धाजवळ जाऊन तिने वर दिल्याप्रमाणे भाषण केलें, असें अपदानकाराचें म्हणणें दिसतें. पण भिक्षुणी झाल्यावर तिने कोणताही उपदेश केल्याचें किंवा तिचा कशाही प्रकारें बौद्धसंघाशीं संबंध आल्याचें आढळून येत नाही. तेव्हा ती खरोखरच भिक्षुणी झाली की नाही हें निश्चयाने सांगतां येणें कठीण आहे. अपदान ग्रंथांत तिचें नांव यशोधरा आणि ललितविस्तरांत गोपा असें आलें आहे. तेव्हा यांपैकी खरें नाव कोणतें, किंवा हीं दोन्ही तिचीं नावें होतीं हें समजत नाही.

गृहत्यागाचा प्रसंग

बोधिसत्त्वाने गृहत्याग केला त्या रात्री तो आपल्या प्रासादांत बसला होता. त्याच्या परिवारांतील स्त्रियांनी वाद्यगीतादिकांनी त्याला रंजविण्याचे पुष्कळ परिश्रम केले. पण बोधिसत्त्व त्यांत रमला नाही. शेवटीं त्या स्त्रिया कंटाळून झोपीं गेल्या. कोणी बडबडत होत्या; तर कुणाच्या तोंडांतून लाळ गळत होती. त्याला त्यांचा भयंकर कंटाळा आला; व खाली जाऊन त्याने छन्न

सारथ्याला हाक मारून जागें केलें. छन्नाने कंथक नावाच्या घोड्याला सज्ज करून आणलें. त्यावर बोधिसत्त्व आरूढ झाला व छन्न घोड्याची शेपटी धरून बसला. देवतांनी त्या दोघांसाठी नगरद्वार खुलें केलें. त्यांतून बाहेर पडून ते दोघेही अनोमा नावाच्या नदीतीरावर गेले. तेथे बोधिसत्त्वाने आपले केस आपल्या तरवारीने कापून टाकले. आणि दागदागिने छन्नाच्या स्वाधीन करून बोधिसत्त्व राजगृहाला गेला. बोधिसत्त्वाच्या वियोगामुळे कंथकाने अनोमा नदीवरच देहविसर्जन केलें. आणि छन्न सारथि दागदागिने घेऊन कपिलवस्तूला गेला.

हा निदानकथेंतील गोष्टीचा सारांश आहे. निदानकथेंत, ललितविस्तरांत आणि बुद्धचरित काव्यांत या प्रसंगाचीं रसभरित वर्णनें आढळतात; आणि त्यांचा बौद्ध चित्रकलेवर चांगला परिणाम झाला आहे. परंतु त्यांच्यांत तथ्य मुळीच नाही, किंवा फारच थोडें असावें, असें वाटतें. कां की, प्राचीनतर सुतांतून ह्या असंभाव्य दंतकथेला मुळीच आधार सापडत नाही.

अरियपरियेसनसुतांत स्वतः भगवान् बुद्धाने आपल्या गृहत्यागसमयाची हकीगत दिली आहे, ती अशी:—

सो खो अहं भिक्खवे अपरेन समयेन दहरो व समानो सुसु काळकेसो भद्रेन योब्बनेन समन्नागतो पठमेन वयसा अकामकानं मातापितुन्नं अस्सुमुखानं रुदन्तानं केसमस्सुं ओहारेत्वा कासावानि वत्थानि अच्छादेत्वा अगारस्मा अनगारियं पब्बजिं।

‘भिक्षुहो, असा विचार करीत असतां काही काळाने, जरी मी त्या वेळीं तरुण होतो, माझा एकही केस पिकला नव्हता, मी भरज्वानीत होतो आणि माझे आईबाप मला परवानगी देत नव्हते, डोळ्यांतून निघणाऱ्या अश्रुप्रवाहाने त्यांचीं मुखें भिजलीं होतीं, ते सारखे रडत होते, तरी मी (त्या सगळ्यांची पर्वा न करतां) शिरोमुंडन करून, काषाय वस्त्रांनी देह आच्छादून, घरांतून बाहेर पडलों (मी संन्यासी झालों).’

हाच उतारा जशाचा तसाच महासच्चकसुतांत सापडतो. यावरून बोधिसत्त्व घरच्या माणसांना कळूं न देतां छन्नासह कथकावर स्वार होऊन पळून गेला हें म्हणणें साफ चुकीचें आहे असें दिसतें. बोधिसत्त्वाची खुद्द आई मायादेवी सातव्या दिवशीं जरी निवर्तली असली तरी त्याचें पालन महाप्रजापती गोतमीने स्वतःच्या मुलाप्रमाणेंच केलें. अर्थात वरील उताऱ्यांत तिलाच बुद्ध भगवंताने आई म्हटलें असलें पाहिजे. शुद्धोदनाला व गोतमीला तो परिव्राजक होणार, हें पुष्कळ दिवसांपासून माहीत होतें, आणि त्यांच्या इच्छेविरुद्ध व त्यांच्या समक्षच त्याने प्रव्रज्या घेतली हें या उताऱ्यावरून स्पष्ट होतें.

प्रकरण पाचवें

तपश्चर्या व तत्त्वबोध

आळार कालामाची भेट

घर सोडून बोधिसत्त्व थेट राजगृहाला गेला, तेथे त्याची व बिंबिसार राजाची भेट झाली, आणि तदनंतर तो आळार कालामाकडे जाऊन त्याचें तत्त्वज्ञान शिकला, अशा अर्थाचें वर्णन

जातकाच्या निदानकथेंत सापडतें. अश्वघोषकृत बुद्धचरितकाव्यांत निदानकथेचाच क्रम स्वीकारला आहे. ललितविस्तरांत 'बोधिसत्त्व प्रथम वैशालीला गेला, व तेथे आडार कालामाचा शिष्य झाला, आणि नंतर राजगृहाला गेला, तेथे बिंबिसार राजाने त्याची भेट घेतल्यावर तो उद्रक रामपुत्रापाशीं गेला,' अशा प्रकारचें सविस्तर वर्णन आहे. पण हीं दोन्ही वर्णनें प्राचीन सुतांशी जुळत नाहीत. वर दिलेल्या आर्यपरियेसन सुताच्या उताऱ्यांत बोधिसत्त्वाने घरीं असतांनाच आईबापांसमक्ष प्रव्रज्या घेतली असें म्हटलें आहे. त्यानंतर ताबडतोब हा मजकूर आढळतो:—

सो एवं पब्बजितो समानो किंसुसलगवेसी अनुत्तरं सन्तिवरपदं परियेसमानो येन आळारो कालामो तेनुपसंकर्म्मि।

(भगवान् म्हणतो,) “याप्रमाणे प्रव्रज्या घेतल्यावर हितकर मार्ग कोणता हें जाणण्याच्या उद्देशाने श्रेष्ठ, लोकोत्तर, शान्त तत्त्वाचा शोध करीत मी आळार कालामापाशीं गेलो.”

या उताऱ्यावरून असें दिसून येतें की, बोधिसत्त्व राजगृहाला न जातां प्रथमतः आळार कालामापाशीं गेला. आळार कालाम कोसल देशाचाच रहिवाशी होता. अंगुत्तरनिकायाच्या तिकनिपातांत (सुत्त नं. ६५) कालाम नावाच्या क्षत्रियांच्या केसपुत्त शहराचा उल्लेख आला आहे. त्यावरून असें दिसतें की, त्याच कालामांपैकी आळार कालाम हा एक होता. शाक्य आणि कोलिय राज्यांत त्याची बरीच ख्याति होती. त्याच्या एका शिष्याचा-भरण्डु कालामाचा-आश्रम कपिलवस्तूला होता, हें वर सांगितलेंच आहे. दुसरे त्याचे किंवा फार झालें तर उद्रक रामपुताचे शिष्य जवळच्या कोलियांच्या देशांत राहत असत; आणि या संप्रदायांचें प्रस्थ शाक्य आणि कोलिय देशांत बरेंच होतें, यात शंका नाही. बोधिसत्त्व प्रथमध्यानाची पद्धति ह्याच परिव्राजकांकडून शिकला, आणि त्यांनीच त्याला संन्यासदीक्षा दिली असली पाहिजे.

परंतु शाक्य किंवा कोलिय देशांतील एखाद्या आश्रमांत राहून काल कंठणे बोधिसत्त्वाला योग्य वाटलें नाही. हितकर मार्गाचा आणि श्रेष्ठ, लोकोत्तर, शान्त तत्त्वाचा बोध करून घेण्यासाठी त्याने खुद्द आळार कालामाची भेट घेतली. त्या वेळीं आळार कालाम कोठे तरी कोसल देशांत राहत असावा. त्याने बोधिसत्त्वाला चार ध्यानें व त्यांच्यावरच्या तीन पायऱ्या शिकविल्या. पण केवळ या समाधीच्या सात पायऱ्यांनी त्याचें समाधान झालें नाही. हा मनोनिग्रहाचा मार्ग होता खरा, पण सर्व मनुष्यजातीला त्याचा उपयोग काय? याचसाठी हितकर मार्गाचा शोध बोधिसत्त्वाने पुढे चालविला.

उद्धक रामपुताची भेट

आळार कालाम आणि उद्धक रामपुत हे दोघेही एकच समाधिमार्ग शिकवीत होते. त्यांच्यांत एवढाच फरक होता की, आळार कालाम समाधीच्या सात पायऱ्या व उद्धक रामपुत आठ पायऱ्या शिकवीत असे. या दोघांचा कोणी तरी एकच गुरु असावा, आणि नंतर त्यांनी हे दोन पंथ काढले असावेत. आळार कालामाला सोडून बोधिसत्त्व उद्धकापार्शी गेला. पण त्याच्याही मार्गात त्याला विशेष तथ्य दिसले नाही. तेव्हा राजगृहाला जाऊन तेथील प्रसिद्ध श्रमणपंथांचे तत्त्वज्ञान जाणून घेण्याचा त्याने निश्चय केला.

बिंबिसार राजाची भेट

राजगृहांत बोधिसत्त्वाच्या आगमनाचे वर्णन एका अज्ञात कवीने सुतनिपातांतील पब्वज्जासुतांत केले आहे. त्याचे भाषान्तर येणेप्रमाणे:—

१. चक्षुष्मन्ताने (बोधिसत्त्वाने) प्रव्रज्या कां घेतली व कोणत्या विचारामुळे त्याला ती आवडली हे सांगून (त्याच्या) प्रव्रज्येचे मी वर्णन करतो.

२. गृहस्थाश्रम ही अडचणीची आणि कचऱ्याची जागा व प्रव्रज्या म्हणजे मोकळी हवा असे जाणून त्याने प्रव्रज्या घेतली.

३. प्रव्रज्या घेऊन त्याने शारीरिक पापकर्म वर्ज्य केले. वाचसिक दुर्वर्तन सोडून दिले आणि आपली उपजीविका शुद्ध मार्गाने चालविली.

४. बुद्ध मगधांच्या गिरिव्रजाला (राजगृहाला) आला. सर्व शरीरावर उत्तम लक्षणं फैलावली आहेत अशा त्याने राजगृहांत भिक्षाटनासाठी प्रवेश केला.

५. आपल्या प्रासादावरून बिंबिसाराने त्याला पाहिले. त्याची लक्षणसंपत्ति पाहून बिंबिसार म्हणाला,

६. अहो माझे ऐका:-हा सुंदर, भव्य, शुद्ध आणि आचरणाने संपन्न असून पायापार्शी दोन हातांच्या अंतरावर दृष्टि ठेवून चालतो. (युगमत्तं च पेक्खति).

७. हा दृष्टि पायापार्शी ठेवून चालणारा जागृत भिक्षु नीच कुळांतला वाटत नाही. तो कोठे जात आहे, हे राजदूतांना धावत जाऊन पाहू या.

८. तो भिक्षु (बोधिसत्त्व) कोठे जातो व वस्तीला कोठे राहतो हे पाहण्यासाठी ते (बिंबिसार राजाने पाठविलेले) दूत त्याच्या मागोमाग गेले.

९. इन्द्रियांचे संरक्षण करीत घरोघरी भिक्षा घेऊन विवेकी आणि जागृत बोधिसत्त्वाने ताबडतोब पात्रभर भिक्षा मिळविली.

१०. भिक्षाटन पुरे करून तो मुनि नगरांतून बाहेर पडला आणि वस्तीला येथे राहीन अशा उद्देशाने पाण्डव पर्वताजवळ आला.

११. त्याला वस्तीला राहिलेला पाहून ते दूत त्याच्याजवळ बसले आणि त्यांपैकी एकाने जाऊन राजाला खबर दिली, —

१२. 'महाराज, तो भिक्षु पाण्डव पर्वताच्या पूर्वेला व्याघ्रासारखा, ऋषभासारखा किंवा गिरिगव्हरांत राहणाऱ्या सिंहासारखा बसला आहे!'

१३. तें दूताचें वचन ऐकून तो क्षत्रिय (राजा) उत्तम यानांत बसला व त्वरेने पाण्डव पर्वताकडे जाण्यास निघाला.

१४. जिथपर्यंत यानाने जाणें शक्य होतें तिथपर्यंत जाऊन तो क्षत्रिय यानांतून खाली उतरला आणि पायींच (बोधिसत्त्वाच्या) जवळ येऊन त्याच्या संनिध बसला.

१५. तेथे बसून राजाने त्याला कुशलप्रश्नादिक विचारले. कुशलप्रश्नादिक विचारून तो येणेंप्रमाणें बोलला:-

१६. तूं जवान आणि तरुण आहेस; मनुष्याच्या प्रथम वयांतला आहेस. तुझी कान्ति कुलीन क्षत्रियसारखी अत्यंत रोचक दिसते.

१७. तूं हत्तीचा समुदाय बरोबर घेऊन माझ्या सेनेला शोभा आण. मी तुला संपत्ति देतो, तिचा उपभोग घे; आणि आता तुझी जाति कोणती, हें मला सांग.

१८. हे राजा, येथून सरळ हिमालयाच्या पायथ्याशीं धनाने आणि वीर्याने संपन्न-ज्याचा कोसल राष्ट्रांत समावेश होतो-असा देश आहे.

१९. त्यांचें (तेथल्या महाजनांचें) गोत्र आदित्य आहे आणि त्यांच्या जातीला शाक्य म्हणतात. त्या कुलांतून, हे राजा, मी परिव्राजक झालों, तो कोमोपभोगांच्या इच्छेने नव्हे.

२०. कामोपभोगांत मला दोष दिसला आणि एकान्तवास सुखाचा वाटला. आता मी तपश्चर्येसाठी जात आहे. त्या मार्गांत माझें मन रमतें.

या सुत्ताच्या तिसऱ्या गाथेंत बोधिसत्त्वाने काया, वाचा व उपजीविका यांचें संशोधन केल्याचा उल्लेख आला आहे. हें कृत्य घरांतून निघाल्यानंतर वाटेंतल्या वाटेंत त्याला करतां येणें शक्य दिसत नाही. आळार कालाम व उद्दक रामपुत्र यांपाशीं राहून त्यांचे आचार विचार नीट संभाळून बोधिसत्त्वाने हें काम केलें असावें असें दिसतें. पण एवढ्याने त्याचें समाधान न होतां प्रसिद्ध श्रमणनायकांचें तत्त्वज्ञान जाणून घेण्याच्या उद्देशाने तो राजगृहाला आला. तेथे त्या सर्व संप्रदायांमध्ये कमीजास्ती प्रमाणाने तपश्चर्या आढळून आल्यामुळे आपणही अशीच तपश्चर्या केला पाहिजे, असें त्याला वाटलें, आणि म्हणूनच या सुत्ताच्या शेवटल्या गाथेंत, 'आता मी तपश्चर्येसाठी जात आहे,' असें तो म्हणतो. कामोपभोगांतून त्याचें मन पूर्वीच निघालें असल्यामुळे मगधराजाने देऊं केलेला अधिकार त्याला आवडत नाही, हें सांगावयालाच नको.

राजगृहाहून बोधिसत्त्व उरुवेलेला आला आणि तपश्चर्या करण्यासाठी हें स्थान त्याने पसंत

केलें. त्याचें वर्णन अरियपरियेसन सुतांत सापडतें.

भगवान् म्हणतो, “भिक्षुहो, तो मी कुशल कोणतें हें जाणण्याच्या हेतूने लोकोत्तर शांतीच्या श्रेष्ठ स्थानाचा शोध करीत करीत क्रमशः प्रवास करून ऊरुवेला येथे सेनानिगमाला आलों. तेथे मी रमणीय भूमिभाग पाहिला. त्यांत सुशोभित वन असून नदी मंद मंद वाहत होती. तिच्या दोन्ही बाजूंना सफेत वाळवंट व उतार सोपा, आणि तो अत्यंत रमणीय. या वनाच्या चारी बाजूंना भिक्षाटन करण्यासाठी गाव दिसले. हा रमणीय भूमिभाग असल्यामुळे कुलीन मनुष्याला तपश्चर्या करण्याला योग्य वाटून मी त्याच ठिकाणीं तपश्चर्या चालविली.”

राजगृहाच्या सभोवतीं ज्या टेकड्या आहेत त्यांच्यावर निर्ग्रथ वगैरे श्रमण तपश्चर्या करीत असत, असा उल्लेख बऱ्याच ठिकाणीं सापडतो. पण बोधिसत्त्वाला तपश्चर्येसाठी हे रुक्ष पर्वत आवडले नाहीत; ऊरुवेलेचा रम्य प्रदेश आवडला. यावरून सृष्टिसौंदर्यावर असलेलें त्याचें प्रेम व्यक्त होतें.

तीन उपमा

तपश्चर्येला आरंभ करण्यापूर्वी बोधिसत्त्वाला तीन उपमा सुचल्या. त्याचें वर्णन महासच्चकसुतांत केलें आहे. भगवान् म्हणतो, “हे अग्निवेस्सना, एखादें ओलें लाकूड पाण्यांत पडलेलें असलें, आणि एखादा मनुष्य उत्तरारणि घेऊन त्याच्यावर घासून अग्नि उत्पन्न करूं लागला, तर त्यापासून आग उत्पन्न होईल काय?”

सच्चक- भो गोतम, त्या लाकडांतून आग उत्पन्न होणे शक्य नाही. कां की, तें ओलें आहे. त्या माणसाचे परिश्रम व्यर्थ जाऊन त्याला त्रास मात्र होईल.

भगवान्-त्याचप्रमाणें, हे अग्निवेस्सना, जे कोणी श्रमण आणि ब्राह्मण शरीराने आणि मनाने कामोपभोगांपासून अलिप्त झाले नाहीत आणि ज्यांचा कामविकार शांत झाला नाही त्यांनी कितीही कष्ट भोगले तरी त्यांना ज्ञानदृष्टि आणि लोकोत्तर संबोध प्राप्त व्हावयाचा नाही. हे अग्निवेस्सना, दुसरी मला उपमा अशी सुचली की, एखादें ओलें लाकूड पाण्याहून दूर पडलें आहे आणि एखादा मनुष्य उत्तरारणि घासून त्यांतून अग्नि उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करूं लागला, तर त्यापासून आग उत्पन्न होईल काय?

सच्चक-नाही, भो गोतम, त्याचा प्रयत्न व्यर्थ जाऊन त्याला त्रास मात्र होईल. कां की, हें लाकूड ओलें आहे.

भगवान-त्याचप्रमाणें, हे अग्निवेस्सना, जे श्रमण आणि ब्राह्मण कामोपभोग सोडून शरीराने आणि मनाने त्यांपासून अलिप्त राहतात खरे, पण ज्यांच्या मनांतील कामविकार शमलेले नसतात, त्यांनी जरी कितीही कष्ट सोसले, तरी त्यांपासून त्यांना ज्ञानदृष्टि आणि लोकोत्तर संबोध प्राप्त व्हावयाचा नाही. हे अग्निवेस्सना, आणखी तिसरी एक उपमा मला सुचली. एखादें कोरडें लाकूड, पाण्यापासून दूर पडलें आहे, आणि एखादा मनुष्य त्याच्यावर उत्तरारणि घासून अग्नि उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करूं लागला, तर तो आग उत्पन्न करूं शकेल की नाही?

सच्चक-होय, भो गोतम, कारण तें लाकूड साफ कोरडें आहे, आणि पाण्यामध्ये पडलेलें नाही.

भगवान्-त्याचप्रमाणे, हे अग्निवेस्सना, जे श्रमणब्राह्मण कायेने आणि चित्ताने कामोपभोगांपासून दूर राहतात, आणि ज्यांच्या मनांतील कामविकार साफ नष्ट झाले आहेत, त्यांनी शरीराला अत्यंत कष्ट दिले काय किंवा न दिले काय, त्यांना ज्ञानदृष्टि आणि लोकोत्तर संबोध प्राप्त होणें शक्य आहे.

ह्या तीन उपमा बोधिसत्त्वाला तपश्चर्येला आरंभ करताना सुचल्या. जे श्रमणब्राह्मण यज्ञयागादिकांतच समाधान मानतात, त्यांनी तशा प्रसंगी तपश्चर्या करून शरीराला कष्ट दिले, तरी त्यांना तत्त्वबोध व्हावयाचा नाही. दुसरे श्रमणब्राह्मण यज्ञयागाचा मार्ग सोडून देऊन जंगलांत जाऊन राहिले, पण जर त्यांच्या अंतःकरणांतील कामविकार नष्ट झाले नाहीत, तर त्यांच्या तपश्चर्येपासून काही निष्पन्न होणार नाही. ओल्या लाकडावर उत्तरारणि घासून अग्नि उत्पन्न करण्याप्रमाणे त्यांचा प्रयत्न व्यर्थ जाणार. पण जर एखादा माणूस कामोपभोगांपासून दूर राहून मनांतील कामविकार साफ नष्ट करूं शकला, तर त्याला देहदंडावाचून तत्त्वबोध प्राप्त करून घेतां येईल.

हठयोग

बोधिसत्त्वाला ह्या उपमा सुचल्या, तरी त्याने त्या काळच्या श्रमणव्यवहाराला अनुसरून तीव्र तपश्चर्या करण्याचा निश्चय केला. प्रथमतः त्याने हठयोगावर भर दिला. भगवान सच्चकाला म्हणतो, “हे अग्निवेस्सन, मी जेव्हा दातांवर दात दाबून आणि जीभ टाळूला लावून माझ्या चित्ताचें दमन करीं, तेव्हा माझ्या काखेंतून घाम सुटे. ज्याप्रमाणे एखादा बलवान पुरुष दुर्बल माणसाला डोक्याला किंवा खांद्याला धरून दाबतो, त्याप्रमाणें मी माझें चित्त दाबीत होतो.

“हे अग्निवेस्सन, त्यानंतर आश्वासप्रश्वास दाबून मी ध्यान करूं लागलों. त्या वेळीं माझ्या कानांतून श्वास निघण्याचा शब्द होऊं लागला. जसा लोहाराचा भाता चालतो, तसा माझ्या कानांतून आवाज येऊं लागला. तरी पण हे अग्निवेस्सन, मी आश्वासप्रश्वास आणि कान दाबून ध्यान करूं लागलों. तेव्हा तीक्ष्ण तरवारीच्या टोकाने माझें डोकें कोणेए मंथन करीत आहे, असा

मला भास झाला. तथापि हेंच ध्यान मी पुढे चालविलें आणि माझ्या डोक्याला चामड्याच्या पट्ट्यांचे वेष्टन देऊन कोणी घट्ट आवळीत आहे असें वाटूं लागलें. तरी तेंच ध्यान मी पुढे चालू ठेवलें. त्यामुळे माझ्या उदरांतून वेदना उठल्या. कसाई शस्त्राने जसें गाईचें पोट कोरतो, तसें माझे पोट कोरलें जात आहे असें मला वाटलें. या सर्व प्रसंगीं माझा उत्साह कायम होता, स्मृति स्थिर होती, पण शरीरामध्ये त्राण कमी झालें. तथापि त्या कष्टप्रद वेदना माझ्या चित्ताला बाधूं शकल्या नाहीत.”

तिसऱ्या प्रकरणांत श्रमणांच्या नानविध तपश्चर्या दिल्या आहेत. त्याच्यांत हठयोगाचा समावेश झालेला नाही. तथापि त्याकाळीं वरच्या सारख्या हठयोगाचा अभ्यास करणारे तपस्वी होते असें गृहीत धरावें लागतें. नाही तर बोधिसत्त्वाने तशा योगाचा अभ्यास आरंभिला नसता.

उपोषणें

याप्रमाणे हठयोगाचा अभ्यास करून त्याच्यांत तथ्य नाही असें दिसून आल्यावर बोधिसत्त्वाने उपोषणाला सुरुवात केली. अन्नपाणी साफ सोडून देणें त्याला योग्य वाटलें नाही. पण तो अत्यंत अल्पाहार सेवन करूं लागला. भगवान् सच्चकाला म्हणतो, “हे अग्निवेस्सन, मी थोडा थोडा आहार खाऊं लागलों. मुगांचा काढा, कुळथांचा काढा, वाटाण्याचा काढा किंवा हरभऱ्यांचा (हरेणु) काढा पिऊनच मी राहत होतो. तो देखील अत्यंत अल्प असल्यामुळे माझें शरीर फारच कृश झालें. आसीतकवल्लीच्या किंवा कालवल्लीच्या गाठींप्रमाणे माझ्या अवयवांचे

साधे दिसूं लागले. उंटाच्या पावलाप्रमाणे माझा कटिबंध झाला. सुताच्या चात्यांच्या माळेप्रमाणे माझा पाठीचा कणा दिसूं लागला. मोडक्या घराचे वासे जसे खालीवर होतात, तशा माझ्या बरगड्या झाल्या. खोल विहिरींत पडलेल्या नक्षत्रांच्या छायेप्रमाणे माझीं बुबुळें खोल गेलीं. कच्चा भोपळा कापून उन्हांत टाकला असतां जसा कोमेजून जातो, तशी माझ्या डोक्याची चामडी कोमेजून गेली. मी पोटावरून हात फिरविला तर पाठीचा कणा माझ्या हातीं लागे आणि पाठीच्या कण्यावरून हात फिरविला म्हणजे पोटाची चामडी हातीं लागत असे. याप्रमाणें पाठीचा कणा आणि पोटाची चामडी एक झाली होती. शौचाला किंवा लघवीला बसलों, तर मी तेथेच पडून राहीं. अंगावरून हात फिरविला असतां माझे दुर्बल झालेले लोम आपोआप खाली पडत.”

वितर्कावर तावा

बोधिसत्त्वाने सात वर्षे तपश्चर्या केली असा उल्लेख अनेक ठिकाणीं सापडतो. या सात वर्षांत बोधिसत्त्व प्राधान्येंकरून देहदंडन करीत असला, तरी त्याच्या मनांत दुसरे विचार घोळत

नव्हते, असें नाही. वर दिलेल्या तीन उपमा पाहिल्या तरी असें दिसून येतं की, कामविकार पुरे नष्ट केल्यावाचून नानविध कायक्लेशांचा उपयोग होणार नाही, हें त्याला स्पष्ट दिसत होतें. याशिवाय आणखीही सद्विचार त्याच्या मनांत येत, असें अनेक सुतांवरून दिसतें. त्यांपैकी काही विचारांचा येथे थोडक्यांत संग्रह करित आहें.

मज्झिमनिकायांतील द्वेधवितर्क सुतांत भगवान् म्हणतो, “भिक्षु हो, मला संबोध प्राप्त होण्यापूर्वी, मी बोधिसत्त्व असतानाच माझ्या मनांत असा विचार आला की, वितर्कांचे दोन भाग करावे. त्याप्रमाणे कामवितर्क (विषयवितर्क), व्यापादवितर्क (द्वेषवितर्क) आणि विहिंसावितर्क (दुसऱ्याला किंवा आपणाला त्रास देण्याचा वितर्क), ह्या तीन वितर्कांचा मी एक विभाग केला; आणि नैष्कर्म्य (एकान्तवास), अव्यापाद (मैत्री) आणि अविहिंसा (त्रास न देण्याची बुद्धि) या तीन वितर्कांचा दुसरा विभाग केला. त्यानंतर मी मोठ्या सावधगिरीने व दक्षतेने वागत असतां पहिल्या तीन वितर्कांपैकी एखादा वितर्क माझ्या मनांत उत्पन्न होत असे. त्यावेळीं मी विचार करित होतो की, हा वाईट वितर्क माझ्या मनांत उत्पन्न झाला आहे. तो माझ्या दुःखाला, दुसऱ्याच्या दुःखाला किंवा उभयतांच्या दुःखाला कारणीभूत होईल, प्रजेचा निरोध करील, व निर्वाणाला जाऊं देणार नाही. या विचाराने तो वितर्क माझ्या मनांतून नाहीसा होत असे.

“भिक्षु हो, शरदृतूंत जिकडे तिकडे शेतें पिकाला आलीं असतां गुराखी गुरांचें मोठ्या सावधगिरीने रक्षण करतो; काठीने बडवून देखील त्यांना शेतांपासून दूर ठेवतो. कां की, तसें केलें नाही तर गुरें लोकांच्या शेतांत शिरतील, आणि आपणाला दंड भरावा लागेल, हें तो जाणतो. त्याप्रमाणें काम, व्यापाद, विहिंसा इत्यादिक अकुशल मनोवृत्ति भयावह आहेत हें मी जाणलें.

“त्या वेळीं मी मोठ्या सावधगिरीने आणि उत्साहाने वागत असतां माझ्या मनांत नैष्कर्म्य, अव्यापाद आणि अविहिंसा ह्या तीन वितर्कांपैकी एखादा वितर्क उत्पन्न होत असे. तेव्हा मी असा विचार करित होतो की हा कुशल वितर्क माझ्या मनांत उत्पन्न झाला आहे, तो आपणाला, परक्याला किंवा उभयतांना दुःख देणारा नव्हे, प्रजेची अभिवृद्धि करणारा व निर्वाणाला पोचविणारा आहे. त्याचें सर्व रात्र किंवा सर्व दिवस चिंतन केलें तरी त्यापासून भय नाही. तथापि पुष्कळ वेळ चिंतन केलें असतां माझा देह श्रान्त होईल, आणि त्यामुळे माझें चित्त स्थिर राहणार नाही. आणि अस्थिर चित्ताला समाधि कोठून मिळणार? म्हणून (काही वेळाने) माझें चित्त मी अभ्यन्तरींच स्थिर करित असें...एखादा गुराखी उन्हाळ्याच्या शेवटीं पिकें लोकांनी घरीं नेल्यावर गुरांना खुशाल मोकळें सोडून देतो. तो झाडाखाली असला किंवा मोकळ्या जागेंत असला तरी गाईवर नजर ठेवण्यापलीकडे दुसरें काही करित नाही. त्याप्रमाणे नैष्कर्म्यादिक कुशल वितर्क उत्पन्न झाले असतां हे कुशल धर्म आहेत एवढीच मी स्मृति ठेवीत होतो. (त्यांचा निग्रह करण्याचा प्रयत्न करित

नसैं.)”

निर्भयता

कुशल वितर्काच्या साहाय्याने अकुशल वितर्कावर जय मिळविला, तरी जोंपर्यंत धार्मिक माणसाच्या मनांत निर्भयता उत्पन्न झाली नाही, तोपर्यंत त्याला तत्त्वबोध होणें अशक्य आहे. दरोडेखोर किंवा सैनिक आपल्या विरोधकांवर धाडसाने तुटून पडतात. पण त्यांच्यांत निर्भयता थोडीच असते! ते शस्त्रास्त्रांनी कितीही सज्ज असले, तरी भयभीत असतात; न जाणो, आपले शत्रु आपणावर कधी घाला घालतील याचा नेम नाही, असें त्यांस वाटतें. अर्थात् त्यांची निर्भयता खरी नव्हे. अध्यात्ममार्गाने जी निर्भयता मिळते तीच खरी होय. ती बोधिसत्त्वाने कशी मिळविली हें खालील उताऱ्यावरून समजून येईल.

बुद्ध भगवान् जानुश्रोणी ब्राह्मणाला म्हणतो:-“हे ब्राह्मणा, जेव्हा मला संबोध प्राप्त झाला नव्हता, मी केवळ बोधिसत्त्व होतों, तेव्हा मला असें वाटलें की, जे कोणी श्रमण किंवा ब्राह्मण परिशुद्ध कायकर्म न आचरितां अरण्यामध्ये राहतात, ते ह्या दोषामुळे भयभैरवाला आमंत्रण देतात. पण माझीं कर्म परिशुद्ध आहेत. परिशुद्ध कायकर्म असलेले जे सज्जन (आर्य) अरण्यांत राहतात त्यांपैकी मी एक आहे, असें जेव्हा मला दिसून आलें, तेव्हा अरण्यवासांत मला अत्यंत निर्भयता वाटली. दुसरे कित्येक श्रमण किंवा ब्राह्मण अपरिशुद्ध वाचसिक कर्म आचरीत असताना, अपरिशुद्ध मानसिक कर्म आचरीत असतांना, अपरिशुद्ध आजीव (उपजीविका) करीत असतांना अरण्यामध्ये

राहतात, आणि या दोषांमुळे ते भयभैरवाला आमंत्रण देतात. परंतु माझीं वाचसिक आणि मानसिक कर्म व उपजीविका परिशुद्ध आहेत. ज्या सज्जनांचीं हीं सर्व परिशुद्ध आहेत त्यांपैकी मी एक आहे, असें दिसून आल्यावर अरण्यवासांत मला अत्यंत निर्भयता वाटली.

“हे ब्राह्मणा, जे श्रमण किंवा ब्राह्मण लोभी, प्रदुष्टचित्त, आळशी, भ्रान्तचित्त किंवा संशयग्रस्त होऊन अरण्यांत राहतात, ते ह्या दोषांमुळे भयभैरवाला आमंत्रण देतात. पण माझें चित्त कामविकारांपासून अलिप्त आहे, द्वेषापासून मुक्त आहे (म्हणजे सर्व प्राणिमात्रांविषयीं माझ्या मनांत मैत्री वसते), माझें मन उत्साहपूर्ण, स्थिर व निःशंक आहे. अशा गुणांनी युक्त जे सज्जन अरण्यांत राहतात, त्यांपैकी मी एक आहे, असें दिसून आल्यावर मला अरण्यवासांत अत्यंत निर्भयता वाटली.

“हे ब्राह्मणा, जे श्रमण किंवा ब्राह्मण आत्मस्तुति आणि परनिंदा करतात, भ्याड असतात, मानमान्यतेची चाड धरून अरण्यांत राहतात.....किंवा जडबुद्धि असतात, ते या दोषांमुळे भयभैरवाला आमंत्रण देतात. पण माझ्या अंगी हे दुर्गुण नाहीत, मी आत्मस्तुति किंवा परनिंदा

करीत नाही, भ्याड नाही, मानमान्यतेची मला इच्छा नाही.....आणि मी प्रज्ञवान् आहे. जे सज्जन अशा गुणांनी युक्त होऊन अरण्यांत राहतात, त्यांपैकी मी एक आहे, असें दिसून आल्यावर मला अरण्यावासांत अत्यंत निर्भयता वाटली.

“हे ब्राह्मण, चतुर्दशी, पूर्णिमा, अमावास्या आणि अष्टमी या रात्री (भयासंबंधाने) प्रसिद्ध आहेत. त्या रात्री ज्या उद्यानांत, अरण्यांत किंवा वृक्षाखाली लोक देवतांना बलिदान देतात, किंवा जीं स्थळें अत्यंत भयंकर आहेत असें समजतात, त्या ठिकाणी मी (एकाकी) राहत असें; कारण भयभैरव कसें असतें तें पाहण्याची माझी इच्छा होती. अशा स्थळीं राहत असतां एखादा हरिण त्या बाजूने जाई, एखादा मोर सुकलेलें लाकूड खाली पाडी, किंवा झाडाचीं पानें वाऱ्याने हालत. त्या प्रसंगी मला वाटे, हेंच तें भयभैरव होय, आणि मी म्हणें, भयभैरवाची इच्छा धरूनच मी या ठिकाणीं आलों आहे, तेव्हा या स्थितींत असतांनाच त्याचा नाश केला पाहिजे. मी चालत असतांना तें भयभैरव आलें, तर चालत असतांनाच त्याचा नाश करीत असें. जोपर्यंत त्याचा नाश केला नाही, तोपर्यंत उभा राहत नसें आणि बसत नसें, किंवा अंथरुणावर पडत नसें. जर तें भयभैरव उभा असतांना आलें, तर उभा असतांनाच त्याचा मी नाश करीत असें. जोपर्यंत त्याचा नाश केला नाही, तोपर्यंत चालत नसें, बसत नसें, किंवा अंथरुणावर पडत नसें. बसलों असतां जर तें भयभैरव आलें, तर मी निजत नसें, उभा राहत नसें, किंवा चालत नसें. बसलों असतांच त्याचा नाश करीत असें. अंथरुणावर पडलों असतां तें आलें तर बसत नसें, उभा राहत नसें किंवा चालत नसें; अंथरुणावर पडलों असतांच त्याचा नाश करीत असें.”

राजयोग

बोधिसत्त्व केवळ हठयोग आणि तपश्चर्या यांच्यामध्येच आपला सर्व काळ कंठीत होता असें नाही. तसें करणें कोणत्याही तपस्व्यांना शक्य नव्हतें. मधून मधून त्यांना चांगलें अन्न खावें लागत असे. शरीरांत थोडें बळ आलें म्हणजे पुन्हा ते उपोषणादिकांच्या योगाने देहदंडन करीत. सात वर्षांच्या कालांत बोधिसत्त्व प्राधान्येंकरून तपश्चर्या आचरीत असला, तरी मधून मधून चांगलें अन्न सेवन करीत होता, आणि शांत समाधीही अनुभवीत होता, यांत शंका नाही. हठयोग सोडून आपण आनापानस्मृतिसमाधीची भावना कशी करीत होतो, हें भगवान बुद्धाने आनापानसंयुक्ताच्या पहिल्या वग्गाच्या आठव्या सुतांत सांगितलें आहे.

भगवान् म्हणतो:-“भिक्षुहो, आनापानस्मृतिसमाधीची भावना केली असतां मोठा फायदा होतो. तिची कशा रीतीने भावना केली असतां मोठा फायदा होतो? एखादा भिक्षु अरण्यांत झाडाखाली किंवा दुसऱ्या एकांत जागीं आसनमांडी घालून बसतो. तो दीर्घ आश्वास घेत असला, तर दीर्घ आश्वास घेत आहे, असें जाणतो; दीर्घ प्रश्वास सोडीत असला तर, दीर्घ प्रश्वास सोडीत आहे

असें जाणतो; ऋस्व आश्वास घेत असला, इत्यादि.*(* विशेष माहितीसाठी, समाधिमार्ग पृ० ३८-४८ पहा.).....याप्रमाणें आनापानस्मृतिसमाधीची भावना केली असतां मोठा फायदा होतो. भिक्षुहो, मी देखील संबोधिज्ञान होण्यापूर्वी, बोधिसत्त्वावस्थेंत असतांना बहुधा हीच भावना करीत होतों. त्यामुळे माझ्या शरीराला आणि डोळ्यांना त्रास होत नसे, आणि माझें चित पापविचारांपासून मुक्त होत असे.”

यावरून स्पष्ट दिसून येईल की, बोधिसत्त्व सदोदित हठयोग आचरीत नव्हता. मधून मधून ह्या शांत राजयोगाचा तो अभ्यास करी व त्यायोगें त्याला समाधान मिळत असे.

ध्यानमार्गाचा अवलंब

अशा रीतीने उपोषणें आणि आहार घेणें, हठयोग आणि राजयोग यांच्यामध्ये हेलकावे खात खात अखेरीस बोधिसत्त्वाच्या मनाचा एकाएकी असा निश्चय झाला की, तपश्चर्या निखालस निरर्थक आहे; तिच्यावाचून मुक्ति मिळणें शक्य आहे. म्हणून ती सोडून त्याने पुन्हा पूर्णपणें ध्यानमार्गाचें कसें अवलंबन केलें, याचें थोडक्यांत वर्णन महासच्चक सुतांत केलें आहे.

भगवान् सच्चकाला म्हणतो, “हे अग्निवेस्सन, माझ्या शाक्य पित्याच्या शेतावर काम चाललें असतां जंबूवृक्षाच्या शीतल छायेंत बसून प्रथमध्यान प्राप्त करून घेतल्याची मला आठवण झाली, आणि त्या आठवणीला अनुसरून माझी समजूत झाली की, हाच बोधाचा मार्ग असला पाहिजे. आणि जें सुख चैनीच्या पदार्थाच्या उपभोगावाचून आणि अकुशल विचारांपासून लाभतें, त्या सुखाला मी कां भ्यावें? असा माझ्या मनांत विचार आला, आणि त्यानंतर या सुखाला मी भिणार नाही, असा मी निश्चय केला. परंतु तें सुख अत्यंत कृश झालेल्या देहाने मिळणारें नव्हतें. म्हणून थोडा थोडा आहार खाण्याचा विचार करून मी त्याप्रमाणें वागूं लागलों. त्या वेळीं त्यांच भिक्षु माझी सेवा करीत होते. कां की, मला ज्या धर्माचा बोध होईल तो धर्म त्यांना शिकवीन, असें त्यांस वाटे. परंतु जेव्हा मी अन्न खाऊं लागलों (तपश्चर्या सोडून दिली), तेव्हा, ‘हा गोतम तपश्चर्येपासून भ्रष्ट होऊन खाण्यापिण्याकडे वळला,’ असें वाटून ते त्यांच भिक्षु मला कंटाळून निघून गेले.”

तथापि बोधिसत्त्वाचा निश्चय ढळला नाही. तपश्चर्येचा मार्ग सोडून साध्या ध्यानमार्गानेच तत्त्वबोध करून घेतला पाहिजे, याबद्दल त्याची खात्री झाली.

मारयुद्ध

या प्रसंगीं बोधिसत्त्वाशीं माराने युद्ध केल्याचें काव्यात्मक वर्णन बुद्धचरितादिक ग्रंथांतून आढळतें. त्याचा उगम सुत्तनिपातांतील पधानसुतांत आहे. त्या सुताचें भाषांतर येथे देतों:-

१. नैरंजन नदीच्या काठीं तपश्चर्येला आरंभ करून निर्वाणप्राप्तीसाठी मोठ्या उत्साहाने मी ध्यान करीत असतां —

२. मार करुणस्वर काढून माझ्याजवळ आला. (तो म्हणाला) तूं कृश आणि दुर्वर्ण आहेस. मरण तुझ्याजवळ आहे.

३. हजार हिंशांनी तूं मरणार. एक हिस्सा तुझें जीवित बाकी आहे. अरे भल्या माणसा, तूं जग. जगणें उत्तम आहे; जगलास तर पुण्यकर्म करशील.

४. ब्रह्मचर्याने राहिलास आणि अग्निहोत्राची पूजा केलीस तर पुष्कळ पुण्याचा साठा होईल. हा निर्वाणाचा उद्योग कशाला पाहिजे?

५. निर्वाणाचा मार्ग अत्यंत कठीण आणि दुर्गम आहे. ह्या गाथा बोलून मार बुद्धापाशीं उभा राहिला.

६. असें बोलणाऱ्या त्या माराला भगवान् म्हणाला, हे निष्काळजी मनुष्याच्या मित्रा, पाण्या, तूं येथे कां आलास (हें मी जाणतो).

७. तशा पुण्याची मला बिलकूल गरज नाही. ज्याला पुण्याची गरज असेल त्याला माराने ह्या गोष्टी सांगाव्या.

८. मला श्रद्धा आहे, वीर्य आहे आणि प्रज्ञा पण आहे. येणेंप्रमाणे मी माझ्या ध्येयावर चित्त ठेवलें असतां मला जगण्याबद्दल कां उपदेश करतोस?

९. नदीचा ओघ देखील हा वारा सुकवूं शकेल. परंतु ध्येयावर चित्त ठेवणाऱ्याचें (प्रेषितात्म्याचें) माझें रक्त तो सुकवूं शकणार नाही.

१०. (पण माझ्याच प्रयत्नाने) रक्त शोषित झालें, तर त्याबरोबर माझें पित्त आणि श्लेष्म हे विकार देखील आटतात; आणि माझें मांस क्षीण झालें असतां चित्त अधिकतर प्रसन्न होऊन स्मृति, प्रज्ञा व समाधि उत्तरोत्तर वाढतात.

११. याप्रमाणे राहून उत्तम सुखाचा लाभ झाला असतां माझें चित्त कामोपभोगांकडे वळत नाही. ही माझी आत्मशुद्धि पहा.

१२. (हे मारा,) कामोपभोग ही तुझी पहिली सेना आहे. अरति ही दुसरी, भूक आणि तहान ही तिसरी, आणि तृष्णा ही तुझी चौथी सेना आहे.

१३. पाचवी आळस, सहावी भीति, सातवी कुशंका, आठवी अभिमान (किंवा गर्व),

१४. लाभ, सत्कार, पूजा (ही नववी), आणि खोट्या मार्गाने मिळविलेली कीर्ति (ही दहावी) जिच्या योगें मनुष्य आत्मस्तुति आणि परनिंदा करतो.

१५. हे काळ्या नमुचि, (लोकांवर) प्रहार करणारी ही तुझी सेना आहे. भ्याड मनुष्य तिला जिंकू शकत नाही. जो तिला जिंकतो, त्यालाच सुख लाभतें.

१६. हें मी माझ्या शिरावर मुंज गवत* (* संग्रामांतून पराजय पावून मागे फिरावयाचें नाही, यासाठी मुंज नावाचें गवत डोक्याला बांधून प्रतिज्ञा करीत असत) धारण करीत आहे. माझा

पराजय झाला, तर माझें जिणें व्यर्थ. पराजय पावून जगण्यापेक्षा संग्रामांत मरण आलेलें बरें.

१७. कित्येक श्रमण--ब्राह्मण तुझ्या सेनेंत मिसळून गेल्यामुळे प्रकाशत नाहीत, आणि ज्या मार्गाने साधुपुरुष जातात तो मार्ग त्यांना माहीत नाही.

१८. चारी बाजूंना मारसेना दिसते, आणि मार आपल्या वाहनासह सज्ज झाला आहे. त्याच्याबरोबर युद्ध करण्यासाठी मी पुढे सरसावतों. कां की, त्याने मला स्थानभ्रष्ट करूं नये.

१९. देव आणि मनुष्य तुझ्या सेनेपुढे उभे राहूं शकत नाहीत. त्या तुझ्या सेनेचा, दगडाने मातीचें भांडे फोडून टाकावें त्याप्रमाणे, मी माझ्या प्रजेने पराभव करून टाकतों.

२०. संकल्प ताब्यांत ठेवून आणि स्मृति जागृत करून अनेक श्रावकांना उपदेश करीत मी देशोदेशीं संचार करीन.

२१. ते (श्रावक) माझ्या उपदेशाप्रमाणे सावधपणें. चालून आणि आपल्या ध्येयावर चित ठेवून तुझ्या इच्छेविरुद्ध अशा पदाला जातील की, जेथे शोक करण्याचा प्रसंग येत नाही.

२२. (मार म्हणाला,) सात वर्षपर्यंत भगवंताच्या मागोमाग हिंडलों; परंतु स्मृतिमान् बुद्धाचें काहीच वर्म सापडलें नाही.

२३. येथे काही मऊ पदार्थ सापडेल, काही गोड पदार्थ मिळेल, अशा आशेने कावळा मेदवर्ण पाषाणाजवळ आला.

२४. परंतु त्यांत लाभ न दिसून आल्यामुळे कावळा तेथून निघून गेला. त्या कावळ्याप्रमाणे मी देखील गोतमापासून निवृत्त होऊन निघून जातों!

२५. याप्रमाणें शोक करीत असतां माराच्या काखेंतून वीणा खाली पडला; आणि तो दुःखी मार तेथेच अंतर्धान पावला.

या सुत्ताचें भाषांतर ललितविस्तराच्या अठराव्या अध्यायांत आलें आहे. त्यावरून याचें प्राचीनत्व सिद्ध होतें. वर दिलेला भयभेरवसुत्तांतील मजकूर वाचला असतां या साध्या रूपकाचा अर्थ सहज लक्षांत येतो. मनुष्यजातीच्या कल्याणाला कोणी पुढे सरसावला असतां त्यावर पहिल्याने हल्ला करणारी मारसेना म्हटली म्हणजे कामोपभोगांची वासना होय. तिला दाबून पुढे पाऊल टाकतो न टाकतो, तों (अरति) असंतोष उत्पन्न होतो. त्यानंतर भूक, तहान वगैरे एकामागून एक उपस्थित होतात आणि त्या सर्व वासनांवर व विकारांवर जय मिळविल्याशिवाय कल्याणप्रद तत्त्वाचा साक्षात्कार होणें कधीही शक्य नाही. तेव्हा बुद्धाने माराचा पराभव केला म्हणजे अशा मनोवृत्तीवर जय मिळविला असें समजावें.

सुजातेने दिलेली भिक्षा

बोधिसत्त्वाला संबोधिज्ञान वैशाख पूर्णिमेच्या रात्री झालें. त्या दिवशीं दुपारीं सुजाता नावाच्या कुलीन तरुण स्त्रीने त्याला उत्तम अन्नाची भिक्षा दिली. याचा उल्लेख सुत्तपिटकांत क्वचित् सापडतो* (* अंगुत्तरनिकाय एककनिपात. 'बौद्धसंघाचा परिचय', पृ० २३६ पहा.) आणि या प्रसंगाशिवाय सुजातेचें नाव आलेलें कोठे आढळत नाही. तथापि बौद्ध चित्रकलेंत सुजातेला उत्तम स्थान मिळालें आहे; आणि बुद्धाच्या दृष्टीने देखील हा प्रसंग चिरस्मरणीय झाला. चुंद लोहाराने दिलेली भिक्षा ग्रहण करून भगवान आजारी पडला. त्यांत आपलें परिनिर्वाण होणार आहे असें त्याने ताडलें. आणि आपल्या पश्चात चुंदाला लोकांनी दोष देऊं नये म्हणून भगवान आनंदाला म्हणाला, “ज्या दिवशीं मला संबोधिज्ञान प्राप्त झालें, त्या दिवशीं मिळालेली व आज मिळालेली अशा दोन्ही भिक्षा समसमान आहेत, असें तुम्ही चुंदाला सांगा व त्याचें सांत्वन करा.”

बोधिवृक्षाखाली आसन

सुजातेने दिलेली भिक्षा घेऊन बोधिसत्त्वाने नैरंजरा नदीच्या तीरीं भोजन केलें; आणि त्या रात्री तो एका पिंपळाच्या झाडाखाली येऊन बसला. हे झाड सध्या अस्तित्वांत नाही. शशांक राजाने त्याचा विध्वंस केला, असें म्हणतात. पण त्याच्याच जागीं लावलेला पिंपळ आणि त्यालाच टेकून बुद्धगयेचें प्रसिद्ध मंदिर आहे. त्या झाडाखाली बोधिसत्त्व बसला, तेव्हा पुन्हा एकवार ललितविस्तरांत मारयुद्धाचा प्रसंग वर्णिला आहे. संयुत्तनिकायांतील सगाथावग्गांत माराने बुद्धाला भुलविण्यासाठी बोधिवृक्षाखाली (त्या पिंपळाखाली) तृष्णा, अरति, आणि रगा या आपल्या तीन मुलींना पाठविलें असें वर्णन आढळतें. जातकाच्या निदानकथेंत तर या प्रसंगी मारसेनेने बुद्धावर चारी बाजूंनी कसा हल्ला चढविला, याचें सविस्तर वर्णन आहे. माराचें सैन्य पाहून ब्रह्मादिक देव पळून जातात, बोधिसत्त्व तेवढा एकटा राहतो. मग मार तें स्थान आपलें आहे, असें म्हणून बुद्धाला तेथून उठण्यास सांगतो; आणि त्या स्थानावर आपला हक्क शाबीत करण्यासाठी मारसेनेची साक्ष देतो. सर्व देव पळून गेल्यामुळे त्या प्रसंगी बुद्धाला कोणीच साक्षी सापडत नाही. तेव्हा बुद्ध उजवा हात खाली करून, ही सर्वसहा वसुंधरा साक्ष आहे, असें म्हणतो; आणि पृथ्वी देवता, विराट्स्वरूप धारण करून मारसेनेचा पराभव करिते, इत्यादिक पुराणमय वर्णन जातककथाकाराने केलें आहे.

बौद्ध चित्रकलेंत हा प्रसंग चित्रकारांनी छान रेखाटला आहे. लोभ, द्वेष, मोह, मद, मत्सर इत्यादिक दुष्ट मनोवृत्तींना मूर्तिमंत स्वरूपें देण्याचा त्यांचा प्रयत्न वाखाणण्याला योग्य वाटतो. प्रथमतः कवीने या प्रसंगाचें वर्णन केलें आणि तदनुसार चित्रकारांनी त्याला मूर्त स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला, किंवा चित्रकारांनी हा प्रसंग रेखाटल्यावर त्यांच्या मागोमाग जाऊन कवींनी त्याचें वर्णन केलें, हें सांगतां येणें शक्य नाही. तें काही असो, पण एवढी गोष्ट खरी की, वर दिलेल्या

मारसेनेला मूर्त स्वरूप देण्याचा हा प्रयत्न आहे.

तत्त्वबोध

त्या वैशाखी पूर्णिमेच्या रात्री बोधिसत्त्वाला तत्त्वबोध झाला; आणि तेव्हापासून त्याला बुद्ध म्हणतात. म्हणजे तोंपर्यंत गोतम बोधिसत्त्व होता, तो त्या दिवसापासून गोतम बुद्ध झाला. बुद्धाला झालेला तत्त्वबोध म्हटला म्हणजे चार आर्यसत्ये व तदन्तर्गत अष्टांगिक मार्ग होय. त्याचा उपदेश त्याने प्रथमतः आपल्या बरोबर राहणाऱ्या पाच साथ्यांना केला. (तो प्रसंग पुढे येणार असल्यामुळे येथे त्याचें विवरण करित नाही.)

विमुत्तिसुखाचा आस्वाद

तत्त्वबोध झाल्यावर बुद्ध भगवान त्याच बोधिवृक्षाखाली सात दिवस बसून विमुत्तिसुखाचा आस्वाद घेत होता; आणि त्याप्रसंगी रात्रीच्या तीन यामांत त्याने खाली दिलेला प्रतीत्यसमुत्पाद सुलटउलट मनांत आणला, असें महावग्गांत म्हटलें आहे. परंतु संयुत्तनिकायांतील दोन सुत्तांत बुद्धाने बोधिसत्त्वावस्थेंत असतांनाच हा प्रतीत्यसमुत्पाद जाणला असें सांगितलें आहे.* (* निदानवग्गसंयुत्त, सुत्त १० व ६५ पाहा.) त्या सुत्तांचा व महावग्गांतील मजकुराचा मेळ बसत नाही. महावग्ग लिहिला त्या वेळीं त्या प्रतीत्यसमुत्पादाला भलतेंच महत्त्व आलें होतें असें वाटतें. नागार्जुनासारख्या महायानपंथाच्या आचार्यांनी तर या प्रतीत्यसमुत्पादाला आपल्या तत्त्वज्ञानाचा आधारभूत पाया बनविलें. † († माध्यमककारिकेचा आरंभ पाहा.)

प्रतीत्यसमुत्पाद

तो प्रतीत्यसमुत्पाद संक्षेपतः येणेंप्रमाणे—

अविद्येपासून संस्कार, संस्कारांपासून विज्ञान, विज्ञानापासून
नामरूप, नामरूपापासून षडायतन, षडायतनापासून
स्पर्श, स्पर्शापासून वेदना, वेदनेपासून तृष्णा, तृष्णेपासून
उपादान, उपादानापासून भव, भवापासून जाति (जन्म),
आणि जातीपासून जरा, मरण, शोक, परिदेवन, दुःख,
दौर्मनस्य, उपायास हे उत्पन्न होतात.

पूर्ण वैराग्याने अविद्येचा निरोध केला असतां संस्कारांचा निरोध होतो. संस्कारांच्या निरोधाने विज्ञानाचा निरोध होतो. विज्ञानाच्या निरोधाने नामरूपाचा निरोध होतो. नामरूपाच्या

निरोधाने षडायतनाचा निरोध, षडायतनाच्या निरोधाने स्पर्शाचा निरोध, स्पर्शाच्या निरोधाने वेदनेचा निरोध, वेदनेच्या निरोधाने तृष्णेचा निरोध, तृष्णेच्या निरोधाने उपादानाचा निरोध, उपादानाच्या निरोधाने भवाचा निरोध, भवाच्या निरोधाने जन्माचा निरोध, जन्माच्या निरोधाने जरा, मरण, शोक, परिदेवन, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास यांच निरोध होतो.

दुःखाच्या मागे एवढी कारणपरंपरा जोडल्याने तें सामान्य जनतेला समजणें बरेंच कठीण झालें. होतां होतां या प्रतीत्यसमुत्पादाला गहन तत्त्वज्ञानाचें स्वरूप आलें, आणि त्याच्यावरच वादविवाद होऊं लागले. नागार्जुनाचार्याने आपली माध्यमकारिका या प्रतीत्यसमुत्पादाच्या पायावरच लिहिली आहे; आणि बुद्धघोषाचार्याने विशुद्धिमार्गाचा एकषष्ठांश भाग (जवळ जवळ शें सवाशें पृष्ठें) याच्या विवेचनांत खर्च केला आहे. ही सगळी चर्चा वाचल्यावर विद्वान मनुष्य देखील घोटाळ्यांत पडतो, मग सामान्य जनतेला हें तत्त्वज्ञान समजावें कसें? बुद्ध भगवन्ताचा धर्म ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे उच्च वर्णांच्या लोकांपेक्षा खालच्या वर्गाच्या लोकांत विशेष फैलावला, तो अशा गहन तत्त्वज्ञानामुळे नव्हे. चार आर्यसत्यांचें तत्त्वज्ञान अगदी साधें आहे. तें सर्व प्रकारच्या लोकांना पटलें, यांत मुळीच नवल नाही. त्याचा विचार लौकरच करण्यांत येईल.

ब्रह्मदेवाची विनंती

तत्त्वबोध झाल्यानंतर बुद्ध भगवंताने एक आठवडा बोधिवृक्षाखाली (म्हणजे त्या पिंपळाखाली) घालवला, असें वर सांगितलेंच आहे. यानंतर दुसरा आठवडा अजपाल न्यग्रोध वृक्षाखाली, तिसरा आठवडा मुचलिन्द वृक्षाखाली आणि चौथा आठवडा राजायतन वृक्षाखाली घालवून बुद्ध भगवान् पुन्हा अजपाल वृक्षाखाली आला. तेथे त्याच्या मनांत विचार आला की, हा

धर्म मी अत्यंत कष्टाने जाणला आहे, तेव्हा तो लोकांना उपदेशून आणखी त्रास सोसणें बरें नव्हे. हा विचार ब्रह्मदेवाने जाणला; आणि धर्मोपदेश करण्यासाठी भगवंताची प्रार्थना केली. ही कथा सविस्तरपणें महावग्गांत आणि मज्झिमनिकायांतील अरियपरियेसनसुत्तांत आली आहे. पण ती गोतमबुद्धासंबंधाने मुळीच नसावी. कोणी तरी पुराणकाराने ती विपस्सी बुद्धासंबंधाने रचली व नंतर ती जशीच्या तशीच गोतम बुद्धाच्या चरित्रांत दाखल झाली. ह्या रूपकाचा अर्थ 'बुद्ध, धर्म आणि संघ' या पुस्तकांत (पृ० १६-१९) लावण्याचा मी प्रयत्न केला आहे; तेव्हा त्याची चर्चा येथे करित नाही.

पंचवर्गीय भिक्षूंना उपदेश करण्याचा बेत

आपणाला प्राप्त झालेल्या चार आर्यसत्याचें ज्ञान प्रथमतः कोणाला करून द्यावें असा विचार बुद्ध भगवन्ताला पडला. आळार कालाम व उद्धक रामपुत्र हे दोघे बोधिसत्त्वाचे गुरु जिवंत असते,

तर हा नवीन धर्ममार्ग त्यांना तात्काळ पटला असता. परंतु ते ह्यात नव्हते. तेव्हा भगवन्ताने आपल्या पाच साथ्यांना (पंचवर्गीय भिक्षूंना) उपदेश करावा, असे ठरविले. हे भिक्षु त्या वेळी बनारस जवळ ऋषिपत्तनांत राहात होते. भगवान् तिकडे जाण्यास निघाला. वाटेत उपक नावाचा आजीवक श्रमण त्याला भेटला. आपणाला तत्त्वबोध झाला आहे, असे बुद्धाने त्याला सांगितले. पण उपकाला त्याबद्दल खात्री वाटली नाही. असेल कदाचित, असे म्हणून तो दुसऱ्या मार्गाने चालता झाला. ह्या एका प्रसंगावरूनच दुसऱ्या पंथाच्या श्रमणांना उपदेश करण्याची निरर्थकता भगवंताने जाणली असावी.

पंचवर्गीयांची समजूत

आषाढी पूर्णिमेपूर्वी भगवान वाराणसीला पोचला. तो ऋषिपत्तनांत आला, तेव्हा दुरूनच त्याला पाहून, त्याचा कोणत्याही प्रकारे आदरसत्कार करावयाचा नाही, असा पंचवर्गीयांनी बेत ठरविला. पण तो जसजसा जवळ येत गेला, तसतसा त्यांचा हा बेत ढासळत गेला. त्यांनी क्रमशः त्याचा योग्य आदरसत्कार केला. पण त्याचा नवीन धर्ममार्ग ऐकून घेण्याला ते तयार नव्हते. आपणाला एक नवीन धर्ममार्ग सापडला आहे असे भगवंताने जेव्हा त्यांना सांगितले, तेव्हा ते म्हणाले, “आयुष्मान् गोतम, तुझ्या तशा तऱ्हेच्या तपश्चर्येने देखील तुला सद्धर्ममार्गाचा बोध झाला नाही. आता तू तपोभ्रष्ट होऊन खाण्यापिण्याकडे वळला आहेस. त्या तुला सद्धर्माचा बोध कसा होईल?”

भगवान म्हणाला, “भिक्षुहो, यापूर्वी मी भलतीच वल्गना कधी केली होती काय? जर नाही, तर तुम्ही माझ्या म्हणण्याकडे लक्ष द्या. अमृताचा माग मला सापडला आहे. या मार्गाचा अवलंब केला असतां तुम्हांला लवकरच विमुक्ति मिळेल.”

अशा रीतीने पंचवर्गीय भिक्षूंची समजूत घालून काही काळाने आपला नवीन धर्म ऐकून घेण्यास भगवंताने त्यांना प्रवृत्त केले. त्या प्रसर्गात त्याने केलेल्या उपदेशाला ‘धर्मचक्रप्रवर्तन’ म्हणतात. हे सुत सच्चसंयुक्ताच्या दुसऱ्या वग्गांत आणि विनयग्रंथातील महावग्गांत सापडते. याचे संस्कृत भाषान्तर ललितविस्तराच्या सव्विसाव्या अध्यायांत दिले आहे. पैकी पालि सुत्ताचे रूपान्तर येथे देतो.

धर्मचक्रप्रवर्तन

असें मी ऐकलें आहे. एके समयीं भगवान वाराणसी येथे ऋषिपत्तनांत मृगवनांत राहत होता. तेथे भगवान् पंचवर्गीय भिक्षूंना उद्देशून म्हणाला, “भिक्षु हो, धार्मिक मनुष्याने (पब्बजितेन) या दोन अन्तांना जाऊं नये. ते दोन अन्त कोणते? पहिला कामोपभोगांत सुख मानणें. हा अन्त हीन, ग्राम्य, सामान्यजनसेवित, अनार्य आणि अनर्थावह जाहे. दुसरा देहदंडन करणें. हा अन्त दुःखकारक, अनार्य आणि अनर्थावह आहे. या दोन अन्तांना न जातां तथागताने ज्ञानचक्षु उत्पन्न करणारा, उपशमाला, प्रज्ञेला, संबोधाला आणि निर्वाणाला कारणीभूत होणारा मध्यम मार्ग शोधून काढला आहे. तो कोणता? सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाचा, सम्यक् कर्मान्त, सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति, सम्यक् समाधि, हा तो आर्य अष्टांगिक मार्ग होय.

“भिक्षुहो, दुःख नावाचें पहिलें आर्यसत्य असें आहे. जन्म दुःखकारक आहे. जरा दुःखकारक आहे. व्याधि दुःखकारक आहे. मरण दुःखकारक आहे. अप्रियांचा समागम आणि प्रियांचा वियोग दुःखकारक आहे. इच्छिलेली वस्तु मिळत नसली म्हणजे तेणेंकरूनही दुःख होतें. संक्षेपाने पाच उपादानस्कन्ध दुःखकारक आहेत.* (* स्कन्ध पाच आहेत. ते वासनामय असले म्हणजे त्यांना उपादानस्कन्ध म्हणतात, ‘बुद्ध, धर्म आणि संघ’, पृ० ९०-९१ पहा.)

“भिक्षुहो, पुनः पुनः उत्पन्न होणारी आणि अनेक विषयांत रमणारी तृष्णा-जिला कामतृष्णा, भवतृष्णा आणि विनाशतृष्णा म्हणतात-ती दुःखसमुदय नावाचें दुसरें आर्यसत्य होय.

“त्या तृष्णेचा वैराग्याने पूर्ण निरोध करणें, त्याग करणें, तिच्यापासून मुक्ति मिळविणें, हें दुःखनिरोध नावाचें तिसरें आर्यसत्य होय.

“आणि (वर सांगितलेला) आर्य अष्टांगिक मार्ग हें दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा नावाचें चौथें आर्यसत्य होय.

“(क) हें दुःख आहे असें समजलें तेव्हा मला अभिनव दृष्टि उत्पन्न झाली, ज्ञान उत्पन्न झालें, विद्या उद्भवली, आणि आलोक उत्पन्न झाला. हें दुःख जाणण्याला योग्य आहे असें समजलें, तेव्हा मला अभिनव दृष्टि (इत्यादि).....हें दुःख मी जाणलें, तेव्हा मला (इत्यादि).....

“(ख) हें दुःखसमुदय आर्यसत्य आहे असें मी जाणलें, ते त्याज्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा त्याग केला असें मी जाणलें, तेव्हा मला अभिनव दृष्टि उत्पन्न झाली (इत्यादि पूर्वोक्त).....

“(ग) हें दुःखनिरोध आर्यसत्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा साक्षात्कार करणें योग्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा साक्षात्कार मला झाला असें मी जाणलें तेव्हा मला अभिनव दृष्टि (इत्यादि पूर्वोक्त).....

“(घ) हें दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा नावाचें आर्यसत्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा अभ्यास करणें योग्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा अभ्यास केला असें मी जाणलें, तेव्हा मला

अभिनव दृष्टि उत्पन्न झाली, ज्ञान उत्पन्न झालें, विद्या उद्भवली आणि आलोक उत्पन्न झाला. जोंपर्यंत प्रत्येकीं तीन व एकंदरींत बारा प्रकारचें या चार आर्यसत्यांविषयीं ज्ञान मला झालें नाही, तोंपर्यंत मला पूर्णसंबोधि लाभली नाही.”

बुद्धाने केलेले अनेक उपदेश सुत्तपिटकांत संगृहीत केले आहेत. पण त्याच्या धर्माचा आधारभूत असा कोणता उपदेश असेल, तर तो हा आहे. एका सच्चसंयुक्तांत या चार आर्यसत्यांसंबंधाने एकंदर १३१ सुत्ते आहेत. याशिवाय इतर निकायांत यांचा उल्लेख वारंवार येत असतो. बुद्धाचे इतर सर्व उपदेश या चार आर्यसत्यांना अनुसरून असल्यामुळे यांचें महत्त्व फार मोठें आहे.

वरील रूपान्तरांत (क) पासून (घ) पर्यंत आलेला मजकूर फक्त सच्चसंयुक्ताच्या एका सुतांत व महावग्गांत सापडतो. त्याचा उल्लेख इतर ठिकाणीं नाही. यावरून तो मागाहून दाखल केला असावा, अशी बळकट शंका येते. तथापि चार आर्यसत्यांच्या स्पष्टीकरणाला त्याची मदत होण्यासारखी असल्यामुळे तो येथे देण्यांत आला आहे.

चार आर्यसत्यांचें स्पष्टीकरण

जगांत दुःख आहे हें कोणालाही नाकबूल करतां येत नाही. परंतु जो तो आपलें दुःख कसें नष्ट होईल याच विचारांत असतो. त्याचा परिणाम असा होतो की, दुसऱ्याचा घातपात करून देखील प्रत्येकजण आपण सुखी होऊं इच्छितो. त्यांत जे हिंसक असून बुद्धिमान् असतात, ते पुढारी बनतात, व इतरांना त्यांचें ताबेदार व्हावें लागतें. हिंसक बुद्धिमुळे ह्या पुढार्यांत देखील एकोपा राहत नाही आणि त्यांना सगळ्यांत जास्त हिंसक आणि बुद्धिमान पुढार्याला आपला राजा करून त्याच्या तंत्राने वागणें भाग पडतें. राजाला आपलें राज्य दुसरा राजा घेईल असें भय वाटतें. आणि त्याच्या सुरक्षितपणासाठी तो यज्ञयाग करून अनेक प्राण्यांचे बळी देतो. अशा प्रकारची मनुष्यांना आणि इतर प्राण्यांना उपद्रवकारक समाजरचना नष्ट करून तिच्या जागीं दुसरी हितसुखकर संघटना उभारावयाची असेल, तर प्रत्येकाला आपलें आणि इतरांचे दुःख एक आहे अशी जाणीव झाली पाहिजे; आणि म्हणूनच बुद्ध भगवंताने पहिल्या आर्यसत्यांत सर्वसाधारण दुःखाचा समावेश केला.

जन्मजरामरणादिक सर्वसाधारण दुःख श्रमणांना मान्य होतें, इतकेंच नव्हे, तर त्या दुःखाचा नाश करण्यासाठीच त्यांची तपश्चर्या असे. परंतु दुःखाचें कारण कोणतें, यासंबंधीं त्यांचा मतभेद होता. कोणी म्हणत, दुःख आत्म्याने उत्पन्न केलें (सयंकतं दुक्खं); दुसरे म्हणत, दुःख पराने उत्पन्न केलें (परंकतं दुक्खं); तिसरे म्हणत, कांही अशीं आत्म्याने आणि कांही अंशी पराने दुःख उत्पन्न केलें (सयंकतं च परंकतं च दुक्खं); आणि चवथे म्हणत, दुःख आत्म्याने किंवा पराने उत्पन्न केलें नसून आकस्मिक आहे (असयंकारं अपरंकारं अधिच्चसमुप्पन्नं दुक्खं).* (*

निदानवग्गसंयुत्त, वर्ग २, सुत्त ७ पहा.)

यांत पहिल्या प्रकारचे श्रमण म्हटले म्हणजे निर्ग्रन्थ (जैन) वगैरे होत. पूर्वजन्मीं आत्म्याने पाप केल्यामुळे दुःख उत्पन्न झालें, असें ते समजत आणि त्याच्या परिहारार्थ देहदण्डन करून आत्म्याला कष्टवीत. दुसऱ्या प्रकारचे श्रमण सांख्यांसारखे होते. ते जड प्रकृतीमुळे दुःख उत्पन्न झालें असें मानीत आणि आत्म्याला प्रकृतीच्या तडाक्यांतून सोडविण्यासाठी खडतर तप करीत. तिसऱ्या प्रकारचे श्रमणा आत्मा आणि प्रकृति मिळून दुःख उत्पन्न करतात असें प्रतिपादीत आणि आत्म्याला त्यांतून सोडविण्यासाठी देहदण्डन करीत. चवथ्या प्रकारचे श्रमण दुःख आकस्मिक समजत असल्यामुळे अक्रियवादाकडे झुकत. अशा रीतीने श्रमण एक तर निष्फल तपश्चर्या करीत, किंवा निष्क्रिय बनत. बहुजनसमाजाला त्यांचा फारच थोडा उपयोग होई.

दुःखाचें खरें कारण आत्मा किंवा प्रकृति नसून मनुष्याची तृष्णा आहे, हें प्रथमतः बुद्ध भगवन्ताने दाखवून दिलें. पूर्वजन्मींच्या आणि ह्या जन्मींच्या तृष्णेमुळेच सर्व दुःख उत्पन्न होतें. तृष्णा कोठून आली, हा प्रश्न निरर्थक आहे. ती जांपर्यंत असेल तोंपर्यंत दुःख उत्पन्न होणारच. हें दुसरें आर्यसत्य.

तृष्णेचा नाश करण्यानेच मनुष्य दुःखांतून मुक्त होतो, हें तिसरें आर्यसत्य.

आणि तृष्णानाशाचा उपाय म्हटला म्हणजे दोन अंतांच्या मधून जाणारा आर्य अष्टांगिक मार्ग, हें चवथें आर्यसत्य.

अष्टांगिक मार्गाचें स्पष्टीकरण

ह्या आर्य अष्टांगिक मार्गाची सम्यक् दृष्टि ही पहिली पायरी आहे. सम्यक् दृष्टि म्हणजे चार आर्यसत्यांचें यथार्थ ज्ञान. जगामध्ये दुःख भरलें आहे. तें मनुष्यजातीच्या तीव्र तृष्णेमुळे उत्पन्न झालें, त्या तृष्णेचा क्षय केला. असतां सर्वांना शांति मिळणें शक्य आहे आणि परस्परांशीं कायावाचामनेंकरून सदाचाराने, सत्याने, प्रेमाने आणि कळकळीने वागणें, हा आर्य अष्टांगिक मार्ग त्या शांतीचा मार्ग आहे. अशी सम्यक् दृष्टि लोकांत उद्भवली नाही, तर अहंकाराच्या आणि स्वार्थाच्या पायीं होणारे तंटेबखेडे थांबावयाचे नाहीत, आणि जगाला शांति मिळावयाची नाही.

आपलें ऐश्वर्य आणि सत्ता वाढविण्याचा संकल्प प्रत्येक व्यक्तीने केला तर त्यापासून त्याची आणि इतरांची सारखीच हानि होणार आहे. यासाठी कामोपभोगांत बद्ध न होण्याचा, इतरांवर पूर्ण-मैत्री करण्याचा, आणि इतरांच्या सुखसमाधानांत भर घालण्याचा शुद्ध संकल्प बाळगणें योग्य आहे.

खोटें भाषण, चहाडी, शिवीगाळ, वृथा बडबड, इत्यादि असद्वाणीच्या योगें समाजाची घडी बिघडते, व तंटेबखेडे उद्भवून ते हिंसेला कारणीभूत होतात म्हणून सत्य, परस्पराचें सख्य

साधणारें, प्रिय आणि मित भाषण करणें योग्य आहे. यालाच सम्यक् वाचा म्हणतात.

प्राणघात, चोरी, व्यभिचार इत्यादि कर्म कायेने आचरलीं, तर त्यापासून समाजांत मोठे अनर्थ उत्पन्न होतील. यास्तव प्राणघात, चोरी, व्यभिचार इत्यादिक कर्मापासून अलिप्त राहून, लोकांचें कल्याण होईल अशीच कायकर्म आचरलीं पाहिजेत. यालाच सम्यक् कर्मन्त म्हणतात.

सम्यक् आजीव म्हणजे समाजाला अपाय होणार नाही अशा रीतीने आपली उपजीविका करणें. उदाहरणार्थ, गृहस्थाने मद्यविक्रय, जनावरांची देवघेव, इत्यादि व्यवसाय करतां कामा नये. यांपासून समाजाला मोठा त्रास होतो, हें उघड आहे. असे व्यवसाय वर्ज्य करून शुद्ध आणि सरळ व्यवहाराने आपली उपजीविका करणें, यालाच सम्यक् आजीव म्हणतात.

जे वाईट विचार मनांत आले नसतील त्यांना मनांत येण्यास सवड न देणें, जे वाईट विचार मनांत आले असतील त्यांचा नाश करणें, जे सुविचार मनांत उद्भवले नसतील ते उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणें, आणि जे सुविचार मनांत उद्भवले असतील ते वाढवून पूर्णतेला नेण्याचा प्रयत्न करणें, या चार मानसिक प्रयत्नांना सम्यक् व्यायाम म्हणतात. (शारिरीक व्यायामाशीं याचा संबंध नाही.)

शरीर अपवित्र पदार्थांचें बनलें आहे, हा विवेक जागृत ठेवणें, शरीरांतील सुखदुःखादि वेदनांचें वारंवार अवलोकन करणें, स्वचिंताचें अवलोकन करणें आणि इंद्रियें व त्यांचे विषय यांपासून कोणतीं बंधनें उत्पन्न होतात आणि त्यांचा नाश कसा करतां येतो इत्यादि मनोधर्माचा नीट विचार करणें, याला सम्यक् स्मृति म्हणतात.

आपल्या शरीरावर, मृतशरीरावर, मैत्री करुणादिक मनोवृत्तीवर किंवा पृथ्वी, आप, तेज, इत्यादिक पदार्थावर चित्त एकाग्र करून चार ध्यानें संपादन करणें याला सम्यक-समाधि म्हणतात.* (* ह्या सर्व पदार्थावर ध्यानें कशी संपादतां येतात, याचें विवरण समाधिमार्गांत केलें आहे.)

दोन अंतांला न जातां या मध्यम मार्गाची भावना केली पाहिजे. पहिला अन्त म्हणजे कामोपभोगांत सुख मानणें. त्याला हीन, ग्राम्य, सामान्यजनसेवित, अनार्य आणि अनर्थावह (हिना गम्भो पोथुज्जनिको अनरियो अनत्थसंहितो) हीं पांच विशेषणें जोडलीं आहेत. मनुष्यजाति दारिद्र्यांत आणि अज्ञानांत खितपत पडली असतां आपण मौजमजेंत आनंद मानणें यासारखी हीन गोष्ट कोणती? हा अन्त ग्राम्य म्हणजे गांवढळ लोकांचा आहे. तो सामान्य लोकांचा आहे. आर्यांना (धीरवीरांना) शोभण्याजोगा नाही आणि तो अनर्थकारक आहे. दुसरा अन्त देहदण्डन करणें हा. त्याला हीन आणि ग्राम्य हीं विशेषणें लावलीं नाहीत. पण तो दुःखकारक आहे. धीरवीरांना शोभण्यासारखा नाही आणि अनर्थावह आहे (दुःखो अनरियो अनत्थसंहितो). अष्टांगिक मार्गाचीं सर्व अंगें हे दोन अन्त वर्ज्य करतात.

उदाहरणार्थ, खावें, प्यावें, मजा करावी ही चैनी लोकांची दृष्टि, आणि उपोषणादिक व्रतांनी देह झिजवावा ही तपस्व्यांची दृष्टि. यांच्या मधली दृष्टि म्हटली म्हणजे चार आर्यसत्यांचें ज्ञान.

याप्रमाणें बाकीच्या अंगांची देखील मध्यवर्तिता जाणावी.* (* चार आर्यसत्यांची माहिती 'बुद्ध, धर्म आणि संघ' या पुस्तकाच्या तिसऱ्या परिशिष्टांत (पृ० ९४-९९) दिली आहे, ती देखील पाहावी.)

प्रकरण सहावें

श्रावकसंघ

पंचवर्गीय भिक्षूंची माहिती

ज्या पंचवर्गीय भिक्षूंना बुद्ध भगवंताने पहिला धर्मोपदेश केला, त्यांची माहिती सुत्तपिटकांत फारच थोडी सापडते. पहिल्या प्रथम ज्याला बौद्धधर्माचा तत्त्वबोध झाला, तो अज्ञात कौण्डिन्य चिरकालाने राजगृहाला आला, व त्याने बुद्धाला साष्टांग प्रणिपात केला, असा उल्लेख संयुत्तनिकायांतील वंगीस संयुत्तांत (नं. ९) सापडतो. दुसरा पंचवर्गीय भिक्षु अस्सजि (अश्वजित) राजगृह येथे आजारी होता व त्याला भगवंताने उपदेश केला, अशी माहिती खन्धसंयुत्ताच्या ८८

व्या सुत्तांत आली आहे. या दोघांशिवाय बाकी तिघांची नावे सुत्तपिटकांत मुळीच सापडत नाहीत.

जातकाच्या निदानकर्तेत व इतर अद्वकथांतून या पंचवर्गीय भिक्षूंची थोडीबहुत माहिती सापडते, तिचा सारांश असा:-

रामो धजो लक्खणो चापि मन्ती
कोण्डञ्जो च भोजो सुयामो सुदत्तो।
एते तदा अद्द अहेसुं ब्राह्मणा
छळंगवा मन्तं व्याकरिंसु॥

‘राम, ध्वज, लक्खण (लक्ष्मण), मन्ती (मंत्री), कोण्डञ्ज (कौण्डिन्य), भोज, सुयाम आणि सुदत्त हे आठ षडंग वेद जाणणारे ब्राह्मण होते, त्यांनी बोधिसत्त्वाचे भविष्य वर्तविले.’

यांपैकी सातांनी बोधिसत्त्व गृहस्थाश्रमांत राहिला, तर चक्रवर्ती होईल, आणि गृहस्थाश्रम सोडून संन्यासी झाला तर सम्यक्संबुद्ध होईल, असें द्विधा भाकीत केले. या आठांत कौण्डिन्य अगदी तरुण होता. त्याने बोधिसत्त्व निसंशय सम्यक्संबुद्ध होणार असें एकच भविष्य वर्तविले. द्विधा भविष्य वर्तविणाऱ्या सात ब्राह्मणांनी घरी जाऊन आपल्या मुलांना सांगितले की, “आम्ही आता वृद्ध झालो आहोत, आणि सिद्धार्थ राजकुमार बुद्ध झाला, तर ते पाहण्याचे आमच्या नशिबी नाही. तो जर बुद्ध झाला तर तुम्ही त्याच्या संघांत प्रवेश करा.”

बोधिसत्त्वाने गृहत्याग केला, तेव्हा एकटा कौण्डिन्य ह्यात होता. बाकी सात ब्राह्मणांच्या मुलांपाशी जाऊन तो म्हणाला, “सिद्धार्थ कुमार परिव्राजक झाला आहे. तो खात्रीने बुद्ध होणार. त्याच्या मागोमाग आपणही परिव्राजक होऊं.” त्या तरुणांपैकी चौघांनी कौण्डिन्याचे वचन मान्य केले, व त्याच्या बरोबर प्रव्रज्या घेऊन ते बोधिसत्त्वाच्या मागोमाग गेले. हे पाच जण पुढे पंचवर्गीय या नावाने प्रसिद्धीस आले. त्यांचीं नावे महावग्गांत आणि ललितविस्तरांत सापडतात, तीं येणेप्रमाणे:— कोण्डञ्ज (कौण्डिन्य), वप्प (वाष्प), भद्दिय (भद्रिक), महानाम आणि अस्सजि (अश्वजित).

परंतु वर दिलेली पंचवर्गीयांची माहिती दंतकथात्मक दिसते. गोतमकुमार बुद्ध होणार अशी जर कौण्डिन्याची खात्री होती, तर त्याला उरुवेलेत सोडून कौण्डिन्य वाराणसीला कां गेला? बोधिसत्त्वाने शरीराला लागणारा आहार घेण्याला सुरुवात केल्याबरोबर कौण्डिन्याची पूर्णश्रद्धा कशी नष्ट झाली? मला वाटते की, हे पंचवर्गीय भिक्षु पूर्वी आळार कालामाच्या पंथांतील असून शाक्यांच्या किंवा त्यांच्या आसपासच्या प्रदेशांत राहत असत. तेथे त्यांची व बोधिसत्त्वाची मैत्री जमली. ते सर्वच ब्राह्मण होते, असेही म्हणतां येत नाही. आळार कालामाच्या आणि उद्दक रामपुत्ताच्या संप्रदायांत तथ्य न वाटल्यामुळे बोधिसत्त्व पुढील मार्ग शोधण्याच्या हेतूने राजगृहाला आला, तेव्हा त्याच्या बरोबर हे पंचवर्गीय भिक्षु देखील आले असावेत. बोधिसत्त्वाला नवीन धर्ममार्गाचा बोध झाला तर त्याच मार्गाने आपण देखील जाऊं असा त्यांचा विचार होता. पण बोधिसत्त्वाने तपस्या आणि उपोषणे सोडून दिलीं तेव्हा त्यांचा विश्वास उडाला आणि ते वाराणसीला

निघून गेले.

पंचवर्गीय भिक्षुसंघ

गोतम बोधिसत्त्व बुद्ध होऊन वाराणसीला ऋषिपत्तनांत आला तेव्हा त्या पंचवर्गीय भिक्षूंनी त्याचा आदरसत्कार देखील करू नये असा बेत केला होता, इत्यादिक मजकूर पाचव्या प्रकरणांत आलाच आहे. अखेरीस या पंचवर्गीयांनी बोधिसत्त्वाचा धर्ममार्ग ऐकून घेतला आणि त्या प्रसंगी एका तेवढ्या कौण्डिन्याने आपली संमति दर्शविली. तेव्हा बुद्ध भगवान उद्गारला, “कौण्डिन्याने जाणलें (अञ्जासि वत भो कोण्डञ्जो).” त्यामुळे कौण्डिन्याला ‘अञ्जासि कोण्डञ्ज (आज्ञांत कौण्डिन्य)’ हेंच नाव पडलें. आणि ह्या एकाच गोष्टीवरून बौद्ध वाङ्मयांत कौण्डिन्याला प्रसिद्ध स्थान मिळालें. ह्यानंतर त्याने कोणतीही महत्त्वाची कामगिरी केल्याचा उल्लेख मुळीच सापडत नाही. प्रथमतः त्याने एकट्यानेच बुद्धाच्या नवीन धर्ममार्गाचें अभिनंदन केलें, हाच त्याचा पुरुषार्थ समजला पाहिजे.

तदनंतर बुद्ध भगवंताने वप्प (वाष्प) आणि भद्दिय (भद्रिक) या दोघांची समजूत घातली. आणि काही दिवसांनी त्यांना देखील या नवीन धर्ममार्गाचा बोध झाला. नंतर काही काळाने महानाम व अस्सजि (अश्वजित) यांना या नवीन धर्ममार्गाचा बोध झाला. आणि हे पंचवर्गीय भिक्षु बुद्धाचे एकनिष्ठ भक्त झाले. या कामी किती वेळ गेला याचा कोठे उल्लेख नाही. पण पंचवर्गीय भिक्षु प्रथमतः बुद्धाचे शिष्य झाले, आणि या पाचांचा भिक्षुसंघ बनला, याबद्दल सुत्तपिटकाची आणि विनयपिटकाची एकवाक्यता आहे.

यश आणि त्याचे साथी

पंचवर्गीयांबरोबर बुद्ध भगवान् ऋषिपत्तनांत राहत असतां त्याला आणखी ५५ भिक्षु कसे मिळाले आणि त्या चातुर्मासानंतर भगवंताने राजगृहापर्यंत प्रवास करून भिक्षुसंघांत केवढी मोठी भर घातली याचें वर्णन महावग्गांत सापडतें. त्याचा सारांश येथे देत आहें.

वाराणसींत यश नावाचा एक सुसंपन्न तरुण राहत होता. एकाएकीं प्रपंचांतून त्याचें मन उठलें आणि शांत स्थानाचा शोध करीत तो ऋषिपत्तनांत आला. बुद्धाने धर्मोपदेश करून त्याला आपल्या संघांत दाखल करून घेतलें. त्याच्या शोधासाठी त्याचे आईबाप आले. त्यांना बुद्धाने उपदेश केला आणि ते देखील बुद्धाचे उपासक झाले.

यश भिक्षु होऊन बुद्धाच्या संघांत दाखल झाला, हें वर्तमान वाराणसी नगरांत राहणाऱ्या त्याच्या विमल, सुबाहु, पुण्णाजि (पूर्णाजित्) आणि गवंपति (गवांपति) ह्या चार मित्रांना समजलें, आणि ऋषिपत्तनांत येऊन ते देखील बुद्धाच्या भिक्षुसंघांत प्रविष्ट झाले. त्या सर्वांचे पन्नास तरुण

मित्र होते. त्यांनी ऋषिपत्तनांत येऊन बुद्धोपदेश ऐकला आणि आपल्या मित्रांप्रमाणेच संघांत प्रवेश केला. याप्रमाणे साठ भिक्षूंचा संघ ऋषिपत्तनांत गोळा झाला.

बहुजनहितासाठी धर्मप्रचार

चातुर्मासाच्या शेवटी बुद्ध भगवान् या आपल्या भिक्षुसंघास म्हणाला, भिक्षुहो, “प्रापंचिक आणि स्वर्गीय पाशांतून मी मुक्त झालों आहे, आणि तुम्हीं देखील या पाशांतून मुक्त झालां आहां. तेव्हा आता, भिक्षु हो, बहुजनांच्या हितासाठी, सुखासाठी, लोकांवर अनुकंपा करण्यासाठी, देवांच्या आणि मनुष्यांच्या कल्याणासाठी, धर्मोपदेश करण्यास प्रवृत्त व्हा. एका मार्गाने दोघे जाऊ नका. प्रारंभी कल्याणप्रद, मध्यंतरी कल्याणप्रद आणि शेवटी कल्याणप्रद अशा या धर्ममार्गाचा लोकांना उपदेश करा.”

याप्रमाणे बुद्ध भगवंताने आपल्या साठ भिक्षूंस चारी दिशांना पाठविले. ते इतर तरुणांना भगवंतापाशीं आणीत आणि भगवान् त्यांना प्रव्रज्या देऊन आपल्या भिक्षुसंघास दाखल करून घेत असे. पण त्या कामीं साठ भिक्षूंना व तरुण उमेदवारांना त्रास पडू लागला; म्हणून परस्परच प्रव्रज्या देऊन आपल्या संघांत दाखल करून घेण्याला त्याने भिक्षूंना परवानगी दिली व तो स्वतः उरुवेलेकडे जाण्यास निघाला.

भद्रवर्गीय भिक्षु

वाटेंत भद्रवर्गीय नावाचे तीस तरुण एका उद्यानांत आपल्या स्त्रियांसह क्रिडा करण्यासाठी आले होते. त्यांपैकी एकाची बायको नव्हती, म्हणून त्याच्यासाठी एक वेश्या आणली होती. हे

तीस असामी व एकोणतिसांच्या बायका मौजमजेंत गुंतून बेसावधपणे वागत असतां शक्य तेवढ्या वस्तु घेऊन ती वेश्या पळून गेली! त्या वेळीं बुद्ध भगवान् या उपवनांत एका वृक्षाखाली विश्रांतीसाठी बसला होता. उपयुक्त वस्तु घेऊन वेश्या पळून गेली, हें जेव्हा त्या तीस तरुणांना समजलें, तेव्हा ते तिचा शोध करित भगवान् बसला होता तिकडे आले, आणि म्हणाले, “भदंत, ह्या बाजूने गेलेली एक तरुण स्त्री तुम्ही पाहिली आहे काय?”

भगवान् म्हणाला, “तरुण गृहस्थहो, एखाद्या तरुण स्त्रीच्या शोधांत लागून फिरत राहावें, किंवा आत्मबोध करावा यापैकी तुम्हांला कोणतें बरें वाटतें?”

तें बुद्धाचें वचन ऐकून ते त्याच्याजवळ बसले; आणि बराच वेळ बुद्धाचा उपदेश ऐकून घेतल्यावर गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून त्यांनी भिक्षुसंघांत प्रवेश केला.

काश्यपबन्धु

त्या उपवनांतून भगवान् उरुवेलेला आला. तेथे उरुवेलकाश्यप, नदीकाश्यप व गयाकाश्यप हे तिघे जटिल बन्धु अनुक्रमें पांचशे, तीनशें व दोनशें जटाधारी शिष्यांसह अग्निहोत्र सांभाळून तपश्चर्या करीत होते. त्यांपैकी वडील बंधूच्या आश्रमांत बुद्ध भगवान् राहिला; आणि अनेक अद्भुत चमत्कार दाखवून त्याने उरुवेल काश्यपाला आणि त्याच्या पांचशे शिष्यांना आपल्या भिक्षुसंघांत दाखल करून घेतलें. उरुवेल काश्यपाच्या मागोमाग त्याचे धाकटे बंधु आणि त्यांचे सर्व अनुयायी बुद्धाचे शिष्य झाले.

मोठ्या भिक्षुसंघासह राजगृहांत प्रवेश

या एकहजार तीन भिक्षूंना बरोबर घेऊन बुद्ध भगवान् राजगृहाला आला. तेथे एवढ्या मोठ्या भिक्षुसंघाला पाहून नागरिकांत एकच खळबळ उडून गेली. बिंबिसार राजा आणि त्याचे सर्व सरदार बुद्धाचें अभिनंदन करण्यास आले. बिंबिसाराने बुद्धाला आणि भिक्षुसंघाला दुसऱ्या दिवशीं राजवाड्यांत भिक्षा घेण्याला आमंत्रण दिलें आणि त्यांचें जेवण संपल्यावर वेणुवन उद्यान भिक्षुसंघाला दान दिलें.

सारिपुत आणि मोग्गल्लान

राजगृहाजवळ संजय नावाचा एक प्रसिद्ध परिव्राजक आपल्या पुष्कळ शिष्यांसहवर्तमान राहत असे. सारिपुत आणि मोग्गल्लान हे दोघे संजयाचे प्रमुख शिष्य होते. पण त्या संप्रदायांत त्यांचे मन रमेना. त्यांनी असा संकेत केला होता की, 'जर दोघांपैकी एकाला सद्धर्ममार्ग दाखविणारा दुसरा कोणी सापडला तर त्याने दुसऱ्याला ही गोष्ट सांगावी आणि दोघांनी मिळून त्या धर्माची कास धरावी.'

एके दिवशीं अस्सजि भिक्षु राजगृहांत भिक्षाटन करीत होता. त्याची शांत आणि गंभीर मुद्रा पाहून हा कोणी तरी निर्वाण मार्गाला लागलेला परिव्राजक असावा असें सारिपुताला वाटलें; अस्सजीशीं संभाषण करून त्याने जाणलें की, अस्सजि बुद्धाचा शिष्य आहे आणि बुद्धाचाच धर्ममार्ग खरा आहे. ही गोष्ट सारिपुताने मोग्गल्लानाला कळविली; आणि हे दोघेही संजयाच्या पंथांतील दोनशें पन्नास परिव्राजकांसह बुद्धाजवळ येऊन भिक्षुसंघांत प्रविष्ट झाले.

ऐतिहासिक कसोटी

यश आणि इतर ५४ तरुण भिक्षु झाले या कथेपासून येथपर्यंत कथन केलेला मजकूर हा महावग्गांतून सारांशरूपाने घेतलेला आहे.* (* 'बुद्धलीलासारसंग्रह', पृ. १६०-१६५, आणि 'बौद्धसंघाच परिचय' पृ. ७-८ पहा.) आता या कथेला ऐतिहासिक कसोटी लावून पाहिली पाहिजे. बोधिसत्त्वाने उरुवेला येथे तपश्चर्या केली आणि तत्त्वबोध प्राप्त करून घेतला. अर्थात् बुद्ध भगवंताला उरुवेलेच्या प्रदेशाची चांगली माहिती असली पाहिजे. उरुवेलकाश्यप आणि त्याचे दोघ धाकटे बंधु हजार जटाधारी शिष्यांसहवर्तमान त्याच प्रदेशांत राहत होते. त्यांना अद्भुत चमत्कार दाखवून जर भगवंताला आपले शिष्य करावयाचे होते, तर त्यांना सोडून भगवान् काशीपर्यंत कां गेला? आपला धर्म पंचवर्गीयांशिवाय दुसरे कोणी जाणणार नाहीत, असें त्याला कां वाटलें? त्या वेळीं त्याला अद्भुत चमत्कार दाखविण्याची शक्ति नव्हती, आणि काशीला जाऊन पंचवर्गीयांना उपदेश केल्यानंतर ती शक्ति मिळाली, असें समजावें की काय?

ऋषिपतनांत पंचवर्गीयांशिवाय जे पंचावन्न भिक्षु बुद्धाला मिळाले, त्यांपैकी फक्त पांचांचींच नावे महावग्गांत दिली आहेत; बाकी पन्नासांपैकी एकाचें देखील नाव नाही. तेव्हा भिक्षूंची संख्या फुगविण्यासाठी पन्नासांची भर घातली असावी असें वाटतें.

वाटेंत तीस तरुण पुरुष स्त्रियांसह क्रिडा करीत असतां चुटकीसरशीं बुद्ध भगवंताने त्यांना भिक्षु बनविलें, हें संभवत नाही. तसें करावयाचें होतें, तर उरुवेलेहून काशीला जाण्याचे त्याने प्रयास कां केले? उरुवेलेच्या आसपास मौजमजा करणारे कोणी तरुण त्याला सापडले नसते काय? मध्येच या तीस तरुणांची गोष्ट कां घुसडून दिली, हें समजत नाही.

बुद्ध भगवान् एक हजार तीन जटिलांना भिक्षु करून आणि बरोबर घेऊन राजगृहाला आला, त्या वेळीं सर्व राजगृह उचंबळून गेलें असतां सारिपुत्ताला बुद्ध कोणा आहे याची बिलकूल माहिती नव्हती, हें कसें? अस्सजि पंचवर्गीयांपैकी एक. त्याला इतर पंचवर्गीयांबरोबर काशीच्या आसपास धर्मोपदेश करण्याला पाठवून भगवान् उरुवेलेला व तेथून राजगृहाला आला; असें असतां हा अस्सजि एकाएकी राजगृहाला कसा पोचला? तात्पर्य, पंचवर्गीयांना यशाला आणि त्याच्या चार साथ्यांना भिक्षुसंघांत दाखल करून घेतल्यानंतर काशीहून राजगृहापर्यंत भगवंताच्या प्रवासाची महावग्गांत आलेली हकीगत बहुतांशी दंतकथात्मक आहे, असें म्हणावें लागतें.

ललितविस्तरांतील यादी

खरा प्रकार काय घडला हें जरी निश्चित सांगतां आलें नाही, तरी ललितविस्तराच्या आरंभीं जी भिक्षूंची यादी दिली आहे, तिच्यावरून भिक्षुसंघाची प्राथमिक माहिती अल्प प्रमाणांत जुळवितां येण्याजोगी असल्यामुळे ती यादी येथे देण्यांत येत आहे:—

१. ज्ञानकौण्डिन्य (अञ्जाकोण्डञ्ज) २. अश्वजित् (अस्सजि) ३. वाष्प (वप्प) ४. महानाम ५. भद्रिक (भद्विय) ६. यशोदेव (यस) ७. विमल ८. सुबाहु ९. पूर्ण (पुण्णजि) १०. गवाम्पति (गवम्पति) ११. उरुवेलकाश्यप (उरुवेलकस्सप) १२. नदीकाश्यप १३. गयाकाश्यप १४. शारिपुत्र (सारिपुत्त) १५. महामौद्गल्यायन (महामोग्गल्लान) १६. महाकाश्यप (महाकस्सप) १७. महाकात्यायन (महाकच्चान) १८. कफिल (?) १९. कौण्डिन्य (?) २०. चुनन्द (चुन्द) २१. पूर्ण मैत्रायणीपुत्र (पुण्ण मन्ताणिपुत्त) २२. अनिरुद्ध (अनुरुद्ध) २३. नन्दिक नन्दक २४. कस्फिल (कप्पिन) २५. सुभूति २६. रेवत २७. खदिरवनिक २८. अमोघराज (मोघराज) २९. महापारणिक (?) ३०. वक्कुल (वक्कुल) ३१. नन्द ३२. राहुल ३३. स्वागत (सागत) ३४. आनन्द.

महावग्गांत दिलेल्या नाव नसलेल्या भिक्षूंची संख्या वगळली तर ह्या यादीतील पंधरा भिक्षूंच्या परंपरेचा आणि महावग्गाच्या कथेचा मेळ बसतो; आणि त्यावरून असे अनुमान करता येते की, पंचवर्गीयांनंतर भगवंताला यश आणि त्याचे चार मित्र मिळाले. ह्या दहांना बरोबर घेऊन भगवान उरुवेलेला गेला. आणि तेथे त्याच्या संघांत तिघे काश्यपबंधु सामील झाले. या तेरा शिष्यांसहवर्तमान भगवान राजगृहाला गेला. तेथे संजयाच्या शिष्यांपैकी सारिपुत्त व मोग्गल्लान संजयाचा पंथ सोडून बुद्ध भगवंताचे शिष्य झाले. ह्या दोघांच्या आगमनामुळे भिक्षुसंघाची महती फार वाढली. कां की राजगृहांत त्यांची बरीच प्रसिद्धि होती. बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा ह्या दोघांनीही कसा विकास केला, याची साक्ष सुत्त आणि विनयपिटक देत आहेत. बहुतेक अभिधम्मपिटक तर सारिपुत्तानेच उपदेशिला असे समजण्यात येते.

यानंतर आलेल्या २९ भिक्षूंची परंपरा मात्र ऐतिहासिक दिसत नाही. आनंद आणि अनुरुद्ध एकाच वेळी भिक्षु झाले, असे चुल्लवग्गांत (भा० ७) सांगितले असतां येथे अनुरुद्धाचा नंबर २२, व आनन्दाचा ३४ दिला आहे. यांच्या बरोबर उपालि न्हाव्याने प्रव्रज्या घेतली, आणि तो पुढे विनयधर झाला, असे असतां ह्या यादीत त्याचे नाव सापडत नाही. येथे दिलेल्या बहुतेक भिक्षूंचीं चरित्रे 'बौद्धसंघाचा परिचय' या पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागांत आली आहेत. जिज्ञासु वाचकांनी ती वाचावी.

भिक्षूंची संख्या

आता राजगृहापर्यंत बुद्धाने गोळा केलेल्या भिक्षूंची संख्या या पंधरा भिक्षूपेक्षा अधिक होती की काय याचा थोडक्यांत विचार करूं. बुद्दाला वाराणसी येथे साठ भिक्षु मिळाले; उरुवेलेला जात असताना वारंते तीस आणि उरुवेला येथे एक हजार तीन, मिळून एकंदरीत १०९३ भिक्षूंचा संघ एकत्रित झाल्यावर भगवंताने राजगृहांत प्रवेश केला. तेथे सारिपुत्त आणि मोग्गल्लान यांबरोबर संजय परिव्राजकाचे अडीचशे शिष्य येऊन बौद्ध संघाला मिळाले. म्हणजे त्या वेळी भिक्षुसंघाची

संख्या १३४५ झाली. परंतु तेवढा भिक्षुसंघ बुद्धापाशीं असल्याचा उल्लेख सुत्तपिटकांत कोठेही सापडत नाही. बुद्ध भगवान् परिनिर्वाणापूर्वी एकदोन वर्षे राजगृहाला आला तेव्हा त्याच्याबरोबर १२५० भिक्षु होते, असें सामञ्जस्यसुत्तांत म्हटलें आहे. परंतु दीघनिकायाच्या दुसऱ्या आठ सुत्तांत भिक्षुसंघाची संख्या ५०० दिली आहे; आणि भगवंताच्या शेवटच्या प्रवासांत देखील त्याच्याबरोबर ५०० च भिक्षु होते असें दिसतें. भगवंताच्या परिनिर्वाणानंतर राजगृह येथे जी भिक्षूंची पहिली परिषद भरली तिच्यांत देखील ५०० च भिक्षु होते. तेव्हा भगवंताच्या परिनिर्वाणापर्यंत भिक्षुसंघाची संख्या ५०० वर गेली नव्हती, असें अनुमान करतां येतें.

बुद्ध भगवंताच्या परिनिर्वाणानंतर ही संख्या फुगविण्याचा क्रम सुरू झाला असावा. ललितविस्तराच्या आरंभीच श्रावस्ती येथे भगवंताबरोबर बारा हजार भिक्षु आणि बत्तीस हजार बोधिसत्त्व होते, असें म्हटलें आहे. अशा रीतीने आपल्या संप्रदायाचें महत्त्व वाढविण्यासाठी त्या काळच्या भिक्षूंनी पूर्वकालीन भिक्षूंची संख्या वाढविण्यास आरंभ केला, आणि महायान पंथाच्या ग्रंथकारांनी तर त्यांत वाटेल तेवढ्या बोधिसत्त्वांची भर घातली! बौद्ध धर्माच्या अवनतीला जर कोणतें प्रमुख कारण झालें असेल, तर ते हेंच होय. आपल्या धर्माचें आणि संघाचें स्तोम माजविण्यासाठी बौद्ध भिक्षूंनी भरमसाट दंतकथा रचण्यास सुरवात केली आणि ब्राह्मणांनी त्यांच्याहीपेक्षा विलक्षण दंतकथा रचून भिक्षूंचा पूर्ण पराभव केला!

प्रसिद्ध सहा श्रमणसंघ

बुद्धसमकालीन बुद्धाच्या संघांपेक्षा मोठे आणि प्रसिद्ध असे सहा श्रमणसंघ अस्तित्वांत होते आणि पूरण कस्सप, मक्खलि गोसाल, अजित केसकंबल, पकुध कच्चायन, संजय बेलड्डपुत्त व निगण्ठ नाथपुत्त या त्या सहा संघांच्या पुढाऱ्यांचा लोकांत फार मान असे. यासंबंधी मज्झिमनिकायांतील चूळसारोपम सुत्तांत खालील उतारा सापडतो.

येमे भो गोतम समणब्राह्मणा संघिनो गणिनो गणाचरिया त्राता यसस्सिनो तित्थकरा साधुसम्मता बहुजनस्स, सेय्यथीदं पूरणो कस्सपो, मक्खलि गोसालो, अजितो केसकम्बलो, पकुधो कच्चायनो, सञ्जयो बेलड्डपुत्तो, निगण्ठो नाथपुत्तो.

(पिंगल कौत्स भगवंताला म्हणतो,) “भो, गोतम, हे जे संघि, गणी, गणाचार्य, प्रसिद्ध, यशस्वी, तीर्थकर आणि बहुजनांना मान्य असलेले (सहाजण आहेत), ते कोणते? पूरण, कस्सप,

मकखलि गोसाल, अजित केसकम्बल, पकुध कच्चायन, संजय बेलडुपुत्त व निगंठ नाथपुत्त.”

बौद्ध संघाची कर्तव्यनिष्ठा

हैं सहाही आचार्य वयाने बुद्ध भगवंतापेक्षा वडील होते आणि त्यांच्या भिक्षूंची संख्या देखील बरीच मोठी होती. बुद्ध या सर्व आचार्यांत वयाने लहान, आणि त्याच्या भिक्षुसंघाची संख्या देखील कमी, असें असतां ह्या लहानशा नवीन भिक्षुसंघाने सर्वांना मागे टाकलें, आणि हिंदूस्थानावरच नव्हे, तर सर्व आशियाखण्डावर आपला प्रभाव पाडला हें कसें?

याला उत्तर हें की, वरील सहा श्रमणसंघ जरी संख्येने मोठे होते, तरी सामान्य जनसमुदायाची ते फारशी काळजी बाळगत नसत. त्यांपैकी बहुतेकांचें तपश्चर्येच्या मार्गाने मोक्ष मिळवावा हें ध्येय होतें. गावांत किंवा शहरांत प्रवेश करून ते गृहस्थांकडून भिक्षा घेत आणि प्रसंगोपात आपल्या संप्रदायाचें तत्त्वज्ञान शिकवीत. तथापि गृहस्थांच्या हितसुखासाठी त्यांचा विशेष प्रयत्न नव्हता.

बौद्ध संघाची गोष्ट याच्या उलट होती. ‘लोकांच्या हितासाठी आणि सुखासाठी तुम्ही चारी दिशांना जा, एका मार्गाने दोघे जाऊं नका,’ हा बुद्धाचा उपदेश वर दिलाच आहे. हा उपदेश महावग्गांत आणि मारसंयुतांत सापडतो आणि तशा अर्थाचे उपदेश सुत्तपिटकांत अनेक ठिकाणीं आढळतात. ह्या बुद्ध भगवंताच्या उपदेशाला अनुसरून वागल्यामुळे त्याचा भिक्षुसंघ बहुजनसमाजाला प्रिय आणि मान्य झाला, व सर्व लोकांवर त्याचा प्रभाव पडला.

परस्परांशीं भांडणाऱ्या लोकांकडे पाहून बोधिसत्त्वाला वैराग्य झालें, हें चवथ्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तीं भांडणें. राजसत्तेकडून मिटवितां येणें शक्य नव्हतें. जोंपर्यंत लोकांत हिंसात्मक बुद्धि राहिल, तोंपर्यंत समाजांतील तंटे बखेडे मिटणें शक्य नाही. म्हणून राजसत्तेपासून निवृत्त होऊन मनुष्यजातीच्या मुक्तीचा मार्ग शोधून काढण्यास बोधिसत्त्व प्रवृत्त झाला. सात वर्षे तपश्चर्येचे अनेक अनुभव घेतल्यानंतर त्याला मागल्या प्रकरणांत दिलेला मध्यम मार्ग सापडला; आणि त्याचा सर्व लोकांत प्रसार करण्याचा त्याने बेत ठरविला. याच कामासाठी बुद्ध भगवंताने संघाची स्थापना केली. तेव्हा इतर संघांतील श्रमणांपेक्षा बौद्ध श्रमण सामान्य जनतेच्या हितसुखाची विशेष काळजी घेत यांत नवल नाही.

अध्यात्मिक शेतीची आवश्यकता

समाजाने शेती, व्यापार वगैरे धंदे सुरू केले, पण समाजांत जर एकोपा नसला, तर त्या धंद्यापासून फायदा होणार नाही; एकाने पेरलेलें शेत दुसरा कापून नेईल व एखाद्या व्यापाऱ्याला दुसरा चोर लुटील. अशा रीतीने समाजांत अव्यवस्था सुरू झाली, तर त्या समाजांतील व्यक्तींना फार कष्ट भोगावे लागतील. हा एकोपा शस्त्रबळाने उत्पन्न करतां आला, तरी तो टिकाऊ होत नाही. परस्परांच्या सौजन्याने आणि त्यागाने उत्पन्न झालेली एकीच खरी एकी म्हणतां येईल.

सामान्य जनसमूहांत अशी एकी उत्पन्न करण्याचा बुद्धाचा हेतु होता, असें सुतनिपातांतील कासिभारद्वाजसुतावरून दिसून येतें. त्याचा सारांश येणेंप्रमाणे.

एके दिवशीं बुद्ध भगवान् भिक्षाटन करीत असतां भारद्वाज ब्राह्मणाच्या शेतावर गेला. तेथे भारद्वाज ब्राह्मण आपल्या मजुरांना जेवण देत होता. भगवान् भिक्षेसाठी उभा आहे, असें पाहून तो म्हणाला, “माझ्याप्रमाणे तूं देखील शेत नांगर, पेर, धान्य गोळा कर आणि खा. भिक्षा कां मागतोस?”

भगवान् म्हणाला, “मी देखील शेतकरी आहे. मी श्रद्धेचें बी पेरतों. त्यावर तपश्चर्येची (प्रयत्नाची) वृष्टि होते. प्रज्ञा माझा नांगर आहे. पापलज्जा इसाड, चित्त दोऱ्या, स्मृति (जागृति) नांगराचा फाळ आणि चाबूक आहे. कायेने आणि वाचेने मी संयम पाळतां. आहारांत नियमित राहून सत्याच्या योगें (मनोदोषांची) मी खुरपणी करतों. संतोष ही माझी सुटी आहे. उत्साह माझे बैल; आणि माझें वाहन अशा दिशेकडे जातें की, जेथे शोक करण्याची पाळी येत नाही!”

या म्हणण्याचा अर्थ भारद्वाजाला तात्काळ समजला व तो बुद्धाचा शिष्य झाला.

ह्या उपदेशांत बुद्धाने शेतीचा निषेध केलेला नाही. पण त्या शेतीला नीतिमतेचें पाठबळ नसलें, तर तिच्यापासून समाजाला सुख न होतां दुःख होईल, एवढाच त्या उपदेशाचा निष्कर्ष आहे. एकाने पेरलेली शेती पिकाच्या वेळीं दुसऱ्याने बळकावली, तर शेती करण्याला कोणी प्रवृत्त होणार नाही आणि समाजांत भयंकर अव्यवस्था माजेल. म्हणून प्रथमतः परस्परांचे हितसंबंध अहिंसात्मक असावयास पाहिजेत. तशा प्रकारची मानसिक शेती केल्याशिवाय या भौतिक शेतीचा उपयोग होणार नाही, हें जाणून बुद्धाने आपल्या संघाला समाजाची नैतिक जागृति करण्यासाठी प्रवृत्त केलें. त्यामुळे बौद्ध संघ अल्पसंख्याक असतांनाही थोडक्याच काळांत सामान्य लोकसमूहाला प्रिय झाला; आणि आपल्या कर्तबगारीने इतर श्रमणसंघांना त्याने मागे टाकलें.

संघाची संघटना

आपला संघ कार्यक्षम व्हावा, यास्तव बुद्ध भगवंताने फार काळजी घेतली. संघाची रचना त्याने अशी केली की, आपल्या पश्चात त्यांत एकोपा राहावा आणि त्याच्याकडून लोकसेवा अव्याहत घडून यावी. वज्जीच्या गणराज्यांतील पुढाऱ्यांनी एकत्रित होऊन विचारविनिमय करण्याचे आणि परस्परांच्या हिताचे नियम ठरविण्याची जी पद्धति, तीच थोडेबहुत फेरफार करून बुद्ध भगवंताने आपल्या भिक्षुसंघाला लागू केली असावी, असें महापरिनिब्बानसुताच्या आरंभीं आलेल्या मजकुरावरून दिसून येतें.

वस्सकार ब्राह्मण बुद्धापाशीं येतो आणि वज्जीवर स्वारी करण्याचा आपल्या धन्याचा-अजातशत्रूचा-बेत भगवंताला कळवितो. आपण घालून दिलेल्या सात नियमांप्रमाणे जोंपर्यंत वज्जी

चालतील, तोंपर्यंत त्यांना जिंकणें शक्य नाही असें भगवान् वस्सकार ब्राह्मणाला सांगतो. आणि वस्सकार निघून गेल्यावर भिक्षुसंघाला म्हणतो: 'भिक्षुहो, मी तुम्हांला सात अभिवृद्धीचे नियम सांगतां. (१) जोंपर्यंत भिक्षु पुष्कळदा एके ठिकाणीं जमतील, तोंपर्यंत भिक्षूंची अभिवृद्धीच होईल, परिहानि होणार नाही. (२) जोंपर्यंत भिक्षु एकमताने जमतील आणि आपल्या संघकर्माचा एकदिलाने विचार करून उठतील, तोंपर्यंत भिक्षूंची अभिवृद्धीच होईल, परिहानि होणार नाही. (३) जोंपर्यंत संघाने न केलेला नियम, केला होता, असें म्हणणार नाहीत आणि केलेला नियम मोडणार नाहीत, नियमाचें रहस्य जाणून त्याप्रमाणे वागतील, तोंपर्यंत भिक्षूंची अभिवृद्धीच होईल, परिहानि होणार नाही. (४) जोंपर्यंत भिक्षु वृद्ध, शीलवान् पुढाऱ्यांचा मान ठेवतील, (५) जोंपर्यंत भिक्षु पुनः पुनः उत्पन्न होणाऱ्या तृष्णेला वश होणार नाहीत, (६) जोंपर्यंत भिक्षु एकांतवासाची आवड धरतील, (७) जोंपर्यंत भिक्षु न आलेले सुज सत्त्वचारी यावे, आणि आलेले सुज सत्त्वचारी सुखाने राहावे, यासाठी नेहमी जागृत राहतील, तोंपर्यंत भिक्षूंची अभिवृद्धीच होईल, परिहानि होणार नाही."

यावरून असें दिसून येईल की, संघाने एकत्रित जमण्याचे एकमताने संघकृत्ये करण्याचे, वृद्ध, शीलवान्, भिक्षूंचा मान राखण्याचे वगैरे विनयपिटकांत सापडणारे नियम बुद्ध भगवंताने वज्जीसारख्या स्वतंत्र गणराज्यांत प्रचलित असलेल्या पद्धतीवरून घेतले.

संघाचे कांही नियम लोकरूढीवरून ठरविले

परंतु राज्यानुशासनाचे सर्वच नियम संघाला लागू करतां येणें शक्य नव्हतें. संघांत एखाद्या भिक्षूने काही अपराध केला तरी त्याला जास्तीत जास्त दंड म्हटला म्हणजे संघांतून हाकून देणें हा होता; याच्या पलीकडे दुसरा कठोर दंड नव्हता. कां की, संघाचे सर्व नियम अहिंसात्मक होते. त्यांपैकी बरेचसे नियम केवळ चालू असलेल्या लोकरूढीवरून घेतले होते. उदाहरणार्थ, खालील नियम घ्या—

बुद्ध भगवान आळवी येथे अग्गाळव चेतियांत राहत होता. त्या काळीं आळवक भिक्षु बांधकाम करीत असतां जमीन खोदवीत. त्यांच्यावर लोक टीका करूं लागलें. ही गोष्ट समजली, तेव्हा भगवंताने त्यांचा निषेध करून भिक्षूंना नियम घालून दिला तो असा:—

जो भिक्षु जमीन खणील किंवा खणवील, त्याला पाचितिय होतें.* (* 'बौद्धसंघाचा परिचय, पृ० ९७ पहा')

भिक्षूंनी लहानशी कुटी किंवा बेताचा विहार बांधून त्यांत व्हावें, एवढी परवानगी भगवंताने दिली होती; आणि त्या कामीं जमीन स्वतः खोदणें किंवा दुसऱ्यास खोदावयास लावणें पाप आहे, असें नव्हतें. तथापि हा नियम केवळ लोकांच्या समाधानार्थ करावा लागला. बहुतेक श्रमण लहान सहान जतूंचा नाश होऊं नये म्हणून खबरदारी घेत. ते रात्रीचा दिवा देखील पेटवीत नसत. कां

की, त्या दिव्यावर पतंग वगैरे प्राणी येऊन पडण्याचा संभव होता. आणि त्यांचे हे आचार लोकांच्या आंगवळणीं पडले होते. एखादा श्रमण स्वतः कुदळ घेऊन जमीन खोदावयास लागला, तर सामान्य जनांच्या मनाला धक्का बसणें अगदी साहजिक होतें. त्यांच्याशीं वादविवाद करून त्यांचा दृष्टिकोण बदलण्याची बुद्ध भगवंताला जरूर भासली नाही. तपश्चर्येत वृथा काल न घालवितां भिक्षूंना जनतेला धर्मोपदेश करण्यास आणि ध्यानसमाधीच्या योगें स्वचिंताचें नमन करण्यास अवकाश मिळाला म्हणजे संघाचा कार्यभाग सुलभ होईल हें बुद्ध भगवान जाणून होता; आणि म्हणूनच ज्या रीतीभाती निरुपद्रवी होत्या, त्या संघाला लागू करण्यास भगवंताला हरकत वाटली नाही.

भिक्षुसंघाचा साधेपणा

भगवंताला इतर संघांत चालू असलेली तपश्चर्या मुळीच पसंत नव्हती, तथापि आपल्या संघांतील भिक्षूंनी अत्यंत साधेपणाने वागावें याबद्दल भगवान फार काळजी घेत असे. भिक्षु जर परिग्रही बनले तर ते आपल्या परिग्रहासह चारी दिशांना जाऊन प्रचारकार्य कसें करूं शकतील? सामञ्जसफलसुतांत भगवान बुद्ध अजातशत्रु राजाला म्हणतो,

सेय्यथापि महाराज पक्खी सकुणो येन येनेव डेति सपत्तभारो व डेति। एवमेव महाराज भिक्खु संतुडो होति, कायपरिहारिकेन चीवरेन, कुच्छिपरिहारिकेन पिण्डपातेन। सो येन येनेव पक्कमति समादायेव पक्कमति।

‘हे महाराज, जसा एखादा पक्षी ज्या दिशेला उडतो त्या त्या दिशेला आपल्या पंखांसहच उडतो, त्याचप्रमाणे, हे महाराज, भिक्षु शरीराला लागणाऱ्या चीवराने आणि पोटाला लागणाऱ्या पिंडाने (भिक्षुने) संतुष्ट होतो. तो ज्या ज्या दिशेला जातो, त्या त्या दिशेला आपलें सामान बरोबर घेऊनच जातो.’

अशा भिक्षूजवळ फार झालें तर खालील गाथेंत दिलेल्या आठ वस्तु असत.

तिचीवरं च पत्तो च वासि सूचि च बन्धनं ।

परिस्सावनेन अट्ठते युत्तयोगस्स भिक्खुनो ॥

‘तीन चीवरें, पात्र, वासि (लहानशी कुन्हाड), सुई, कमरबंध व पाणी गाळण्याचें फडकें, या आठ वस्तु योगी भिक्षूला पुरे आहेत.’

वागणुकीचे नियम

याप्रमाणे भिक्षूंनी अत्यंत साधेपणाने वागावें असा बुद्ध भगवंताचा उपदेश होता. तथापि मनुष्यस्वभावाला अनुसरून काही भिक्षु या वस्तु स्वीकारण्यांत देखील अतिरेक करीत; म्हणजे तीन चीवरांपेक्षा जास्त वस्त्रे घेत; मातीचें किंवा लोखंडाचें पात्र ठेवण्याऐवजी तांब्यापितळेचें पात्र स्वीकारीत; चीवरें प्रमाणाबाहेर मोठीं बनवीत. येणेंकरून परिग्रहाला वाव मिळत असे. यास्तव त्याला आळा घालण्यासाठी पुष्कळसे नियम करावे लागले. अशा नियमांची संख्या बरीच मोठी आहे.

विनयपिटकांत भिक्षुसंघासाठी एकंदरीत २२७ निषेधात्मक नियम दिले आहेत. त्यांना 'पातिमोक्ख' असें म्हणतात. त्यांपैकी दोन अनियत (अनियमित) आणि शेवटचे ७५ सेखिय, म्हणजे खाण्यापिण्यांत चालण्याबोलण्यांत शिष्टाचाराने कसें वागावें या संबंधाचे नियम, एवढे वजा जातां, बाकी १५० नियमांनाच अशोककालाच्या सुमाराला पातिमोक्ख म्हणत असत, असें वाटतें. त्या कालापूर्वी हे सर्व नियम अस्तित्वांत नव्हते; आणि जे होते त्यांत मूलभूत नियम सोडून बाकी नियमांत योग्य फेरफार करण्याला संघाला पूर्णपणें अधिकार होता. परिनिर्वाण पावण्या वीं भगवान् आनंदाला म्हणतो, "हे आनंदा, जर संघाची इच्छा असेल तर माझ्या पश्चात् संघाने बारीक सारीक नियम गाळावे."

यावरून बारीक सारीक नियम गाळण्याला किंवा देशकालानुसार सामान्य नियमांत फेरफार करण्याला भगवंताने संघाला पूर्णपणे मुभा दिली होती, हें स्पष्ट होतें.

शरीरोपयोगी पदार्थ वापरण्य व सावधगिरी

भिक्षूला लागणाऱ्या पदार्थांत चीवर, पिण्डपात (अन्न), शयनासन (राहण्याची जागा) आणि औषध हे चार पदार्थ मुख्य असत. पातिमोक्खाच्या नियमानुसार त्यांचा उपभोग घेत असताना देखील विचारपूर्वक वागावें, असें भगवंताचें म्हणणें होते.

चीवर वापरतांना भिक्षूला म्हणावें लागे--'नीट विचार करून हें चीवर वापरतों, तें केवळ शीत, उष्ण, डास, माशा, वारा, ऊन, साप यांची बाधा न व्हावी म्हणून आणि गुह्येंद्रिय झाकण्याच्या उद्देशाने.'

पिण्डपात सेवन करताना म्हणावें लागे--'नीट, विचार करून हा पिण्डपात सेवन करतों, तो शरीर क्रिडा करण्यास समर्थ व्हावें, मस्त व्हावें, मण्डित आणि विभूषित व्हावें, म्हणून नव्हे, तर केवळ या देहाचा संभाळ व्हावा, त्रास नष्ट व्हावा आणि ब्रह्मचर्याला मदत व्हावी म्हणून. याप्रमाणे मी (भुकेची) जुनी वेदना नाहीशी करीन, आणि (जास्त खाऊन) नवीन वेदना उत्पन्न करणार

नाही. यामुळे माझी शरीरयात्रा चालेल, लोकापवाद राहणार नाही आणि जीवन सुखकर होईल.'

शयनासन वापरतांना म्हणावें लागे--'नीट विचार करून हें शयनासन वापरतों, तें केवळ शीत, उष्ण, डास, माशा, वात, ऊन, साप यांची बाधा न व्हावी म्हणून आणि एकांतवासांतील विश्रांतीसाठी.' औषध पदार्थ वापरतांना म्हणावें लागे--'नीट विचार करून हा औषधि पदार्थ वापरतों, तो केवळ उत्पन्न झालेल्या रोगाच्या नाशासाठी आणि आरोग्य प्राप्त होईल तोंपर्यंतच.'*

(* येणेंप्रमाणे चार शरीरोपयोगी पदार्थ सावधानपणें वापरण्याला पचवेक्खण (प्रत्यवेक्षण) म्हणतात आणि त्याची वहिवाट आजलाही चालू आहे.)

देवदत्ताने केलेला संघभेद

संघांत सरळपणा आणि मैत्रीभाव राहावा यासंबंधी भगवान् फार खबरदारी घेत असे. तथापि मनुष्यस्वभाव असा कांही विचित्र आहे की, त्याच्या समुदायांत मतभेद होऊन तट पडावयाचेच. याला मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे अभिमान आणि त्याच्या मागोमाग अज्ञान. मनुष्य कितीही साधेपणाने वागला, तरी तो जर पुढारी होण्याची इच्छा बाळगीत असला, तर दुसऱ्याच्या गुणांना अवगुणांचें स्वरूप देऊन आपला मोठेपणा वाढविण्याचा प्रयत्न केल्यावाचून राहणार नाही. त्याच्या जाळ्यांत जर अज्ञानी लोक सापडले, तर त्याला सहज एखादा विलक्षण संप्रदाय स्थापतां येतो.

बौद्ध संघांत अशा प्रकारचा पहिला भिक्षु म्हटला म्हणजे देवदत्त होय. हा शाक्यांपैकी एक असून बुद्धाचा नातेवाईक होता. याने संघाचें पुढारीपण आपल्या स्वाधीन करावें अशी भगवंताला विनवणी केली. भगवंताने ती मान्य केली नाही. तेव्हा अजातशत्रु राजाकडून बुद्धाला मारण्यासाठी त्याने मारेकरी पाठविले. पण ते बुद्धाचा खून न करतां उलट त्याचेच शिष्य झाले. तेव्हा देवदत्ताने गृध्रकूट पर्वताच्या एका टेकडीवरून बुद्धावर एक मोठी धोंड टाकली. तिची एक चीप बुद्धाच्या पायाला लागून त्याला जखम झाली. ती बरी झाल्यावर भगवान् राजगृहांत भिक्षाटनास गेला असतां देवदत्ताने त्याच्यावर नालगिरि नावाचा मदोन्मत हत्ती सोडावयास लावले. त्याने भगवंताची पदधूली मस्तकावर घेतली आणि तो पुन्हा आपल्या पागेंत जाऊन उभा राहिला. याप्रमाणे सर्व मसलती फसल्यावर देवदत्ताने संघाला तपश्चर्येचे कडक नियम घालून देण्याची भगवंताला विनंती केली आणि ती भगवंताला मान्य न झाल्यामुळे संघांत तट पाडून व काही भिक्षूंना बरोबर घेऊन तो गयेला गेला.

देवदत्ताची ही कथा सविस्तरपणें चुल्लवग्गांत आली आहे.* (* 'बुद्धलीलासारसंग्रह', पृ० १७९-१८८ पहा.) परंतु तिच्यांत ऐतिहासिक तथ्य फार थोडें दिसतें. कां की, देवदत्त जर खून करण्याइतका दुष्ट होता, तर त्याला संघांत तट पाडतां येणें शक्य झालें नसतें आणि काही भिक्षु

त्याचे भक्त बनले नसते.

अजातशत्रु युवराज असतांनाच त्याची आणि देवदत्ताची मैत्री जमली आणि तेव्हापासून देवदत्त पुढारीपणासाठी प्रयत्न करू लागला, असें लाभसत्कारसंयुक्ताच्या ३६ व्या सुत्तावरून दिसून येते. त्या सुत्ताचा सारांश असा:—

‘बुद्ध भगवान राजगृह येथे वेळुवनांत राहत होता. त्या काळीं अजातशत्रु राजकुमार ५०० रथ बरोबर घेऊन सकाळीं संध्याकाळी देवदत्ताच्या दर्शनास जात असे आणि देवदत्ताला ५०० पात्रांचे जेवण पाठवीत असे. काही भिक्षूंनी ही गोष्ट भगवंताला सांगितली. तेव्हा भगवान म्हणाला, “भिक्षुहो, देवदत्ताच्या लाभसत्काराची स्पृहा करू नका. लाभामुळे देवदत्ताची हानीच होणार आहे, वृद्धि होणार नाही.”’

याशिवाय देवदत्ताला उद्देशून भगवंताने म्हटलेली खालील गाथा दोन ठिकाणीं आढळते.

फलं वे कदलिं हन्ति फलं वेळुं फलं नळं।

सक्कारो कापुरिसं हन्ति गब्भो अस्सतरिं यथा ॥*

(* ‘संयुक्तनिकाय’ (P. T. S.) भाग २, पृ० २४१, आणि ‘अंगत्तरनिकाय’ (P. T. S.) भाग २, पृ० ७३.

‘फळ केळीचा नाश करतें, फळ वेळूचा आणि फळ नळाचा नाश करतें; आणि खेचरीचा भ्रं खेचरीचा नाश करतो. त्याचप्रमाणे सत्कार कापुरुषाचा नाश करतो.’

यावरून देवदत्त अधिकार मिळविण्यासाठी अजातशत्रूच्या साहाय्याने कशी खटपट करीत होता याचें अनुमान करतां येतें. अजातशत्रु बापाला मारून गादीवर आला तरी देखील देवदत्ताने त्याची संगति सोडली नाही आणि त्याच्याच मदतीने संघांत फूट पाडून बऱ्याच भिक्षूंना त्याने आपल्या नादीं लावले. हें त्याचें कृत्य बुद्ध भगवंताला आवडलें नाही यांत आश्चर्य कसलें? परंतु देवदत्ताने पाडलेली फूट संघाला हानिकारक न होतां त्या संकटांतून संघ सुखरूपपणें पार पाडला.*

(* ‘बुद्धलीलासारसंग्रह’, पृ० १८७-१८८ पहा.)

भिक्षुसंघांतील दुसरें एक भांडण

दुसरें एक भिक्षुसंघांत साधारण भांडण कौशाम्बी येथे उद्भवल्याचें सविस्तर वर्णन महावग्गांत सापडतें. महावग्गाच्या कर्त्याने किंवा कर्त्यांनी संघाला ह्यासारख्या इतर प्रसंगीं उपयोगी पडेल अशा रीतीने या कथेची रचना केली आहे. त्याच्या म्हणण्याचा सारांश असा की, दोघां विद्वान भिक्षूंत विनयाच्या एका क्षुद्र नियमासंबंधाने मतभेद होऊन हें भांडण उपस्थित झालें. त्या वेळीं भगवंताने त्यांना दीर्घायूची गोष्ट सांगितली. परंतु ते ऐकेनात. त्यांपैकी एक भिक्षु म्हणाला, “भदन्त, आपण स्वस्थ रहा. आम्ही या भांडणाचें काय होतें तें पाहून घेऊं.” त्या सर्वांचीं मनं कलुषित झालीं आहेत असें पाहून भगवान कौशाम्बीहून प्राचीन वंसदाव उपवनांत गेला. तेथे अनुरुद्ध, नंदिय व किम्बिल हे तिघे भिक्षु राहत असत. त्यांचा एकोपा पाहून भगवन्ताने त्यांचें

अभिनंदन केलें; आणि तेथून भगवान पारिलेय्यक वनांत गेला. त्याच वेळीं एका हत्तीच्या कळपाचा पुढारी हत्ती आपल्या कळपाला कंटाळून त्या वनांत एकटाच राहत होता. त्याने भगवंताचें स्वागत केलें. भगवान त्या ठिकाणीं काही काळ राहून श्रावस्तीला आला.

इकडे कौशाम्बी येथील उपासकांनी त्या भांडणाऱ्या भिक्षूंना ताळ्यावर आणण्यासाठी त्यांचा कोणत्याही रीतीने आदरसत्कार करूं नये आणि त्यांना भिक्षा देऊं नये, असा बेत केला. त्यामुळे वठणीला येऊन ते भिक्षु श्रावस्तीला गेले. तेव्हा भगवंताने भांडण कसें मिटवावें यासंबंधाने काही नियम करून उपालि वगैरे भिक्षूंकडून तें भांडण मिटविलें.* (* 'बौद्धसंघाचा परिचय', पृ० ३७-४३ पहा.)

मज्झिमनिकायांतील उपक्किलेसुत्तांत (नं. १२८) महावग्गाच्या मजकुरापैकी बराच भाग आला आहे. पण त्याच्यामध्ये दीर्घायूची गोष्ट तर नाहीच आणि त्या सुत्ताची समाप्ति प्राचीनवंसदाव वनांतच होते. पारिलेय्यक वनांत बुद्ध भगवान गेल्याचा भाग त्या सुत्तांत नाही. तो उदानवग्गांत सापडतो.

कोसम्बियसुत्तांत यापेक्षा निराळाच मजकूर आहे. त्याचा सारांश असा—

भगवान कौशाम्बी येथे घोषितारामांत राहत होता. त्या वेळीं कौशाम्बीतील भिक्षु परस्परांशीं भांडत होते. भगवन्ताला ही गोष्ट समजली. तेव्हा त्याने त्या भिक्षूंना बोलावून आणलें; आणि भगवान त्यांना म्हणाला, “भिक्षुहो, जेव्हा तुम्ही परस्परांशीं भांडतां तेव्हा तुमचें परस्परांविषयीं कायिक, वाचसिक आणि मानसिक कर्म मैत्रीमय होणें शक्य आहे काय?”

“नाही,” असें त्या भिक्षूंनी उत्तर दिलें. तेव्हा भगवान म्हणाला, “जर असें नाही, तर तुम्ही भांडतां कशाला? निरर्थक माणसांनो, अशा प्रकारचे भांडण तुम्हांला चिरकाल हानिकारक आणि दुःखकारक होईल.”

पुन्हा भगवान म्हणाला, “भिक्षुहो, ह्या सहा संस्मरणीय गोष्टी भांडणें तोडण्याला, सामग्रीला आणि एकोप्याला कारणीभूत होतात. त्या कोणत्या? (१) मैत्रीमय कायिक कर्म, (२) मैत्रीमय वाचसिक कर्म, (३) मैत्रीमय मानसिक कर्म, (४) उपासकांकडून मिळालेल्या दानधर्माचा सर्व संघाबरोबर समविभागाने उपभोग घेणें, (५) आपल्या शीलांत यत्किंचित् उणीव असूं न देणें, आणि (६) आर्यश्रावकाला शोभण्यासारखी सम्यक् दृष्टि ठेवणें.”

या सम्यक् दृष्टीचें भगवन्ताने बरेंच विवेचन केलें आहे. तें विस्तारपूर्वक येथे देण्याची आवश्यकता वाटत नाही. या उपदेशाच्या शेवटीं त्या भिक्षूंनी भगवन्ताच्या भाषणाचें अभिनंदन केलें.

याचा अर्थ असा होतो की, हें भांडण तेथल्या तेथेच मिटलें. नाही तर भगवन्ताच्या भाषणाचें त्या भिक्षूंनी अभिनंदन कसें केलें असतें? महावग्गांत आणि उपक्किलेस सुत्तांत त्या भिक्षूंनी भगवन्ताचें अभिनंदन केल्याचा उल्लेख नाही; ते भांडतच राहिले आणि त्यांना कंटाळून भगवान तेथून निघून प्राचीनवंसदाव वनांत गेला असें तेथे म्हटलें आहे. तेव्हा या परस्पर

विरोधाचा मेळ कसा घालावा?

अंगुतर निकायांतील चतुक्क निपाताच्या २४१ व्या सुतांत हा मजकूर आहे:—

एके वेळीं भगवान कौशाम्बी येथे घोषितारामांत राहत होता. तेव्हा आयुष्मान् आनंद त्याजपार्शी येऊन नमस्कार करून एका बाजूला बसला. त्याला भगवान म्हणाला, “आनंदा, तो खटला मिटला की नाही?”

आ०-भदन्त, खटला मिटणार कसा? अनुरुद्धाचा शिष्य बाहिय जणू काय संघभेद करण्यासाठी प्रवृत्त झाला आहे; आणि अनुरुद्ध त्याला एक शब्द देखील बोलत नाही.

भ०-पण, आनन्दा, अनुरुद्ध संघांतील भांडणें तोडण्याच्या कामीं कधी हात घालीत असतो? तूं आणि सारिपुत्त-मोग्गल्लान हीं भांडणें मिटवीत नसतां काय?

यावरून असें दिसून येईल की, बाहियामुळे हें भांडण उपस्थित होऊन विकोपाला गेलें आणि ते मिटविण्याच्या कामीं खुद्द भगवन्ताला प्रयत्न करावा लागला. त्या भिक्षूंच्या सभेंतून भगवान् काही काळ दुसरीकडे गेला असला, तरी तें भांडण कौशाम्बी येथेच मिटलें असावें.

अशा प्रसंगी भांडखोर भिक्षूंना ताळ्यावर आणण्यासाठी उपासकांनी त्यांच्यावर बहिष्कार घालावा आणि ते शुद्धीवर आले म्हणजे कोणत्या तरी पद्धतीने तें भांडण मिटवावें, हें दाखविण्याच्या उद्देशाने महावग्गाच्या कर्त्याने ही गोष्ट रचली आहे, असें सिद्ध होतें. असल्या लहानसहान भांडणाचा संघावर विपरीत परिणाम होणें मुळीच शक्य नव्हतें.

भिक्षुणीसंघाची स्थापना

भिक्षुणीसंघाच्या स्थापनेची हकीगत चुल्लवग्गांत आली आहे. तिचा सारांश असा:—

बुद्ध भगवान कपिलवस्तु येथे निगोधारामांत राहत होता. तेव्हा महाप्रजापती गोतमी भगवंताजवळ येऊन म्हणाली, “भदन्त, बायकांना आपल्या संप्रदायांत प्रव्रज्या घेण्यास परवानगी द्या.” भगवंताने ती विनंती तीनदा नाकारली आणि भगवान तेथून वैशाली येथे आला. महाप्रजापती गोतमी आपलें केशवपन करून आणि बऱ्याच शाक्य स्त्रियांना बरोबर घेऊन भगवन्ताच्या मागोमाग वैशालीला आली. प्रवासाने तिचे पाय सुजले होते, अंग धुळीने माखलें होतें आणि तिच्या चेहऱ्यावर उदासीनता पसरली होती. आनंदाने तिला पाहून तिच्या उदासीनतेचें कारण विचारलें. “स्त्रियांना बौद्ध संप्रदायांत प्रव्रज्या घेण्यास भगवान परवानगी देत नाही, म्हणून मी उदासीन झालें,” असें गोतमी म्हणाली. तिला तेथेच राहण्यास सांगून आनंद भगवंतापार्शी गेला, आणि स्त्रियांस प्रव्रज्या घेण्यास परवानगी द्यावी, अशी त्याने भगवन्ताला विनंती केली. भगवन्ताने ती

गोष्ठ नाकारली. तेव्हा आनंद म्हणाला, “भदन्त, तथागताने निवेदिलेल्या धर्मसंप्रदायांत भिक्षुणी होऊन एखाद्या स्त्रियेला स्रोतआपत्तिफल, सकृदागामिफल, अनागामिफल आणि अर्हत्फल* (* या चार फलांचें स्पष्टीकरण पुढे याच प्रकरणांत आलें आहे. पृ० १७८ पहा.) प्राप्त करून घेणें शक्य आहे की नाही?” भगवन्ताने ‘शक्य आहे’, असें उत्तर दिल्यावर आनंद म्हणाला, “असें जर आहे, तर ज्या मावशीने भगवन्ताला आईच्या अभावीं दूध पाजून लहानाचें मोठें केलें तिच्या विनंतीवरून भगवन्ताने स्त्रियांना प्रव्रज्या द्यावी.”

भगवान म्हणाला, “जर महाप्रजापती गोतमी आठ जबाबदारीचे नियम (अट्ट गरुधम्मा) पत्करील तर स्त्रियांना प्रव्रज्या घेण्यास मी परवानगी देतों. (१) भिक्षुणी संघांत कितीही वर्षे राहिलेली असो, तिने लहान मोठ्या सर्व भिक्षूंना नमस्कार केला पाहिजे. (२) ज्या गावीं भिक्षु नसतील त्या गावीं भिक्षुणीने राहतां कामा नये. (३) दर पंधरवड्यास उपोसथ कोणत्या दिवशीं व धर्मोपदेश ऐकण्यास कधी यावें, या दोन गोष्टी भिक्षुणीने भिक्षुसंघाला विचाराव्या. (४) चातुर्मासानंतर भिक्षुणीने भिक्षुसंघाची व भिक्षुणीसंघाची प्रवारणा + (+ स्वदोष सांगण्याविषयीं संघाला विनंती करणें. ‘बौद्धसंघाचा परिचय’, पृ. २४-२६ पहा.) केली पाहिजे. (५) ज्या भिक्षुणीकडून संघादिशेष आपत्ति घडली असेल, तिने दोन्ही संघांकडून पंधरा दिवसांचें मानत + (+ संघाचा संतोष होण्यासाठी विहाराबाहेर रात्री काढणें. ‘बौद्धसंघाचा परिचय’, पृ. ४७ पहा.) घेतलें पाहिजे. (६) दोन वर्षे अभ्यास केला असेल अशा श्रामणेरीला दोन्ही संघांनी उपसंपदा दिली पाहिजे. (७) कोणत्याही कारणास्तव भिक्षुणीने भिक्षूला शिवीगाळ करतां कामा नये. (८) भिक्षुणीने भिक्षूला उपदेश करतां कामा नये; भिक्षुने भिक्षुणीला उपदेश करावा.”

आनंदाने ते आठ नियम महाप्रजापती गोतमीला कळविले आणि तिला ते पसंत पडले. येथवर ही कथा अंगुत्तरनिकायाच्या अट्टकनिपातांतही आढळते आणि त्यानंतर भगवान आनंदाला म्हणतो, “हे आनंद, जर स्त्रीला या धर्मविनयांत प्रव्रज्या मिळाली नसती, तर हा धर्म (ब्रह्मचर्य) एक हजार वर्षे टिकला असता. ज्या अर्थी आता स्त्रीला संन्यासाचा अधिकार देण्यांत आला, त्या अर्थी हा सद्धर्म पाचशें वर्षेच टिकेल.”

याप्रमाणे विनय आणि अंगुत्तरनिकाय यांचा मेळ आहे, तरी देखील हे आठ गुरुधर्म मागाहून रचले असें म्हणावें लागतें; कां की, - विनयाचे नियम घालून देण्याची जी भगवंताची पद्धति होती, तिचा या नियमांशीं उघड विरोध आहे.

बुद्ध भगवान वेरंजा गावाजवळ राहत होता. त्या काळीं वेरंजा गावाच्या आसपास दुष्काळ पडल्यामुळे भिक्षूंचे फार हाल होऊं लागले. तेव्हा सारिपुत्ताने भगवंताला विनंती केली की, भिक्षूंना आचारविचारांसंबंधी नियम घालून द्यावे. भगवान् म्हणाला, “सारिपुत्ता, तूं दम धर. नियम घालून देण्याचा प्रसंग कोणता तें तथागतालाच माहीत आहे. संघांत जोंपर्यंत पापाचार शिरले नाहीत तोंपर्यंत तथागत तन्निवारक नियम घालून देत नसतो.”* (* ‘बौद्धसंघाचा परिचय’, पृ० ५२-५३ पहा.)

या बुद्धाच्या वचनानुसार सर्व नियमांची रचना केली आहे. प्रथमतः एखादा भिक्षु काही तरी गुन्हा किंवा चूक करतो. ती गोष्ट बुद्धाच्या कार्णी आल्यावर भिक्षुसंघ जमवून भगवान एखादा नियम घालून देतो; आणि त्या नियमाचा अर्थ बरोबर करण्यांत येत नाही, असा अनुभव आला, तर त्यांत पुढे सुधारणा करतो.

परंतु महाप्रजापती गोतमीच्या बाबतींत ह्या पद्धतीचा अंगीकार केलेला नाही. भिक्षुणीसंघांत काही एक दोष घडून आले नसतां आरंभींच भिक्षुणींवर हे आठ नियम लादण्यांत यावे, हें विलक्षण दिसतें; आणि भिक्षुसंघाने आपल्या हातीं सर्व सत्ता ठेवण्यासाठी मागाहून हे नियम रचून विनयांत व अंगुत्तरनिकायांत दाखल केले, असें अनुमान करतां येतें.

विनयपिटकापेक्षा सुत्तपिटक प्राचीनतर आहे. तथापि त्यांत काही सुत्ते मागाहून दाखल करण्यांत आलीं आणि त्यांपैकी हें एक असावें असें वाटतें. इसवी सनापूर्वी पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकांत जेव्हा महायान पंथाचा जारीने प्रसार होऊं लागला, अशा वेळीं तें लिहिलें असावें. त्यांत सद्धर्म म्हणजे स्थविरवादी पंथ. भिक्षुणीसंघाच्या स्थापनेमुळे तो पाचशें वर्षे टिकेल आणि नंतर जिकडे तिकडे महायान संप्रदायाचा प्रसार होईल, असा ह्या सुत्तकर्त्याचा भविष्यवाद असावा. हें सुत्त भगवान बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर पाचशें वर्षांनी लिहिलें, असें या भविष्यावरूनच सिद्ध होतें.

भारतवर्षांत पहिला भिक्षुणीसंघ बुद्धानेच स्थापन केला असता, तर कदाचित् या आठ गुरुधर्माची अल्पस्वल्प प्रमाणांत इतिहासांत गणना करतां येणें शक्य होतें. पण वस्तुस्थिति तशी नव्हती. जैन आणि इतर संप्रदाय बौद्ध संप्रदायापेक्षा एक दोन शतकांपूर्वी अस्तित्वांत आले होते आणि त्या संप्रदायांत भिक्षुणींचे मोठमोठाले संघ असून त्यांपैकी काही भिक्षुणी हुशार व विदुषी होत्या, अशी माहिती पालि वाङ्मयांत बऱ्याच ठिकाणीं सापडते. त्याच धर्तीवर बुद्धाचा भिक्षुणीसंघ स्थापन करण्यांत आला. गणसत्ताक राज्यांत, आणि ज्या देशांत एकसत्ताक राज्यपद्धति उदयास आली होती तेथे देखील, स्त्रियांचा मान चांगलाच ठेवण्यांत येत असे. त्यामुळे भिक्षुणीसंघाच्या रक्षणासाठी विचित्र नियम करण्याची मुळीच गरज नव्हती. अशोककालानंतर ही परिस्थिती पालटली. या देशावर यवन आणि शक लोकांच्या स्वाऱ्या होऊं लागल्या आणि उत्तरोत्तर बायकांचा दर्जा अगदी खालचा ठरून समाजांत त्यांचा मान राहिला नाही. त्या काळीं भिक्षुणीसंबंधाने अशा प्रकारचे नियम अस्तित्वांत आले तर त्यांत नवल कोणतें?

राहुल श्रामणे

भिक्षुसंघ आणि भिक्षुणीसंघ स्थापन झाल्यावर त्यांत श्रामणे आणि श्रामणेरी दाखल करून घ्याव्या लागल्या. प्रथमतः बुद्ध भगवंताने राहुलाला श्रामणे करून घेतल्याची कथा महावग्गांत आली आहे, ती अशी:—

भगवान काही काळ राजगृहांत राहून कपिलवस्तूला आला. तेथे तो निग्रोधारामांत राहत असे. एके दिवशीं भगवान् शुद्धोदनाच्या घराजवळून भिक्षाटन करीत असतां राहुलमातेने त्याला पाहिलें. तेव्हा ती राहुलाला म्हणाली, “बा राहुला, हा तुझा पिता आहे. त्याच्याजवळ जाऊन आपला दायभाग माग.” मातेचें वचन ऐकून राहुल भगवंतापुढे जाऊन उभा राहिला आणि म्हणाला, “श्रमणा, तुझी सावली सुखकर आहे.” भगवान तेथून चालता झाला. राहुल त्याच्या मागोमाग, माझा दायभाग द्या, असें म्हणत गेला. विहारांत गेल्यावर आपलें दायग्य राहुलाला देण्याच्या उद्देशाने सारिपुताला बोलावून भगवंताने राहुलाला श्रमणेकरविलें. ती गोष्ट शुद्धोदनाला आवडली नाही. लहान मुलांना प्रव्रज्या दिली असतां त्यांच्या पालकांना दुःख कसें होतें, हें सांगून त्याने भगवंताला असा नियम करावयाला लावला की, अल्पवयी माणसाला प्रव्रज्या देऊ नये.

ही कथा ऐतिहासिक कसोटीला टिकत नाही. एक तर शुद्धोदन शाक्य कपिलवस्तूमध्ये राहत नव्हता. दुसरे, निग्रोधाराम बुद्धाच्या उत्तर वयांत बांधण्यांत आला आणि त्या वेळीं राहुल अल्पवयी नव्हता. तेव्हा, ही गोष्ट पुष्कळ शतकांनंतर रचून महावग्गांत दाखल केली आहे, असें म्हणावें लागतें.

बुद्ध भगवंताने राहुलाला श्रमणेदीक्षा दिली. त्या वेळीं त्याचें वय सात वर्षांचें होतें, असें अम्बलट्टिकराहुलोवाद सुत्ताच्या अट्ठकथेंत म्हटलें आहे आणि हीच समजूत बौद्ध लोकांत अद्यापिही प्रचलित आहे. बोधिसत्त्वाच्या गृहत्यागाच्या दिवशीं राहुल कुमार जन्मला, असें गृहीत धरलें, तर तो श्रमणेदीक्षेच्या वेळीं सात वर्षांचा होता हे संभवत नाही. कां की गृहत्यागानंतर बोधिसत्त्वाने सात वर्षे तपश्चर्या केली आणि तत्त्वबोध झाल्यावर पहिला चातुर्मास वाराणसीला घालविला; आणि त्यानंतर संघस्थापनेला एक वर्ष तरी लागलें असलें पाहिजे. तेव्हा राहुल कुमार श्रमणेदीक्षेच्या वेळीं सात वर्षांचा राहणें शक्यच नव्हतें.

राहुलाला श्रमणे कशा प्रकारें करण्यांत आलें, ह्याचें अनुमान सुत्तनिपातांतील राहुलसुत्तावरून करतां येण्याजोगें आहे, म्हणून त्या सुत्ताचें भाषांतर येथे देतों.

(भगवान्-) (१) सतत परिचयाने तूं पंडिताची अवज्ञा करीत नाहीसा ना? मनुष्यांना ज्ञानप्रद्योत दाखवणाऱ्याची (त्याची) तूं योग्य सेवा करतोस काय?

(राहुल-) (२) मी सतत परिचयामुळे पंडिताची अवज्ञा करीत नाही. मनुष्यांना ज्ञानप्रद्योत दाखवणाऱ्याची मी सदोदित योग्य सेवा करतों.

(ह्या प्रास्तविक गाथा होत.)

(भगवान्-) (३) प्रिय वाटणारे मनोरम [पंचेन्द्रियांचे] पाच कामोपभोग सोडून श्रद्धापूर्वक घरांतून बाहेर नीघ आणि दुःखाचा अन्त करणारा हो.

(४) कल्याण मित्रांची संगति धर. जेथे फारशी गडबड नाही, अशा एकांत स्थळीं तुझें वसतिस्थान असूं दे; आणि मिताहारी हो.

(५) चीवर (वस्त्र), पिण्डपात (अन्न), औषधि पदार्थ आणि राहण्याची जागा, यांची तृष्णा

धरूं नकोस आणि पुनर्जन्म घेऊं नकोस.

(६) विनयाच्या नियमांत आणि पंचेन्द्रियांत संयम ठेव; कायगता स्मृति असूं दे; आणि वैराग्यपूर्ण हो.

(७) कामविकाराने मिश्रित असें विषयांचे शुभ निमित्त सोडून दे व एकाग्रता आणि समाधि प्राप्त करून देणाऱ्या अशुभ निमित्ताची भावना* (* अशुभ भावनेसंबंधी 'समाधिमार्ग', पृ० ४९-५८ पहा.) कर.

(८) आणि अनिमित्ताची (निर्वाणाची) भावना कर व अहंकार सोड. अहंकाराचा नाश केल्यावर तूं शांतपणे राहशील.

याप्रमाणे भगवान ह्या गाथांनी राहुलाला पुनः पुनः उपदेश करता झाला.

ह्या सुत्तांत एकंदरीत आठ गाथा आहेत. पैकी दुसरी राहुलाची व बाकीच्या भगवंताच्या असैं अद्वकथाकाराचें म्हणणें आहे. पहिल्या गाथेंत भगवंताने ज्याला पंडित म्हटलें आहे, तो सारिपुत होता, असैंही अद्वकथाकार म्हणतो; आणि तें बरोबर असावे असैं वाटतें. राहुल अल्पवयस्क असतांनाच त्याच्या शिक्षणासाठी भगवंताने त्याला सारिपुताच्या स्वाधीन केलें. आणि एक दोन वर्षांनी राहुल वयांत आल्यावर त्याला भगवंताने हा उपदेश केला असावा. कां की, ह्या सुत्तांत सांगितलेल्या गोष्टी अल्पवयस्क मुलाला समजण्याजोग्या नाहीत. राहुल श्रामणेरा झाला असता, तर त्याला, 'श्रद्धापूर्वक घरांतून बाहेर निघून दुःखाचा अन्त करणारा हो,' असा उपदेश करण्याची जरूरच नव्हती.

ब्राह्मण तरुण गुरुगृहीं जाऊन ब्रह्मचर्यपूर्वक वेदाध्ययन करीत आणि त्यानंतर यथारुचि गृहस्थाश्रम किंवा तपश्चर्येचा मार्ग अवलंबीत. तसाच प्रकार राहुलाच्या बाबतींत घडून आला असावा. त्याला सर्वसाधारण ज्ञान मिळालें या उद्देशाने भगवंताने सारिपुताच्या स्वाधीन केलें आणि सारिपुताबरोबर तो राहत असल्यामुळे त्याला ब्रह्मचर्य पाळणें आवश्यकच होतें. वयांत आल्यावर त्याने पुनरपि गृहस्थाश्रमांत जाऊं नये म्हणून भगवंताने त्याला हा उपदेश केला. आणि ह्या राहुलाच्या गोष्टीच्या पायावर महावग्गकाराने श्रामणेरांची विस्तृत कथा रचली.

इतर श्रामणेरा

बुद्ध भगवंताच्या ह्यातींत अल्पवयांत संघांत दाखल झालेले श्रामणेरा फारच थोडे होते. पण दुसऱ्या संप्रदायांतून जे परिव्राजक येत, त्यांना चार महिने उमेदवारी करावी लागे; आणि अशा प्रकारच्या श्रामणेरांचाच भरणा जास्त होता असैं दिसतें. दीघनिकायांतील महासीहनाद सुत्ताच्या शेवटीं काश्यप परिव्राजक बुद्धाच्या भिक्षुसंघांत प्रवेश करूं इच्छितो, तेव्हा भगवान त्याला म्हणतो, "काश्यपा, या संप्रदायांत जो प्रव्रज्या घेऊन संघांत प्रवेश करूं इच्छितो, त्याला चार महिने उमेदवारी करावी लागते. चार महिन्यानंतर भिक्षूंची खात्री झाली, म्हणजे ते त्याला प्रव्रज्या देऊन संघांत दाखल करतात. ह्या बाबतींत काही अपवाद आहेत, हें मी जाणतो."

त्याप्रमाणे काश्यपाने चार महिने उमेदवारी केली आणि भिक्षूंची खात्री झाल्यावर त्याला संघांत दाखल करून घेण्यांत आले.

श्रामणेसंस्थेची वाढ

श्रामणेरांची संस्था भगवंताच्या परिनिर्वाणानंतर वृद्धिंगत होत गेली आणि होतां होतां लहानपणीं श्रामणे होऊन भिक्षु होणाऱ्यांचीच संख्या फार मोठी झाली. त्यामुळे संघांत अनेक दोष शिरले. खुद्द भगवान बुद्ध आणि त्याचा भिक्षुसंघ यांना प्रपंचाचा अनुभव चांगला होता आणि पुन्हा प्रपंचाकडे त्यांचे मन धावणे शक्य नव्हते. पण लहानपणींच संन्यासदीक्षा देऊन प्रपंचांतून ज्यांना बाहेर काढले, त्यांचा ओढा संसाराकडे जाणे साहजिकच होते. पण रूढि त्यांच्या आड येऊ लागली आणि त्यांच्या हातून मानसिक दोष पुष्कळ घडू लागले. संघाच्या नाशाला जीं अनेक कारणे झालीं त्यांपैकी हें एक प्रमुख कारण समजले पाहिजे.

श्रामणेरांच्या धर्तीवरच श्रामणेरींची संस्था उभारली गेली होती. श्रामणेरां भिक्षूंच्या आणि श्रामणेरी भिक्षुणींच्या आश्रयाने राहत, हाच काय तो फरक.

श्रावकसंघाचे चार विभाग

परंतु संघाच्या चार विभागांत श्रामणेरांची आणि श्रामणेरींची गणना केलेली नाही. त्यामुळे भगवंताच्या हयातींत त्यांना मुळीच महत्त्व नव्हते असे समजले पाहिजे. भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक आणि उपासिका हेच काय ते बुद्धाच्या श्रावकसंघाचे विभाग आहेत.

भिक्षुसंघाची कामगिरी फार मोठी होती, यांत शंका नाही. तथापि भिक्षुणी, उपासक आणि उपासिका यांनी देखील संघाच्या अभ्युन्नतींत पुष्कळ भर घातल्याचे अनेक दाखले त्रिपिटक वाङ्मयांत सापडतात.

स्त्रियांचा दर्जा

बुद्धाच्या धर्ममार्गांत स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांपेक्षाच होता, हें सोमा भिक्षुणीच्या माराबरोबर झालेल्या खालील संवादावरून दिसून येईल.

दुपारच्या प्रहरीं सोमा भिक्षुणी श्रावस्तीजवळच्या अंधवनांत ध्यान करण्यासाठी बसली. तेव्हा मार तिजपाशीं येऊन म्हणाला,

यन्त इसीहि पतब्बं ठानं दुरभिसंभवं ।

न तं द्वंगुलपञ्जाय सक्का पप्पोतुमित्थिया ॥

‘जें (निर्वाण) स्थान ऋषींनी मिळणें कठीण, तें (भात शिजला असतां तपासून पाहण्याची) दोन बोटांची जिची प्रज्ञा, त्या स्त्रीला मिळणें शक्य नाही.’

सोमा भिक्षुणी म्हणाली,

इत्थिभावो किं कयिरा चित्थिह सुसमाहिते ।

जाणाम्हि वत्तमानम्हि सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥

यस्स नून सिया एवं इत्थाहं पुरिसो ति वा ।

किञ्चि वा पन अस्मीति तं मारो वत्तुमरहति ॥*

(* भिक्षुणीसंयुक्त, सुत्त २.)

‘चित्त उत्तम प्रकारें समाधान पावलें असतां आणि ज्ञानलाभ झाला असतां सम्यकपणें धर्म जाणणाऱ्या व्यक्तीला (निर्वाण मार्गांत) स्त्रीत्व कसें आड येणार? ज्या कोणाला मी स्त्री आहे, मी पुरुष आहे, किंवा मी कोणी तरी आहे, असा अहंकारा + (+ अहंकार तीन प्रकारचा. (१) मी श्रेष्ठ आहे हा मान. (२) मी सदृश आहे हा मान आणि (३) मी हीन आहे हा मान. विभंग

(P. T. S) पृ० ३४६ आणि ३५३.) असेल, त्याला माराने या गोष्टी सांगाव्या!’

आपणाला सोमा भिक्षुणीने ओळखलें, असें जाणून मार दुःखित अन्तःकरणाने तेथेच अन्तर्धान पावला.

हा संवाद काव्यमय आहे. तथापि त्यावरून बौद्ध संघांत स्त्रियांचा दर्जा कसा असे, हें स्पष्ट होतें.

निर्वाणमार्गातील श्रावकांचे चार भेद

निर्वाणमार्गांत श्रावकांचे सोतापन्न, सकदागामी, अनागामी आणि अरहा, असे चार भेद असत. सक्काय दिट्ठि (आत्मा हा भिन्न पदार्थ असून तो नित्य आहे अशी दृष्टि), विचिकिच्छा (बुद्ध, धर्म आणि संघ यांजविषयी शंका किंवा अविश्वास), सीलब्बतपरामास (स्नानादिक व्रतांनी आणि उपोषणांनी मुक्ति मिळेल असा विश्वास) या तीन संयोजनांचा (बंधनांचा) नाश केला असतां श्रावक सोतापन्न होतो; आणि त्या मार्गांत तो स्थिर झाला म्हणजे त्याला सोतापत्तिफलद्वो* (* फलद्वो- फलस्थ) म्हणतात. त्यानंतर कामराग (कामवासना), आणि पटिघ (क्रोध) हीं दोन संयोजनें शिथिल होऊन अज्ञान कमी झालें म्हणजे तो सकदागामी होतो; आणि त्या मार्गांत स्थिर झाल्यावर त्याला सकदागामिफलद्वो म्हणतात. या पांचही संयोजनांचा पूर्णपणें क्षय केल्यावर श्रावक अनागामी होतो; आणि त्या मार्गांत स्थिर झाल्यावर त्याला अनागामिफलद्वो म्हणतात. त्यानंतर रूपराग (ब्रह्मलोकादिप्राप्तीची इच्छा), अरूपराग (अरूप देवलोक प्राप्तीची इच्छा), मान

(अहंकार), उद्धच्य (भ्रान्तचित्तता), आणि अविज्जा (अविद्या), या पाच संयोजनांचा क्षय करून तो अरहा (अर्हन्) होतो; आणि त्या मार्गात स्थिर झाला म्हणजे त्याला अरहप्फलढो (अर्हत्फलस्थ) म्हणतात. याप्रमाणे श्रावकांचे चार किंवा आठ भेद करण्यांत येतात.

चित्र आणि विशाख हे गृहस्थ असून अनागामी होते. आणि आनंद भिक्षु असतां बुद्ध भगवंताच्या हयातींत केवळ सोतापन्न होता. क्षेमा, उत्पलवर्णा वगैरे भिक्षुणी अर्हत्पदाला पावल्या होत्या. म्हणजे निर्वाणमार्गात प्रगति करण्याला स्त्रीत्व किंवा गृहस्थत्व मुळीच आड येत नसे.

संघाची प्रतिष्ठा

बुद्धं सरणं गच्छामि ।

धम्मं सरणं गच्छामि ।

संघं सरणं गच्छामि ।

ह्याला शरणगमन म्हणतात. आजला देखील बौद्ध जनता हें त्रिशरण म्हणत असते. ही वहिवाट बुद्धाच्या हयातींतच सुरू झाली असावी. आपल्या धर्माइतकेंच महत्त्व बुद्ध भगवंताने संघाला देऊन ठेवलें, हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. कोणत्याही दुसऱ्या धर्मात हा प्रकार नाही. येशू ख्रिस्त म्हणतो, “कष्टी आणि भाराक्रांत जनहो, तुम्ही सर्व मजकडे या, म्हणजे मी तुम्हांला विश्रांति देईन.”* (* Matthew, 11, 28.)

आणि कृष्ण भगवान म्हणतो,

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ +

(+ भगवद्गीता, अ० १८, श्लो० ६६.)

‘सर्व धर्म सोडून तूं मला एकट्यालाच शरण जा; मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन. तूं शोक करूं नकोस.’

पण बुद्ध भगवान म्हणतो, “तुम्ही बुद्ध धर्म आणि संघ यांचा आश्रय धरून स्वतःच्या परिश्रमाने आपल्या आणि इतरांच्या दुःखाचा नाश करा; जगाचें दुःख कमी करा.”

जगांतील सुज्ञ आणि शीलवान स्त्रीपुरुषांचा मोठा संघ बनवून त्याला जर आपण शरण गेलों, तर दुःखविनाशाचा मार्ग सुगम होणार नाही काय?

संघच सर्वांचा पुढारी

बुद्ध भगवन्ताने आपल्या मागे संघाचा पुढारी नेमला नाही; सर्व संघाने मिळून संघकार्ये केलीं पाहिजेत, असा नियम घालून दिला. एकसत्ताक राज्यपद्धतीत रुळलेल्या लोकांना ही बुद्धाची पद्धति चमत्कारिक वाटली, तर त्यांत नवल नाही.

भगवान् परिनिर्वाण पावून फार काळ झाला नव्हता. त्या काळीं आनंद राजगृहांत राहत असे. प्रद्योताच्या भयाने अजातशत्रु राजाने राजगृहाची डागडुजी चालविली; आणि त्या कामावर गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणाची नेमणूक केली. आयुष्मान् आनंद राजगृहांत भिक्षेसाठी जाण्यास निघाला. पण भिक्षाटनाला अद्यापि समय आहे असें वाटून तो गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणाच्या कामावर गेला. ब्राह्मणाने त्याला आसन दिलें आणि स्वतः कमी दर्जाच्या आसनावर बसून प्रश्न विचारला, “भगवन्तासारखा गुणी भिक्षु आहे काय?” आनंदाने “नाही” असें उत्तर दिलें.

ही गोष्ट चालली असतां मगध देशाचा प्रमुख मंत्री वस्सकार ब्राह्मण तेथे आला; आणि त्याने चाललेली गोष्ट ऐकून घेऊन आनंदाला प्रश्न केला, “त्या भगवन्ताने अशा एखाद्या भिक्षूची निवड केली आहे काय, की भगवन्ताच्या अभावीं संघ त्या भिक्षूला शरण जाईल?” आनंदाने “नाही” असें उत्तर दिल्यावर वस्सकार ब्राह्मण म्हणाला, “असा कोणी एखादा भिक्षु आहे काय, की ज्याला संघाने भगवन्ताच्या स्थानीं निवडलें आहे?” आनंदाने “नाही” असें उत्तर दिलें. वस्सकार म्हणाला, “तेव्हा तुमच्या या भिक्षुसंघाला कोणताही नेता नाही. असें असतां या संघांत सामग्री कशी राहते?” आनंद म्हणाला, “आम्हांला नेता नाही असें समजूं नये. भगवन्ताने विनयाचे नियम घालून दिले आहेत. जेवढे भिक्षु एका गावांत राहतात, तेवढे एकत्र जमून त्या नियमांची आम्ही उजळणी करतो; ज्याच्याकडून दोष झाला असेल तो आपला दोष प्रगट करतो आणि त्याबद्दल प्रायश्चित्त घेतो.....एखादा भिक्षु शीलादिक गुणांनी संपन्न असला तर त्याचा आम्ही मान ठेवतो आणि त्यांची सल्ला घेतो.”* (* मज्झिमनिकाय, गोपकमोग्गल्लानसुत्त (नं. १०८) पहा.)

वस्सकार ब्राह्मण अजातशत्रु राजाचा दिवाण होता. कोणी तरी सर्वाधिकारी व्यक्ति असल्याशिवाय राज्यव्यवस्था सुरळीत चालणें शक्य नाही, असें त्याचें ठाम मत असलें पाहिजे. बुद्धाने आपल्या गादीवर कोणाला बसविलें नाही, तरी निदान संघाने एखाद्या भिक्षूला निवडून त्या गादीवर त्याची स्थापना केली पाहिजे, असें वस्सकार ब्राह्मणाचें म्हणणें. पण अशा सर्वाधिकाऱ्यावाचून बुद्धाच्या पश्चात् देखील संघाचें काम सुरळीत चाललें; यावरून बुद्धाने केलेली संघाची रचना योग्य होती, असें म्हणावें लागतें.